Szívós Erika

Az öröklött város

Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században

Történeti tanulmányok

Budapest, 2014

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001104035

A kötetben szereplő tanulmányok egy része az MTA Bolyai János ösztöndíjának támogatásával készült.
A kötet megjelenését a Budapest Bank Budapestért Alapítvány és Budapest Főváros Levéltára támogatta.

BUDAPEST BANK BUDAPESTÉRT ALAPÍTVÁNY

Budapest Főváros Levéltára

A borítón látható kép
Az Astoria kereszteződése 1931-ben
Fotó: FORTEPAN

A borítót tervezte
Trephneor

Olvasószerkesztő
F. TOMA KATALIN

Technikai szerkesztő
DEMETER GYÖRGYI

Kiadja: Budapest Főváros Levéltára
Felelős kiadó: Kenyeres István
Nyomta és kötötte: DIAVÁR Kft.
Felelős vezető: Dancsó Árpád
ISSN 1416-4949
ISBN 978-963-7323-94-2

X 211203

TARTALOM

ELŐSZÓ

A várostörténet híd a város múltja és a város jelene között. Mindaz, amivel a várostörténész foglalkozik, a ma élő városlakók számára örökség, a szó legtágabb értelmében véve. Igaz, sok múlik azon, hogy a város lakói, irányítói és formálói mikor mit akarnak kezdeni ezzel az örökséggel.

A múltból öröklött adottságok nagymértékben meghatározzák a város mindenkori jelenét; a mai nagyvárosi problémák ezért nem érthetők meg a történeti előzmények ismerete nélkül. Nem véletlen, hogy a várossal foglalkozó különféle tudományok manapság kölcsönösen nyitottak egymás iránt. Egyrészt gyakran nehéz és értelmetlen is a „történeti" és a „kortárs" között mesterséges határt húzni. Másrészt a várostörténet nem zárkózhat el attól, hogy kortárs városi problémákkal foglalkozzon, ahogyan a többi diszciplínának is szüksége van arra, hogy az általa vizsgált problémák történeti gyökereit kutassa. Nem létezhet városszociológia társadalomtörténet nélkül, hiszen a mai társadalmi jelenségek nem érthetők meg, ha történelmi előzményeik nem ismertek. Nem létezhet várostervezés, urbanisztika sem történelmi alapok nélkül; a mai urbanistának foglalkoznia kell az elődök várostervezési gyakorlatával, hiszen a mai városi problémák nagyon gyakran éppen a múlt várostervezési gyakorlatából következnek, annak terhes örökségeként maradtak ránk.

Egyetlen példával élve: a budapesti belváros mai problémái sokszorosan történetiek. Következnek abból, hogy hogyan alakult ki a pesti városmag a történelem során; következnek abból, hogy hogyan építették át ezt a városmagot a 19–20. század fordulóján; de következnek abból is, hogy a szocialista korszakban a várostervezőknek mi volt a szándéka ezzel a belvárossal, hogyan alakították ki annak főútvonalait, autóforgalmát, tömegközlekedését. A múltbeli koncepciókat felülírni, a múltból örökölt kedvezőtlen adottságokkal együtt élni vagy azokat felszámolni sokszor rendkívül nehéz.

A várostörténet komplexitását az adja, hogy a város múltjának, örökségének mindegyik dimenziójával foglalkoznia kell. A város fizikai terével, annak múltból ránk hagyományozódott, egymásra rakódott rétegeivel. A városi térnél nehezebben megragadható, nehezebben dokumentálható egykori városi társadalommal, amelynek múltbeli mintái minden törés és átalakulás ellenére máig kitapinthatóak. A városban lezajlott egykori eseményekkel, amelyek olykor ikonikus mivoltukban őrződnek meg az utókor számára. Végül a mindezeket felölelő emlékezettel, mely vagy dokumentumokban, vagy a városlakók egyéni és kollektív emlékeiben ölt testet. A tér, a társadalom, az események és az emlékezet dimenzióit a várostörténésznek egymással való kölcsönhatásukban kell megértenie és olvasói számára érthetővé tennie.

A jelen kötetben szereplő válogatás összeállításakor a szerzőt az a szándék vezette, hogy Budapestet a középpontba állítva az új- és jelenkori várostörténet lehetséges témáinak és módszereinek széles skáláját vonultassa fel.

A kötet tanulmányai három tematikus blokkba szerveződnek.

Az első részben közölt írások révén feltárulnak Budapest egy történelmi városnegyedének átalakulásai. Az olvasó megtudhatja, milyen volt a Belső-Erzsébetváros jellegzetes társadalma a 19–20. század fordulóján, és többszöri átrétegződés után hogyan alakult át a helyi társadalom az 1970-es évekre. A második tanulmány a második világháború utáni korszak társadalmi folyamatait az épített környezettel való összefüggésben elemzi. A Belső-Erzsébetváros kapcsán azt járja körül, hogy mi módon hatott az államszocialista korszak várospolitikája Budapest belső kerületeire, hogyan változott meg a történelmi lakónegyedekkel, régi bérházakkal kapcsolatos attitűd az 1970-es és 80-as évek során, és hogyan indult meg a Kádár-korszakban a városrehabilitáció.

Az első blokk negyedik tanulmánya révén a lakótelepek és a mai lakóparkok problematikájába nyerhet bepillantást az olvasó. A modern lakótelepek, ha úgy tetszik, a Kádár-korszak emlékművei. Ma már ugyanúgy Budapest örökségéhez tartoznak, mint az 1914 előtt vagy a Horthy-korszakban épült lakónegyedek. A jelen korszak egyik nagy dilemmája, hogy mit kezdjen ezzel az örökséggel; a lakótelepekkel és a mai lakóparkokkal foglalkozó műveknek, amint a tanulmány bemutatja, ez az egyik központi kérdése. A tárgyalt művekhez kötődően a *review article* műfaját követő írás egyben a mai városfejlődési anomáliák egy részét is áttekinti, és reflektál a rendszerváltozás utáni korszak lakónegyed-építési gyakorlatának problémáira.

A második rész tanulmányai a városi kultúrák, szubkultúrák, közösségek kérdését járják körül egykori jeles művészekhez és az utókor számára ismeretlen egykori városlakókhoz kötődve. Az első írás két vezető művész, Stróbl Alajos szobrász és László Fülöp festőművész kapcsán azt mutatja be, hogy a művészek önreprezentációja hogyan vált a dualizmus kori Budapest nagyvárosi kultúrájának jellegzetes részévé, és hogyan járultak hozzá a művészek a városi térben zajló ünnepségek, ceremóniák hagyományainak kialakulásához. A második tanulmány fókuszában az áll, hogy hogyan látta Jókai Mór saját korának Budapestjét, és hogyan ábrázolta – a hangsúlyt éppen a jeles eseményekre és ceremóniákra helyezve – a főváros társadalmának életét a korszak egy reprezentatív könyvsorozatában. A harmadik írás a Belső-Erzsébetváros helyi társadalmát szubkultúraként értelmezve az egyes csoportok és egyének közötti kötődéseket vizsgálja, rávilágítva a felekezeti csoportok, közösségek egymással való szoros kapcsolatára. Az elmúlt száz év magyar történelmének egyik legtragikusabb korszakára koncentrálva arra keresi a választ, hogyan szenvedte meg a lokális társadalom az 1938 és 1945 közötti éveket, hogyan törtek meg a helyi közösség korábbi tradíciói, és a jogfosztás, a gettósítás, valamint a háborús események hogyan indították el ebben a korszakban a városrész társadalmának mélyreható átalakulását.

A harmadik részben szereplő írások mindegyike műhelytanulmány. Az első azt járja körül, hogy az interjú mint módszer hogyan kamatoztatható a modern kori várostörténetben, milyen problémák tárhatók fel általa, és hogyan érintkezik a várostörténet az interjúkészítés gyakorlata révén más tudományágakkal, például a városszociológiával és -antropológiával. A második tanulmány a várostörténet mint diszciplína intézményesülésével foglalkozik, és arra keresi a választ, hogy milyen mértékben épült be a várostörténet a magyar egyetemi történelemoktatásba. A harmadik áttekintés historiográfiai jellegű: az egyetemes kultúrtörténet egyik nagy toposza, a századfordulós Bécs kapcsán az elmúlt harminc év szakirodalmi termésére reflektál, bemutatva azt, hogy Carl Schorskénak a magyar várostörténetre is nagy hatást gyakorolt írásai és az általa teremtett iskola nyomán, illetve annak ellenreakciójaként milyen alternatív irányzatok bontakoztak ki az osztrák és közép-európai történetírásban.

Köszönetnyilvánítások

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik e kötet születésének különféle szakaszaiban segítették a munkámat, és közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak a könyv megjelentetéséhez.

Köszönöm Kenyeres Istvánnak és Á. Varga Lászlónak, Budapest Főváros Levéltára jelenlegi, illetve volt főigazgatójának, hogy az intézmény nevében támogatták a kötet ötletét, és tevőleges szerepet vállaltak annak kiadásában. A Budapest Bank Budapestért Alapítvány a kötet publikálásához úgyszintén értékes támogatást nyújtott.

Köszönettel tartozom mindazoknak a történész-levéltárosoknak, akik kutatásaim során referensként és szakértőként működtek közre. A történeti kutatás szempontjából sorsdöntő lehet, hogy mekkora támogatást kap a történész a forrásanyag avatott ismerőitől. Az általam látogatott levéltárakban dolgozó kollégák nem egyszerűen referensként segítettek, hanem vitapartnerként és nemegyszer nyomravezetőként is kulcsszerepet játszottak; olykor maguk a kutatási ötletek is nekik köszönhették fogantatásukat. Budapest Főváros Levéltára referenseitől: Lugosi Andrástól, Nagy Sándortól és Koltai Gábortól igen értékes tanácsokat kaptam a kutatás során, a BFL rokon érdeklődésű, jelenlegi és volt munkatársainak: Nagy Ágnesnak, Valló Juditnak és Szécsényi Mihálynak pedig számos ösztönző gondolatot, beszélgetést köszönhetek. Kovács Csaba – jelenleg a KSH, korábban a Magyar Országos Levéltár munkatársa – referensként egy korábban a szakma számára ismeretlen, a modern magyar várostörténet szempontjából rendkívül fontos forrásanyag feltárásához segített hozzá, és az anyag feldolgozásában is igen komoly segítséget nyújtott.

Az e kötetben szereplő egyes írások eredeti változatainak megjelentetésében sokan játszottak szerepet főszerkesztőként vagy szerkesztőként: az URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv szerkesztőbizottsága, valamint Egry Gábor, Bódy Zsombor, Horváth

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 9.

Sándor, Valuch Tibor, Lugosi András, Rózsafalvi Zsuzsanna, Gerő András, Richard Rodger, Deák Ágnes, Lukács Anikó és Moharos Éva.

Sipos András és Czoch Gábor a kötetet szakmai bírálóként kontrollálták; Gyáni Gábor, Valuch Tibor, Zeidler Miklós, Géra Eleonóra és Kövér György szintén részt vettek a bírálat folyamatában. Munkám iránt tanúsított figyelmükért mindannyiuknak köszönettel tartozom. Úgyszintén köszönöm a kötet jelenlegi szerkesztőinek, F. Toma Katalinnak és Demeter Györgyinek a szöveg gondozása és végső formába öntése, valamint Ármay Szabó Ádámnak a képek szerkesztése során kifejtett figyelmes és alapos munkáját.

Egyetemi tanszékem, kollégáim támogatása igen fontos volt számomra. Bácskai Vera volt az, aki annak idején, még egyetemista koromban érdeklődésemet a város- és társadalomtörténet felé terelte, és aki ilyen irányú kutatásaimat az elmúlt tíz évben is érdeklődéssel követte. Tanszékvezetőm, Gerő András az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék várostörténeti profilja mellett elkötelezetten mindig támogatta az ilyen témájú előadásokat, szemináriumokat, illetve kutatásokat. Ennek köszönhető az a termékeny kölcsönhatás, ami oktatói és kutatói munkám között kialakulhatott; e háttér nélkül a kötet írásai nehezen születhettek volna meg.

Szeretettel gondolok mindazokra a tanítványaimra, akik az évek során az ELTE Bölcsészettudományi Karán várostörténeti óráimra jártak, és akikkel e tudományterület számos fontos kérdését megvitathattam. A várostörténeti előadások és különösen a szemináriumok komoly ihletet jelentettek a számomra, és az órákon folyó eszmecsere sokat segített az e kötetben szereplő tanulmányok megformálásában.

Végül pedig hálás vagyok családom tagjainak, amiért mindig mellettem álltak a magánélet, az egyetemi munka és a kutatás összeegyeztetéséért folyó, sokszor reménytelennek tűnő küzdelemben. Elsősorban férjemnek, Zsámboki Andrásnak, akivel a város és a várostörténet iránti vonzódásunk már évtizedekkel ezelőtt is közös pont volt, és aki ezért mindig meg tudott lepni új ötletekkel és kritikus kérdésekkel; másodsorban pedig két fiamnak, Benjáminnak és Miklósnak, akiknek nemcsak a szolidaritására számíthattam minden körülmények között, hanem olykor még a technikai segítségére is.

I. Az öröklött város

AZ ISTVÁN TÉR LAKÓI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN, AVAGY A ZOOMING IN MÓDSZERE A TÁRSADALOMTÖRTÉNETBEN[1]

Mi teremti meg egy nagyvárosban egy szűkebb környék arculatát? Egy adott hely városépítészeti jellegzetességeit, látványát történetileg megragadni viszonylag egyszerű feladat, amennyiben rendelkezésre állnak olyan vizuális források, mint fotók, tervrajzok, homlokzattervek vagy térképek. Ha olyan történelmi városrészről van szó, amelyben sem komolyabb átépítés, sem jelentős – például háborús – pusztítás nem történt, akkor akár a jelenbeli állapot alapján is elképzelhetjük, hogyan festett az a helyszín száz évvel ezelőtt. Ugyanazon városrész egykori társadalmi karakterének megragadása azonban már közel sem ilyen könnyű, már csak azért sem, mert a lakosság összetétele az idők során gyorsabban alakul át, mint az egyszer már kiforrott építészeti jelleg.

A Belső-Erzsébetváros, amelynek központi teréről, az István (1907 óta Klauzál) térről ebben a tanulmányban szó lesz, bizonyosan azok közé a budapesti városnegyedek közé tartozik, amelyekhez a városi köztudatban már a 19. század végén is markáns jellegzetességek társultak. Mégpedig éppen a társadalmi összetételnek köszönhetően, hiszen építészeti jellegét tekintve a Belső-Erzsébetváros arculata sokban hasonlított a belső Teréz- vagy Józsefvároséra.

A városrész a századvég budapesti köztudatában – és később a történeti szakirodalomban – túlnyomórészt kispolgári környéknek számított. A 19–20. század fordulóján a sűrűn lakott Belső-Erzsébetváros[2] társadalma ennél persze heterogénebb volt; a városrészt határoló főútvonalak, a Károly körút és Kerepesi (ma Rákóczi) út, valamint a szélesebb, elegánsabb utcák, jelesül például a Wesselényi utca házainak tágas, utcafronti, sok esetben kimondottan nagypolgári jellegű lakásait a felső-középosztály lakta, míg az udvari szárnyak szerényebb lakásaiban, valamint a városrész belső mellékutcáiban zömmel helyi kisiparosok, kiskereskedők, ipari és kereskedelmi alkalmazottak éltek. Bár a századfordulóra az erzsébetvárosi bérházak tulajdonosai egyre ritkábban laktak helyben, azért még jó néhány saját bérházában élő, jómódú háziúr szaporította

1 A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Budapest Főváros Levéltára munkatársainak: Lugosi Andrásnak, aki a kutatás kezdetén nélkülözhetetlen tanácsokat adott a kutatandó forrásokkal kapcsolatban; Nagy Sándornak, aki nem csak peres iratok értelmezésében segített, de konkrét adatokkal is hozzájárult e tanulmány megírásához; valamint a kutatószolgálat munkatársainak, akiknek aktív közreműködése nagyon sokat jelentett a szerteágazó munka során.

2 Erzsébetvárosban 1900-ban 158 707 lakost számláltak össze. Budapest tényleges összlakossága ekkor 716 874, tehát az Erzsébetvárosban élt a fővárosi népesség 22%-a. Ld. KÖRÖSI–THIRRING 1905. 13. p.

a felső középosztály sorait. A Belső-Erzsébetváros arculatát mégis leginkább az alsó középosztály, a kisiparos-kereskedő-szolgáltató réteg határozta meg.[3]

Markáns vonása volt a városrésznek a zsidó lakosság magas aránya.[4] A pesti, majd budapesti zsidóság a dualizmus korában jelentős részben a Terézvárosba, illetve – a két városrész 1882-ben történt különválása után – Erzsébetvárosba koncentrálódott, ami a korabeli statisztikában is egyértelműen tükröződött. A népszámlálások pesti, illetve budapesti adatai szerint 1870-ben az akkor még egy városrészként kezelt Terézvárosban a lakosság 45%-a volt izraelita (Pest városán belül számarányuk ekkor 20%); 1880-ban és 1890-ben Teréz- és Erzsébetváros lakóinak 35–35%-át tették ki a zsidó vallásúak; 1900-ra arányuk Terézvárosban ugyanakkora maradt, míg Erzsébetvárosban már 39%-ra nőtt.[5]

1. táblázat

Hitfelekezetek aránya Teréz- és Erzsébetvárosban, valamint Budapesten 1900-ban[6]

	Terézváros	Erzsébetváros	Erzsébetváros beltelek	Budapest összesen
Izraelita	35, 63	39, 12	42, 38	23,62
Katolikus	51,25	46,61	44,19	60,72
Evangélikus	4,87	4,82	4,35	5,28
Református	7,09	8,07	7,41	8,93
Egyéb vallás	1,16	1,38	1,37	1,45

Ha azonban a Belső-Erzsébetvárost tekintjük, e városrészben, különösen egyes tömbökben, a zsidó lakosság aránya a kerületi, sőt a beltelki átlagot is messze meghaladta. Az 1900-as népszámlálás budapesti adatait feldolgozó kötetben szereplő térkép szerint a Belső-Erzsébetvárosban 100 lakos közül 71–80% volt izraelita a Király u. – Károly krt. – Dob u. – Nagydiófa u. által határolt négyszögben; 61–70% a Király u. –

3 RÁKOSI 1893.; GERŐ 1891., különösen az Erzsébetváros c. fejezet, 158–179. p.; BERTA 1984.; SZAKÁLY 2010. Az 1900. évi népszámlálás csak Budapest egészére közöl foglalkozási statisztikát, kerületekre lebontva nem, így a városrészt a foglalkozási megoszlást tekintve nem lehet statisztikailag jellemezni.

4 Arra, hogy ez mennyire evidens a történeti szakirodalom számára is, ld. például VÖRÖS 1986. 110–117. p. VÖRÖS 1995. 46–47. p.

5 KŐRÖSI 1871. 37.; KŐRÖSI–THIRRING 1894. 45–47. p.; KŐRÖSI–THIRRING 1905. 54. és 57. p.

6 KŐRÖSI–THIRRING 1905. 54. és 57. p.

Nagydiófa u. – Dob u. – Teréz krt. által bezárt négyszögben, és 51–61% a városrésznek a Teréz körúton belül eső maradék területén, valamint a Teréz körúton túli utcákban.[7]

Erzsébetváros lakosságának egyébként 1900-ban közel 84%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, illetve nevezte meg a magyart, mint azt a nyelvet, „melyet a magáénak vall, s legjobban és legszívesebben beszél" – ahogyan a kérdést a népszámlálás kérdőívén megfogalmazták.

2. táblázat

Erzsébetváros nemzetiségi megoszlása 1900-ban (%)[8]

	Magyar	Német	Szlovák	Egyéb
Erzsébetváros	83,90	11,71	2,35	2,04
Erzsébetváros beltelek	84,06	11,75	2,13	2,45
Budapest	79,60	14,00	3,43	2,97

Léptékváltás

Amennyiben finomítani, illetve pontosítani akarjuk a 19. század végi statisztikából és a kortárs benyomásokból kirajzolódó társadalomképet, érdemes „ráközelíteni" a városrészen belül egy adott utcára vagy térre, az utca vagy tér egyes házaira, majd azok lakóira. Tanulmányom célja ez a fajta társadalomtörténeti mélyfúrás: a belső-erzsébetvárosi István teret három ottani bérház lakóin és tulajdonosain keresztül próbálom meg jellemezni, 1900-ra és az akörüli néhány évre fókuszálva. A magyar várostörténeti szakirodalomban több kísérlet is történt egy-egy bérház, illetve nagyobb bérházcsoport lakóösszetételének elemzésére, különféle történeti időmetszetekben.[9] E tanulmány keretei között magam bizonyosnál többre nem vállalkozhattam; ugyanakkor igyekeztem arra törekedni, hogy ha statisztikai sokaságot nem is, de legalábbis több egymással ösz-

7 Ld. az „Az izraeliták eloszlása" c. térképet in: KŐRÖSI–THIRRING 1905. 56 és 57. oldalak között.

8 KŐRÖSI–THIRRING 1905. 68–69. p.

9 Gyáni Gábor e tekintetben úttörő tanulmányában rekonstruálta, hogy kikből állt a 20. század elején egy Lipót körúti bérház lakóinak közössége, milyen volt a lakók társadalmi összetétele. Ld. Gyáni 1998. 112–170. p. Az egyes bérházak társadalomszerkezeti elemzését nagyobb léptékben valósította meg nemrégiben VALLÓ 2008., illetve ennek publikált, rövidített változata: ld. Valló 2011. Valló ilyen mélyfúrásokkal cáfolni tudta azt a közkeletű vélekedést, hogy abban a városrészben az ún. keresztény úri középosztály lett volna a domináns. Nagy Ágnes lipótvárosi bérházakat vizsgált, rámutatva arra, hogy a modern nagyvárosi társadalom vizsgálatában milyen előnyei lehetnek a városrészektől az egyes lakókig, a kvantitatív elemzéstől a mikroelemzésig ívelő történészi kutatásnak. Nagy Á. 2004–2005. Ugyancsak az 1941-es népszámlálásra épít NAGY Á. – RIGÓ 2009.

szehasonlítható lakóközösséget vizsgáljak. E kompromisszum eredménye lett a három szomszédos bérházat felölelő vizsgálat.

A három István téri ház társadalmát különféle módszerekkel igyekeztem megközelíteni. Először a háztulajdonosok kerültek sorra. Az 1900. évi tulajdonosok ismeretében megpróbáltam minél részletesebb képet rajzolni róluk. Ez azért is volt indokolt, mert a három bérház közül kettőben benne laktak annak tulajdonosai is.

Ezután következett annak feltérképezése, hogy kik éltek a három bérházban a századfordulón. Ám az 1900 körüli évek vonatkozásában ez nem magától értetődő feladat. Míg későbbi korszakok kutatóinak a fennmaradt források – így például az 1941-es népszámlálás ívei – lehetővé teszik akár a lakók körének teljes rekonstrukcióját is, a dualizmus korának Budapestjére nézve csak esetlegesen maradtak fenn a valamilyen konkrét célból készült lakójegyzékek.[10] A budapesti cím- és lakásjegyzék alapján elvileg talán lehetséges, gyakorlatilag azonban kivitelezhetetlen egy adott bérház főbérlői körének összeállítása. Az 1900-as évre nézve azonban ezt a rekonstrukciót lehetővé teszi egy egyedülálló módon feldolgozott forrás: a budapesti cím- és lakásjegyzék 1900. évi kötetének digitalizált változata.[11] Ebből az adatbázisból utcanév és házszám alapján könnyen, bár bizonyos hibaszázalékkal összeállítható az egy-egy bérházban élő főbérlők névsora. A háztulajdonosok neve az eredeti címjegyzékből könnyen kikereshető.

A tanulmány utolsó részében arra tettem kísérletet, hogy a három bérház egyes lakóinak magánéletéről, ügyes-bajos dolgairól árulkodó források segítségével árnyaltabb képet rajzoljak társadalmi helyzetükről és mentalitásukról. A téren élők egy részéről fennmaradtak olyan közjegyzői okiratok és peres iratok, amelyek a tulajdonképpeni magánjogi aktusok mellett az ügyekben érintettek társadalmi hovatartozásáról, foglalkozásáról, vagyoni helyzetéről, habitusáról is árulkodnak. Az István téri bérházakban élők házassági szerződéseiben, válóperes irataiban a magánélet kitüntetett pillanatai kapcsán rétegjellemzők, szubkulturális különbségek is tetten érhetők. Az egyik házaspár története, még ha a történet töredékesen rajzolódik is ki, a házasságkötés utáni években is nyomon követhető.

10 Ilyet elemez Gyáni Gábor is már idézett tanulmányában.

11 A Budapesti Czím- és Lakásjegyzék 1900. évi kötetének digitalizált, keresőfunkciókkal ellátott változata Budapest Főváros Levéltára és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közös projektjeként készült el a közelmúltban.

A helyszín: az István tér kiépülése és a háztulajdonosok körének változásai[12]

Az István tér (piac) a századfordulón. Fotó: Klösz György
BFL XI.916 07/032. 791

Az István tér kialakítása az 1838-as árvíz utáni városrendezéshez kötődött. A tér ezt követően épült be egy-kétszintes klasszicista házakkal. Ezek egy részét később lebontották, majd helyükön épültek fel azok a magasabb, két-háromemeletes, historizáló és szecessziós bérházak, amelyek a térnek már nagyvárosiasabb arculatot kölcsönöztek. Az épületállományt tekintve a tér arculata 1900-ra lényegében véglegesen kialakult, és a későbbi évtizedekben már nem is változott jelentős mértékben. Az István tér mint köztér jellegének szempontjából a legalapvetőbb változást a vásárcsarnok megépülése (1897) jelentette. Ezt megelőzően évtizedeken át nyílt piac működött a téren, amelynek

12 Az István, majd Klauzál tér kialakulásának történetére ld. FABÓ 2009. 53–69. p.

forgalma és népszerűsége a kerület összes többi piacáét felülmúlta. Ám a főváros az 1890-es években az élelmiszerellátás korszerűbbé tétele érdekében fedett vásárcsarnokok rendszerét alakította ki Budapesten; ezek egyike lett az István téri csarnok, amelynek épülete egyben bérházként is funkcionált. A nyílt piac megszűnte után a vásárcsarnok előtti területet rendezték, a teret pedig parkosították; a két átlós sétaút által keresztezett, négy mezőre osztott kis park ekkortól évtizedeken keresztül a sűrűn beépült városrész egyetlen zöld szigetének szerepét töltötte be.[13]

Az István tér házai egy kivételével 1872 és 1907 között nyerték el mai alakjukat. Egy részük újonnan épült ezekben az évtizedekben, egy részük esetében pedig egy már ott álló földszintes épületre húztak újabb emeleteket. A háztulajdonosok összetételének átalakulása nyilvánvalóan összefüggött a tér bérházainak átalakulásával, illetve felépülésével. 1872 és 1882 között feltűnő mértékű a háztulajdonosok lecserélődése: ha 1872-t tekintjük kiindulási alapnak, a 17 ház közül 1882-re mindössze öt maradt ugyanannak a személynek vagy családnak a tulajdonában. Ezt követően a tulajdonosok köre a századfordulóig már keveset változott, a legtöbb 1882-es háztulajdonos ekkortól fogva évtizedeken át birtokolta bérházát. Az általam vizsgált három házzal is ez volt a helyzet; közülük kettőnek, az 5. és 6. számú háznak a tulajdonosai, Kuklay János és neje, valamint Schiff Lipót az 1880-as évek elejétől fogva évtizedeken át ott is laktak saját bérházukban.

Háziurak és lakók a három István téri házban 1900-ban: adalékok a tér társadalmi profiljához

István tér 5. (1907-től Klauzál tér 4.)[14]

Az egyemeletes klasszicista lakóépületet Kuklay János építtette 1865–66-ban.[15] Kuklayék egykori háza ma már nem látható a Klauzál téren; helyén épült fel az 1980-as években a tömbrehabilitáció keretében az egyik új lakóépület. (A Kuklay-féle házat valójában már ezt megelőzően lebontották, mert a tömbrehabilitáció dokumentációs anyagában a Klauzál tér 4. mint foghíjbeépítés szerepel.)

13 A négyes osztás már 1878-ban megjelent. Ld. Budapest méterrendszerben készült kataszteri jellegű térképsorozata, 1878. BFL XV.16.e. 251/23 (1–58). Ezen az 1878-as kataszteri térképen két, egymást a sarkoktól átlósan keresztező út osztja négy füves mezőre a teret. Az 1908 körüli állapotra ld. Budapest közigazgatási, ingatlan-nyilvántartási térképsorozata az 1910–26 közötti fővárosi tulajdonú telkek utólagos jelölésével 1908–10 körül. Budapest székesfőváros területének térképe. BFL XV.16.e. 251/32 (1–69). Ezen látszik a parkosítás mikéntje, valamint a vásárcsarnok.
14 A tér 1907. évi átnevezése után a házakat is átszámozták.
15 A tervező és kivitelező Lohr János volt. Ld. DÉRY 2006. 373–374. p., FABÓ 2009. 75. p.

A háziúr, Kuklay János és felesége, Kuklayné Duday Jozefa életéből szokatlanul sok magánjogi okirat maradt fenn, amelyek alapján jól rekonstruálható a teréz-, majd erzsébetvárosi háztulajdonos pár társadalmi és vagyoni helyzetének, sőt részben magánéletének alakulása is. Kuklay bizonyos szempontból régi vágású háziúrnak tekinthető. A lakóépület, amelyben maga és családja is benne lakott, az István tér régebbi, kisebb és kevésbé igényes házai közé tartozott.

A háztulajdonos különféle ügyleteiből ugyanakkor kitűnik, hogy a szolidan vagyonosodó háziúr a továbbiakban egyre vállalkozóbb szelleműnek mutatkozott: újabb ingatlanokba fektette pénzét, és a század végén feleségével, Duday Jozefával együtt már több bérházat birtokolt. Ezek egyikének mérete, színvonala jóval meghaladta a szerény István téri házét, melyhez azonban a házaspár mindvégig hűséges maradt.

Kuklay már az 1870-es években is birtokolt egy kertes villát a Városligetben, az István út 60. szám alatt. Egy 1875-ben kelt munkaszerződésből világosan kiderül, hogy ezt a villát a tulajdonos többlakásos bérházzá alakíttatta, lakásonként külön-külön konyhával és verandával, nyilván azért, hogy egyenként adhassa bérbe a lakóegységeket.[16] Két évtizeddel később valószínűleg ugyanezt az István úti ingatlant adták el Kuklayék Schlafgottsch Marianna grófnőnek, egyik István úti szomszédjuknak 63 000 koronáért.[17] Ez az adásvételi szerződés így szól: ingatlan "két lakházzal, egy konyhával, nyolcz verandával, három szalettlivel, egy húzókúttal, ..., closettekkel, lugassal, cserjékkel, fákkal, növényekkel, kövezetekkel, vízvezetékkel a kertben s általában minden alkotórészekkel". A grófnő a vételárat az adásvételkor teljes egészében kifizette.

Kuklay és neje egy évvel később, 1894. május 15-én Matits Döméné Kedvessy Máriától 143 000 forintért megvásárolta a VIII. József körút 40. szám alatti háromemeletes bérházat oly módon, hogy átvállalták a Matitsné által előzőleg felvett jelzálogihitel-tartozás még fennálló részét, 71 191 forintot és kamatait, valamint az eladó másik, 50 000 forintos banki hiteléből 30 000 forintot. A fennmaradó 41 880 forintot a vevők az adásvételi szerződés megkötésekor készpénzben fizették ki. Férj és feleség fele-fele arányban lett tulajdonos.[18]

A különféle okiratokból, adásvételi szerződésekből általában is az derül ki, hogy Kuklay János és neje, Duday Jozefa vagyonjogilag teljesen egyenrangú felekként viselkedtek. Ingatlanaiknak egyenlő arányban voltak tulajdonosai, sőt 1894. január 26-án végrendeletet is közösen készítettek ugyanazon közjegyző előtt.[19]

Vagyoni helyzete alapján Kuklay a helyi közéletben is szerepet játszott. Az István tér kevés (1893-ban mindössze nyolc) választójoggal bíró lakosa közé tartozott (sokatmondó azonban, hogy ebben az évben az egész VII. kerületben mindössze 325-en vé-

16 BFL VII.210. 1875-0102.
17 Ld. az 1893. június 23-án kelt adásvételi szerződést. BFL VII.170. 1893. 669.
18 Az 1894. május 15-én kelt adásvételi szerződés: BFL VII.173. 1894. 1563.
19 BFL VII.170. 1894. 66.

tettek fel a községi választói névjegyzékbe!). Kuklay kerületi esküdtként is működött, bár hírneve nem maradt egészen makulátlan. Noha ugyanazon évben kelt végrendeletükben nejével együtt kijelentették, hogy „... minden vagyonunkat munkásságunk s takarékosságunk által együtt szereztük", ezt cáfolni látszik az a tény, hogy 1893-ben a főváros kártérítési pert indított Kuklay ellen, mert a háztulajdonos mint kerületi esküdt iparűzési engedélyekért befizetett díjakat sikkasztott el.[20] Ez egy évvel a József körúti bérház megvásárlása előtt történt.

Az István tér 5. számú ház főbérlői az 1900-as lak- és címjegyzék szerint a következők voltak:[21]

Babják (Babiák) József kőművessegéd	Kuklay János háztulajdonos
Bittlingmajer János bognár	Laden Hermann cipész
Degen Salamon szabósegéd	May Adolfné özv. szülésznő
Deutsch Ede tajtékpipametsző	Sielberschein Izrael kefekötősegéd
Gritz József sütősegéd	Zveifler (Zweifler) Henrik szabósegéd

István tér 6. (1907-től Klauzál tér 5.)

A Nyár utca és a Nagydiófa utca sarkán álló kétemeletes, eklektikus sarokház elődje földszintes volt és 1875 körül épült. A házat 1881-ben vásárolta meg Schiff Lipót, aki 1884-ben két emeletet építtetett rá. Röviddel azelőtt Schiff Lipót még a Király utcában működött mint sütő; ezzel függ össze, hogy az István téri ház átalakításakor a ház pincéjébe sütőműhely is épült.[22] Pusztán csak az 1900. évi főbérlők listájából is azonnal nyilvánvaló, hogy ez a lakóépület jóval nagyobb, mint az előzőekben ismertetett Kuklay-féle bérház. A 6. számú ház tulajdonosa 1900-ban is Schiff Lipót volt, aki tehát ekkor már másfél évtizede ebben a házban lakott. Schiff Lipót fiai, Rezső és Zsigmond kereskedők, szintén ebben a házban éltek; nyilván más-más lakásban, mert a lak- és címjegyzék külön tünteti fel őket. Az idősebbik Schiff és fia, Rezső 1900-ban egy közjegyzői biztosítéki okiratban tűnnek fel mint cégalapítók abból az alkalomból, hogy Schiff Rezső és Schiff Béla – az utóbbi máshol lakott – mint a Budapesten felállítandó Pollák és Schiff cég társtagjai vettek fel épp 100 000 korona váltóhitelt a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól.[23] Schiff Lipótot az okirat magánzóként említi.

20 BFL VII.2.c. 1893-I. 0316. Sajnos az irat nem volt a helyén megtalálható, így csak az irat adatbázisban szereplő leírásából lehet tudni, milyen per folyt Kuklay ellen.
21 A lakcímjegyzékben eredetileg szereplő rövidítéseket feloldottam, a korabeli helyesírást elhagytam.
22 FABÓ 2009. 76–77.
23 BFL VII.176. 1900. 335.

Az István tér 6. számú házban az 1900-as lak- és címjegyzék szerint az alábbi főbérlők laktak:

Aszódi Izidor szatócs	Kohn Lipót szénkereskedő	Schiff Lipót háztulajdonos
Blau Károly pénztárnok	Bopstein Mór gabonakereskedő	Schiff Rezső terménykereskedő
Burger Gyula szakács	Krassy Bódog pincér	Schiff Zsigmond gabonakereskedő
Ellinger Náthán szobafestősegéd	Lefkovits Jakab cipőkereskedő	Schlesinger Gábor baromfiárus
Goldfinger Ármin magánzó	Lemberger Samu ékszerész	Schwarcz Amália özv. magánzó
Haris Mór magánhivatalnok	Matulka Fülöp sütőmester	Spitzer Katalin özv. baromfikereskedő
Hirschkrou Samu kávéházi ügynök	Mautner Ferencz kávés	Ungár Samu ékszerkereskedő
Klein József kocsmáros	Rosenthal Lipót rövidárukereskedő	Waczula Vilmos házfelügyelő
Kohn Emil gyári művezető	Rothauser Jakab kávéügynök	Weisz Lajos bolti szolga
Kohn Gyula pálinkamérő	Rothauser Mózes kávéügynök	Weisz Leonora bútorkereskedő

István tér 7. (1907 után Klauzál tér 6.)

A háromemeletes eklektikus bérház 1884–85-ben épült Chmel Gusztáv megrendelésére. Az ingatlant Chmel Gusztáv 1883-ban vásárolta meg Mayer Alberttől és nejétől, Tedovszky Paulinától. A tulajdonos, akit az 1900-as lak- és címjegyzék zongoragyárosként említ, nem lakott a házban; 1900-ban a Belvárosban élt, a IV. Sörház u. 4-ben.

Az István tér 7. számú ház 1900. évi főbérlőit a következő táblázat mutatja:

Bétsy (Bécsy) Imre zongorahangoló	Lux Henrik borbélysegéd	Schwáb Ede szőrmekereskedő
Engel Mór cipészmester	Nagy Antal perecárus	Schwarz Ignácz gyermekruhaárus
Engelmann Adolf hordár	Mayer Adolf zenész	Schwarz Miksa bádogossegéd
Freund Samu fa- és szénkereskedő	Paller Bernát szabómester	Sohr Adolf köténykereskedő
Harcsay István szabómester	Pichler Lászlóné pénztárnoknő	Spitzer Mór kereskedősegéd
Herz Hermanné özv. magánzó	Reich Ignácz ruhaügynök	Stark György szabósegéd
Horváth Vilma gépkötőnő	Reich Salamonné fehérvarrónő	Weisz Adolf kereskedősegéd
Klein Lipmann ruhaneműárus	Schlesinger Jónásné özv. magánzó	Weisz Adolf magánzó (*másodszor szerepel a név!*)
Klein Vilmosné kávés	Schlesinger Simon férfiszabó	Weisz Béla kereskedősegéd
Kohn Ármin sapkakészítő	Schulz Gyula zenész	Weisz Gyula pénzbeszedő

A főbérlők listájából látható, hogy a három ház társadalmát túlnyomórészt önálló kereskedők, iparosok, illetve szolgáltatók, valamint ezek alkalmazottai: iparos- és kereskedősegédek alkották. A megadott foglalkozásnevek olykor persze elfedik a valódi különbségeket; a kereskedő lehetett vagyonosabb nagykereskedő, nagyobb vállalkozás tulajdonosa (ilyenek például a 6. számú ház tulajdonosának, Schiff Lipótnak a fiai), de éppúgy kisegzisztencia is. Bár a nevekből óvatossággal lehet csak következtetéseket levonni, mégis meglehetősen feltűnő, milyen nagy arányban fordulnak elő jellegzetes német-zsidó nevek. A nevek – illetve a nevekkel összekapcsolódó, szintén jelzésértékű foglalkozások alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy a három István téri ház főbérlőinek körülbelül a háromnegyede volt izraelita vallású, esetleg zsidó származású kikeresztelkedett (ez egybevág a fentebb hivatkozott, „Az izraeliták eloszlása" c. 1900-as térképpel, mely a zsidó vallásúak legnagyobb, 71–80%-os arányának topográfiai határát épp az István tér Nagydiófa utcai oldalánál vonja meg). Érdekes vonása a lakók listájának a női főbérlők jelenléte. Ezek az önálló női egzisztenciák özvegy magánzók, bizonyos jellegzetes női foglalkozások űzői (például szülésznő vagy fehérvarrónő), egyes esetekben pedig önálló kereskedők, illetve olyanok, akik feltehetően férjük iparát, vállalkozását vitték özvegyként tovább.

Más források elemzése során azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a lakcímjegyzék csak a téren lakók egy részéről informál. Természetszerűleg kimaradnak belőle a főbérlők családtagjai, de kimaradnak mindazok is, akik albérlőként éltek a házban. Honnan szerezhet a történész tudomást azokról a lakókról, akik nem bukkannak fel a lakcímjegyzékben? Ezen a téren a digitalizált levéltári adatbázisok megint csak jól kiaknázhatók. Budapest Főváros Levéltárának adatbázisai lehetővé teszik, hogy házszám alapján (pontosabban egy adott iratban szereplők lakcíme alapján) kerüljenek elő közjegyzői okiratok, peres iratok, árvaszéki iratanyagok stb. A tárgyalt három ház lakóinak esetében a megközelítésmód azért is bizonyult hasznosnak, mert a fentebb név szerint felsorolt lakóknak néhány kivételtől eltekintve nem bukkant fel közjegyzői okirata, illetve peres irata a BFL adatbázisaiban.[24]

Ugyanakkor számos olyan ügy került elő a századforduló körüli évekből, amelynek főszereplői a tárgyalt három házban éltek, ám a főbérlők fent közölt három listájában hiába keressük őket. A magyarázat egyes esetekben az lehet, hogy sokan albérlőkként éltek az István téri lakásokban. Más esetekben arról lehet szó, hogy 1900. évi adatgyűjtéskor még nem, vagy már nem béreltek lakást az István téren. Az általam feldolgozott ügyek ugyanis nem mind pontosan 1900-hoz kötődnek, hanem az azt megelőző, illetve az azt követő egy-két évhez is.

Korabeli kommentárok és mai történeti kutatások egyaránt azt valószínűsítik, hogy a 19–20. század fordulóján a budapesti középosztály nagy része gyakran, egy-két évente változtatta lakását (még ha egy adott városrészben maradt is), aminek következtében zömüknek nem alakult ki erős kötődése otthonához.[25] Még nagyobb volt a lakásmobilitás az alsó középosztály és a munkásság körében; a kisebb és alacsonyabb bérű lakásokhoz lakóik még kevésbé ragaszkodtak. Feltételezhetjük, hogy az István tér lakói ugyanolyan gyakorisággal költöztek, mint a budapesti átlag, azaz bérleményeik néhány évente vagy annál is sűrűbben változtak.

Házasság és válás az István téren

Az István téri lakosokról esetszerűen felbukkanó iratok közül három-három olyan, egymással is összevethető forrást választottam ki, melyek a főbérlői név- és foglalkozásjegyzékekhez képest más módon és közelebbről jellemzik az István tér 5., 6. és

24 Itt nyilván a kutatás buktatóival, a fellelhető iratok esetlegességével állunk szemben, hiszen feltételezhető, hogy a három ház főbérlői közül legalábbis a szolidabb anyagi helyzetűeknek, például az önálló iparosmestereknek, saját boltot működtető kereskedőknek és a valamilyen saját jövedelemből élő ún. magánzóknak voltak közjegyző közreműködésével készült magánjogi iratai.

25 GYÁNI 1998. 72. p.

7. számú ház egyes lakóit: három házassági szerződést, illetve másik három házaspár válóperes iratait vetettem elemzés alá.

Felvetődik a kérdés, hogy ezek az ügyek, dokumentumok mennyiben és mi módon használhatók társadalomtörténeti forrásként. A magánélet mely oldalai jelennek meg ezekben az iratokban? Ha pedig nem csak a jogi aktusokban tükröződő magánélet részleteire vagyunk kíváncsiak, hanem a házasuló, illetve váló felek vagyoni helyzetére, státusára is, alkalmasak-e erre a válóperes iratok, illetve házassági szerződések?[26] Mielőtt ítélnénk, vessünk először egy pillantást három válóper tényeire.

Három válóper

Guth Adolfné szül. Hoffmann Emma VII. István tér 7. sz. alatti lakos 1901-ben vált el Guth Adolftól.[27] A felek annak idején Újpesten, az izraelita hitközség rabbija előtt kötöttek házasságot 1881-ben; a házasságkötés *előtt*, 1878. november 26-án született Izidor nevű fiút utólag törvényesítették. A válást az 1894 évi XXXI. tc. 77. §. a) pontjában meghatározott bontóok, azaz jogos ok nélküli hűtlen elhagyás alapján mondták ki. Izidor, aki a válás kimondásakor még kiskorú (22 éves) volt, „tartás és neveltetés végett felperesnek, az anyjának adatott".

„Felperes", így a perirat, „az alapon kéri a kötelék felbontását, mert férje őt 1895 év folyamán szándékosan és jogos ok nélkül elhagyta s hozzá többé vissza nem tért. Tekintve, hogy [a felperes] meg nem cáfolt előadása szerint az alperes volt az, a ki a mondott időben a házas együttélést megszakította s az életközösséget azóta, daczára az ez iránt 4188/901. sz. a. kibocsátott bírói határozatnak, helyre nem állította, ennélfogva a felek házassági köteléke az 1894 évi XXXI. tc. 77. §. a) pontja alapján alperes hibájából felbontatik." A bírói ítélet indoklásából kiderül, hogy az alperes, Guth Adolf nem jelent meg a tárgyaláson. A válást 1901. március 15-én kelt keresettel indították meg, és 1901. augusztus 27-én mondták ki.

Pichler Lászlóné szül. Vlaszaty Lujza elárusítónő, VII. István tér 7. szám alatti lakos 1900. március 14-én indította meg a válópert férje, Pichler László színész ellen.[28] A férj és a feleség a belvárosi római katolikus főplébánia lelkésze előtt 1895. május

26 Ennek a fajta forráselemzésnek a lehetőségeit Gyáni Gábor villantotta fel Házasságok kötése és bontása c. tanulmányában: ld. GYÁNI 1995. 12–27. p. A válások, illetve válóperes iratok mikro- és mentalitástörténeti elemzésének egy korábbi történeti korszakot felölelő, kiváló példája MÁTAY 2006. A dualizmus korának vonatkozásában egy bonyolult házassági történet jogtörténeti és antropológiai mélyelemzésére ld. NAGY S. 2009. 48–57. p. Nagy Sándor munkája a jelen tanulmány szempontjából azért is releváns, mert felhívja a figyelmet a zsidó és a keresztény felekezetek által követett házasságjog, illetve házassági gyakorlat eltéréseire és ellentmondásaira. Nagyobb mennyiségben és sokoldalúan dolgozott fel budapesti házassági szerződéseket RIGÓ 2009.

27 BFL VII.2.c. 1901. V. 128.

28 BFL VII.2.c. 1900. V. 96.

5-én kötöttek házasságot. A házasságból két lánygyermek született, 1896. április 10-én Vilma és 1897. szeptember 12-én Mária.

Az asszony azon az alapon kérte a kötelék felbontását, hogy férje őt „1899. június hó 21. napján szándékosan és jogos ok nélkül elhagyta és hozzá többé vissza nem tért. Tekintve, hogy ... alperes volt az, aki a fent kitett időben a házas együttélést megszakította és az életközösséget azóta, daczára az ez iránt ... kibocsátott bírói határozatnak – helyre nem állította, azt pedig, hogy az elhagyásra jogos oka lett volna, bizonyítani meg sem kísérli, ..., sem a békéltetésen, sem a tárgyaláson meg nem jelent, képviseltetéséről nem gondoskodott, ... a felek házassági köteléke az 1894 évi XXXI. tc. 77. §. a) pontja értelmében alperes vétkességének megállapítása mellett felbontandó volt." Az ítélet a gyermekeket „tartás és neveltetés végett" anyjuknál helyezte el. Az apát az ítélet nem kötelezte gyermektartás fizetésére; vagyoni igények szintén nem támasztattak. Az ítélet 1900. október 9-én kelt. A perirat szerint Pichler László ebben az időben Máramarosszigeten, az Úri u. 45. sz. alatt élt, „Trausz Izsáknál", azaz vélhetőleg albérlőként.

Kohn Adolfné szül. Rosenberg Rebeka (Rézi) gépírónő, VII. István tér 7. sz. alatti lakos 1899. szeptember 4-i keresettel indította meg a válópert férje, az akkor már külön élő Kohn Adolf üzleti alkalmazott ellen.[29] Kohn Adolf és Rosenberg Rebeka (Rézi) Miskolcon, az ottani izraelita hitközség rabbija előtt 1894. május 6-án kötöttek házasságot. A házasságot, hasonlóan az előző két esethez, az 1894. évi XXXI. tc. 77. §. a) pontja alapján bontotta fel a bíróság az alperes vétkesnek nyilvánítása mellett 1901. július 23-án. A gyermekek, az 1895-ben született Hermann és az 1896-ban született Jenő elhelyezéséről és tartásáról a bíróság nem határozott, hanem – az ítélet jogerőre emelkedése után – a főváros árvaszékéhez utalta a kérdést.

A fentebb röviden összefoglalt válóperes iratokból néhány dolog biztosan tudható, illetve kikövetkeztethető. Egy lakóházon belül három asszony indította meg válóperét két éven belül, 1899 és 1901 között. Érdekes volna felvetni azt a – szükségszerűen hipotetikus – kérdést, hogy vajon minek volt köszönhető ez a „válási dömping" az István tér 7-ben. Szinte biztos, hogy a három asszony ismerte egymást, és könnyen elképzelhető, hogy mintaként hatottak egymásra. Bár a három válóper egy házon belül soknak tűnik egy olyan időszakban, amikor (4–5 évvel a polgári házasság bevezetése után) a bíróság által kimondott válások száma Budapesten nem haladta meg az évi háromszázat. és amikor – konkrétan az 1898–1901 közötti időszakban – Budapesten 10 000 házasságra évente kevesebb, mint négy válás jutott[30], tekintetbe kell venni azt is, hogy a három párból kettő izraelita vallású volt. Márpedig e felekezet körében, mivel a zsidó

29 BFL VII.2.c. 1899. V. 322.

30 GYÁNI 1995. 21. p.

vallás törvényei a házasságok felbontását 1895 előtt is lehetővé tették, a válásnak mint intézménynek nagyobb hagyományai voltak.[31]

Mindhárom esetben jogos ok nélküli elhagyás volt a válóok. A férjek tartózkodási helye mindhárom esetben ismert (a különélő férjek lakcíme mindhárom per irataiban szerepelt). Noha mindhárom házaspárnak voltak gyermekei, az ítéletekben gyermektartásról vagy csak abban a formában esett szó, hogy a bíróság az anyákra testálta a gyermek tartásának kötelezettségét, vagy az árvaszékhez utalta a kérdést. Vagyoni igények egyik esetben sem támasztattak, holott a további kutatás alapján arra lehet következtetni, hogy a házasfelek legalább két esetben nem vagyontalanul kötöttek házasságot.[32] Igaz, a három asszonyból kettő a válóper idején kereső foglalkozást űzött, tehát magáról és gyermekeiről valamilyen mértékben képes volt önállóan gondoskodni.

A három válóper fennmaradt dokumentumai azonban óvatossággal értelmezendők.[33] Először is, a tárgyalt három esetben a válóperekről nem a teljes peranyag maradt fenn, hanem csak a bírói ítéletek (a tényállás leírásával) és azok indoklásai. A kihúzott részekből és a beszúrásokból minden esetben látszik, hogy formairatokkal állunk szemben, amelyeket nem ezeknek az ügyeknek a kedvéért szerkesztettek, csupán azokhoz igazítottak. (A legszemélyesebb információk, például a házasságból született gyermekek neve és születési éve például mindig a lapszélen, beszúrások formájában szerepelnek!) Okkal feltételezhető, hogy mindhárom válóper egy bizonyos sémát követett; a válóper során a valódi konfliktus nem került napvilágra, mint ahogy az is feltételezhető, hogy bizonyos vitás kérdéseiket a felek peren kívül rendezték.

Miről lehet itt szó? A jogos ok nélküli elhagyás nagyon gyakran közös megegyezéses válást takart. A polgári házasságról szóló 1894: XXXI. tc., mely 1895. október 1-jén lépett életbe, nem tette lehetővé a házasság közös megegyezéssel történő felbontását; a törvény indoklásában szerepel, hogy nem akarták a válásokat ezzel bátorítani, illetve nyilván a törvény parlamenti elfogadását megkönnyítendő tettek ilyen engedményt a konzervatívabb közvéleménynek. Kétségtelenül voltak valódi elhagyásos esetek. Ha hosszú idő telt el az életközösség megszakítása és a válóper megindítása között, akkor valószínű, hogy a jogos ok nélküli elhagyás valódi válóok volt. Eseteink közül ilyennek tűnik Hoffmann Emma esete. Amikor azonban az elhagyás és a kereset beadása között

31 Az 1894: XXXI. tc. életbelépését követő első 92 budapesti válópert vizsgálva Gyáni Gábor is arra a következtetésre jut, hogy a zsidó vallásúak „élen járnak a korai válásokban: a vizsgált válókeresetek kétötödét, szám szerint 36-ot ugyanis az izraelita felekezethez tartozó férfiak és nők nyújtották be." A felekezet vallási tradíciói mellett Gyáni ennek okát a kényszerű társadalmi gettóközösségből való kitörés vágyában látja. Ld. GYÁNI 1995. 24–25. p.

32 A házasságkötésnek a periratokban szereplő helye és ideje alapján kikereshetőek a házassági anyakönyvi kivonatok. A házasfelek apáinak foglalkozása következtetni enged arra, hogy a házasságkötés idején milyen volt a friss házas férj, illetve feleség vagyoni-társadalmi helyzete.

33 A válóperes iratok itt olvasható értelmezése legalább annyira Nagy Sándornak, Budapest Főváros Levéltára munkatársának, mint a szerzőnek az érdeme. A továbbiakban hivatkozott adatok és iratok egy részére szintén ő hívta fel a figyelmemet.

viszonylag rövid idő telt el, az arra utal, hogy a felek együttműködtek, és egyetértésben csinálták végig az elkerülhetetlen koreográfiát: először az elhagyó fél bíróilag felszólíttatott, hogy elhagyott házastársához térjen vissza, majd, ha ez hat hónapig nem történt meg, be lehetett nyújtani a válókeresetet. A kötelező békéltető tárgyaláson a férj rendszerint nem jelent meg, a válást kimondó tárgyaláson pedig vagy szintén nem, vagy ha igen, elismerte vétkességét. (A törvény szerint csak valamelyik fél vétkességéből lehetett kimondani a válást.) Ezt követően viszonylag gyorsan megszületett a válást kimondó bírói ítélet; egyszerű esetben a kereset beadása és a végső ítélet között nagyjából fél év telt csak el.

A válóper gyors lefolyása érdekében a felek általában jobbnak látták, hogyha a gyermektartás kérdését és a vagyoni kérdéseket peren kívüli megegyezés során rendezik. Ezt vagy írásba foglalták (közjegyzői okirat), vagy nem. Eseteinkben, mivel a közjegyzői iratokban nem sikerült ilyen írásos egyezségnek nyomára bukkanni, elképzelhető, hogy nem született a felek között írásos megállapodás.

Le kell tehát szögezni, hogy a házas konfliktusokról, valamint a tényleges vagyoni viszonyokról ezekből a periratokból nem sokat lehet megtudni, csak akkor, ha fennmarad a felek közötti megállapodás, amelyet a bírói ítélethez csatolnak. A fenti három esetben ilyen dokumentum azonban nem került elő.

István tériek házassági szerződései

A házassági szerződések a válóperes iratokhoz hasonlóan bizonyos sémákat követtek, különösen, ha nagyjából egy időben és egy közegben íródtak. Ugyanakkor forrásként többet árulnak el a házasulandó felek társadalmi helyzetéről, mint a válóperes ítéletek, részben a sémáktól való eltérések révén, részben pedig azért, mert időnként teljesen egyéni kitételeket tartalmaznak. Több szerződés összehasonlító elemzése azzal az előnnyel jár, hogy kiderül, mi számított általánosan követett gyakorlatnak, legalábbis egy bizonyos társadalmi miliőn belül. Az összehasonlítás ugyanakkor rávilágít a házasságra lépő párok vagyoni és mentalitásbeli különbségeire is.

Hajduska Rezső könyvelő, István tér 7. szám alatti lakos 1898-ban kötött házassági szerződést[34] Roth Adéllal, az utóbbi édesapjának, Roth Lipót üzletvezetőnek és két tanúnak a jelenlétében. Roth Lipótnak kiskorú leánya képviselőjeként írásban kellett nyilatkoznia, hogy hozzájárul a házassági szerződéshez. Ez alkalommal a vőlegény kézhez vett „leendő kezelés végett" 1500 forint hozományt készpénzben. A szerződés – az általam elemzett három ilyen forrás közül egyedüliként – tételesen tartalmazza az ún. kiházasítási tárgyakat (azaz a kelengyét és a bútorokat), amelyeket a leendő fele-

34 BFL VII.183. 1898. 309.

ség a közös lakásba magával hoz majd. A kétféle (pénzbeli, illetve ingóságokból álló) hozományt mindig említik a házassági szerződések. A kelengye és a bútor összetétele, mennyisége, illetve az ezzel kapcsolatos elvárás azonban társadalmi rétegenként más és más volt.[35]

A menyasszony, illetve a leendő házaspár társadalmi helyzete szempontjából a felsorolás több mint tanulságos. Nemcsak az derül ki belőle, hogy ezen a szerényebb középosztályi szinten mekkora jelentőséget tulajdonítottak a kisebb, mindennapi használati tárgyak szerepeltetésének is, hanem ennek a rétegnek a lakáskultúrája is körvonalazódik a leltár révén. A berendezési tárgyak megnevezése (például ebédlőszekrény) utal arra is, hogy a leendő házaspár milyen (hány szobás) lakásba készült költözni.

A házassági szerződésben ekképp sorolták fel a kiházasítási tárgyakat:

1 konyhaágy
1 konyhakredenc
1 konyhaszék
1 kis konyhaszekrény
1 fa és szénláda
Az összes konyhaedények
2 fénytelen diófa szekrény
2 ugyanolyan ágy
2 ugyanolyan éjjeli szekrény márványlappal
1 ugyanolyan barokk ebédlőszekrény márványlappal
1 ugyanolyan oszlopszekrény (sic!)
1 ugyanolyan kihúzó asztal
1 ebédlőpeluchepamlag [plüssel bevont pamlag]
6 ebédlőszék nyomtatott bőrrel
1 ebédlőszőnyeg
1 asztalterítő
3 ablakfüggöny
2 ágyterítő
2 lámpa
1 ingaóra
8 vánkos
2 dunna
3 paplan
24 ing
12 nadrág

35 GYÁNI 1995. 17. p.

6 hálóköntös
6 alsószoknya
24 harisnya
48 zsebkendő
7 asztalteríték
12 ágyhuzat
24 lepedő
36 törölköző
36 törölő rongy
6 asztalfutó
3 mislieu
12 tálcakendő
8 ruha
2 női kabát
1 szőrmegallér
1 medallion lánccal
3 aranygyűrű briliánttal összesen 1500 forint értékben.

A házastársak egymás utáni örökösödését a mindenkor érvényben lévő magyar törvények szerint állapították meg. Annyit mindenesetre külön is feltüntettek, hogy ha a feleség a házasságkötéstől számított egy éven belül gyermek nélkül halálozna el, akkor a készpénzhozományát a férj a feleség szüleinek köteles visszaszármaztatni (egy éven túl viszont megörökli azt). A férj halála esetén (időbeli megkötés itt nem szerepel), a feleség az ő egész vagyonának haszonélvezője élete végéig, illetve addig, míg újra férjhez nem megy.

Érdekes pontja a szerződésnek az, amely az esetleges válás módját és következményeit részletezi. A szerződés a szokásos módon rendelkezik arra az esetre, ha a házas együttélés a férj hibájából szakadna meg: ettől kezdve a férj minden hónapban 60 forint tartásdíjat köteles fizetni a feleségének (és az esetleges gyermekeknek) addig, amíg a tartásdíj kérdése a válóper folyamán véglegesen nem rendeződik, s míg „Hajduska Rezső nejének a készpénzhozományt, kiházasítási tárgyakat, közszerzeményt, és a rituális válólevelet ki nem adja." A rituális válólevél közjegyzői okiratban való említése egyértelművé teszi, hogy a házaspár az izraelita felekezet rítusa szerint köt házasságot, és adott esetben elválni is így fog. (A magánéletet is szabályozó zsidó vallási törvények összefoglalása, a *Sulchan Aruch* szerint a rituális válás a válólevél (*get*) átadásával válik érvényessé.) Hajduska Rezső és Roth Adél házassági szerződésének válásról szóló passzusa ezután explicit módon és szokatlanul keményen rendelkezik a nő hibájából történő válás esetére, s ezzel mintegy előre fegyelmezi az asszonyt: „Ha azonban a házassági együttélés a nő hibájából válnék lehetetlenné, akkor a férj nejének sem tartásdíjat fizetni, sem hozományt, kiházasítási tárgyakat és közszerzeményt kiadni nem

tartozik, miután ez esetben a nő a felsoroltakra igényét teljesen elveszti, azok a férj tulajdonává válnak."

Hajduska Rezső és Roth Adél frigye sok szempontból tipikus erzsébetvárosi házasság. Nem túlságosan jómódú középosztálybeliek lépnek itt egymással házasságra: a vőlegény az okiratban könyvelőként, a leány apja üzletvezetőként szerepel (tehát szintén kereskedelmi alkalmazott). A szerződésben szereplő értékek (hozomány, hozott ékszerek, majdani esetleges tartásdíj) viszonylag szerény összegek; ezért is értékelődhet fel a menyasszony magával hozott kelengyéje olyannyira, hogy azt tételesen, darabról-darabra szerepeltetik az okiratban. A házasság patriarchális modellt követ, amely szerint a házasságban a férj rendelkezik a hozománnyal, és amely szerint a feleség hibájából történő válás az asszonyra nézve kemény szankciókat vonhat maga után. (Mai szemmel nézve patriarchális jelleget kölcsönöz a jogi aktusnak az is, hogy a kiskorú menyasszony csak atyja hozzájárulásával köthet házassági szerződést, nyilván szülei elvárásai szerint.) A szerződés bizonyos sajátos vonásai abból következnek, hogy a menyasszony és a vőlegény nemcsak a polgári törvényekhez, hanem a zsidó vallás törvényeihez is tartják magukat. A szerződésben tükröződik az, hogy az izraelita felekezetűeknél a válás a polgári házasság bevezetése előtt is bevett hagyomány volt; azt a felek reális eshetőségként kezelik, és a házassági szerződésben részletesen szabályozzák.

Az előzőtől több tekintetben különbözik az a házassági szerződés[36], amelyet Szobotka Helén magánzó (VII. István téri lakos) és Klein Móric mészáros (IX. Márton utcai lakos) kötöttek egymással 1900. április 28-án. Itt nyilvánvalóan egy nagykorú, anyagilag önálló nő készül házasságot kötni (az okirat őt Szobotka Helén úrhölgyként említi). Szobotka Helén a szerződés aláírásával egyidejűleg 2000 korona (azaz 1000 forint) hozományt tesz le vőlegénye kezébe, „a házasság tényleges tartama alatt leendő kezelés végett". Klein Móric elismeri továbbá, hogy a menyasszony leendő lakásukba további 1000 korona (500 forint) értékű ruhát, fehérneműt, és berendezési tárgyakat hoz, melyek felett azonban a házasság időtartama alatt is kizárólag a feleség fog rendelkezni. Klein Móric különvagyona a házasságkötéskor 2000 korona (1000 forint); minden, a házasság tartama alatt szerzett vagyon közszerzemény, azaz férj és feleség közös tulajdona. A házastársak egymás halála utáni öröklését a szerződés a szokásos módon szabályozza.

A házas együttélés megszűnésének következményeit a szerződés hasonlóképp szabályozza, mint tette azt Hajduska Rezső és Roth Adél megállapodása: itt is tartásdíjat – ezúttal 100 koronát, azaz 50 forintot – köteles a férj nejének fizetni a válóper lezárultáig, illetve addig, amíg a férj „nejének a készpénzhozományt, a közszerzemény felét s a rituális válólevelet ki nem adja." Ebben az esetben a kiházasítási tárgyak automatikusan az asszonynál maradnak, a közszerzemény feléről való rendelkezés viszont

36 BFL VII.183. 1900. 347.

– mely kitétel az előző házassági szerződésben nem szerepelt – arra látszik utalni, hogy Szobotka Helén és Klein Móric számítottak közös vagyonuk gyarapodására. Az ő esetükben a szerződés számol a válással, de nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy az kinek a hibájából következik be: „Ha a házas együttélés bármi okból megszűnne, a férj köteles nejének neje és a [házasságból születendő] gyermekek eltartására ... havonkint 100 korona tartásdíjat fizetni". Szobotka Helén tehát e tekintetben kedvezőbb pozíciót vívott ki magának, mint a korábban tárgyalt esetben Roth Adél. Társadalmi helyzetüket tekintve Szobotka Helén és Klein Móric alsó középosztálybeli párnak tekinthetők, de ezt inkább a férj foglalkozása indokolja. A szerződésben szereplő vagyoni tételek és összegek Kleinéket Hajduskáékhoz hasonló anyagi helyzetű házaspárként tüntetik fel.

A harmadik házassági szerződés kapcsán egy házas kapcsolatnak jóval összetettebb képe bontakozik ki, mint amit az előző két esetben láthattunk. Kivételes esetben ugyanis a házaspárról több más közjegyzői és peres irat is árulkodik. Bár ezek alapján a magánéleti konfliktust csak hézagosan lehet rekonstruálni, mégis tanulságos lehet egy ilyenfajta kísérlet.

E történet egyik főszereplője, Goldfinger Jakab annak a Goldfinger Árminnak volt a fia, akit az 1900. évi cím- és lakjegyzék az István tér 6. számú ház lakói között tüntetett fel. Az eddig megismert István tériekhez képest Goldfinger Jakabnak jutott legfényesebb parti: a házassági szerződésben[37] magántisztviselőként szereplő, 1898-ban 29 éves fiatalember felesége, az akkor 21 esztendős Appel Cecília 15 000 forint (azaz 30 000 korona) hozományt hozott a házasságba, ezen felül pedig 3000 forintra értékelt házassági kelengyét és ékszereket.

A pár paramétereit és a házasságkötés körülményeit érdemes közelebbről is megvizsgálni, hogy jobban érthető legyen az első látásra kissé egyenlőtlennek tűnő parti. A házassági anyakönyvi kivonat szerint[38] a vőlegény felelős beosztásban dolgozó banktisztviselő: egy hitelintézet főpénztárnoka. Elképzelhető, hogy a Fővárosi Kereskedelmi Hitelintézeté, mert a házasságkötéskor Kramer Miksa, a Hitelintézet igazgatója az egyik tanú. A másik Ehrlich G. Gusztáv, a Budapest Erzsébetvárosi Bank Rt. vezérigazgatója, aki az Appelékkal szomszédos házban, a VII. Károly krt. 9.-ben lakott. Ehrlich Gusztáv a városi politikai életben sem volt akárki: ő volt ebben az időben a VII. kerület nagyhatalmú „törzsfőnöke", aki a községi választások alkalmával klientúrája révén döntő befolyást gyakorolt a választások kimenetelére.[39]

A bankszférában ekkoriban jellemző fizetések alapján[40] feltételezhető, hogy főpénztárnoki beosztásban Goldfinger Jakab évi fizetése ekkor elérte a 4000–6000 koro-

37 BFL VII.202. 1898. 665.
38 Goldfinger Jakab és Appel Cecília házassági anyakönyvi kivonata: BFL XXXIII.1.a. VII. ker. házassági akv. 1898. 337. A házasságot 1898. április 13-án kötötték.
39 SIPOS 1996. 30–31. p.
40 PÁSZTOR 1907. 3. táblázat. Melléklet (Egy nagy pénzintézet nős, illetve nőtlen tisztviselőinek jövedelme, illetve kiadásai).

nát (átszámítva 2000–3000 forintot). Ehhez képest már nem is tűnik olyan aránytalanul nagynak a menyasszony hozománya. Goldfinger Jakabnak munkája révén valószínűleg az értékpapírpiacra és a különféle befektetési lehetőségekre is jó rálátása volt, ami a leendő házaspár vagyona szempontjából szintén számításba jöhetett. Egyszóval nemcsak Cecília volt jó parti Jakab számára, hanem Jakab is vonzó vőlegényjelöltként jöhetett számításba Cecília szülei szemében. A menyasszony egyébként szüleivel a Károly körúton lakott (azaz az István térhez képest jóval magasabb presztízsű helyen); apja, Appel Mór a házassági szerződés szerint „fogművész"-ként, mai szóval élve fogtechnikusként működött.

A házassági szerződés rendelkezik a hozomány és a kiházasítási tárgyak átadásáról. A szerződés szerint a hozomány és a kiházasítási tárgyak használati joga a házasfeleket közösen illeti, amíg a házas együttélés fennáll; a közösen szerzett javak a férjet és a feleséget fele-fele arányban illetik.

Hajduska Rezsőék házassági szerződésével ellentétben Goldfingerék megállapodása nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy egy későbbi esetleges házas konfliktus kinek a hibájából áll elő, illetve hogy melyik fél kezdeményezi a válást. „Azon esetre, ha a házas felek között oly nagy mérvű egyenetlenségek keletkeznének, hogy akár a nő, akár a férj a közös háztartást elhagyná, valamint az esetben is, ha a házas felek egyike vagy másika a házasság felbontása iránti keresetet indítana, köteles leend a férj a közös háztartás megszűntének, illetve a kereset megindításának napjától a házasság felbontását kimondó bírói ítélet jogerőre emelkedéséig nejének havi 120 forintot, azonkívül a házasságból származó és az anya által tartandó gyermekek mindegyike részére 40 forint tartásdíjat havonkint előre, az 1874. évi XXXV. tc. 111. és következő szakaszaiban szabályozott különbeni végrehajtás terhe mellett megfizetni." Goldfinger Jakab kötelezi magát ezen kívül, hogy a hozományt, a kiházasítási tárgyakat, valamint a közösen szerzett javak felét a házasság felbontását kimondó ítélet jogérvényre emelkedése napján Appel Cecíliának visszafizeti. Goldfingerék házassági szerződése nem említi rituális válólevél átadását. A szokásos módon szabályozza ezután a házassági szerződés azt, hogy hogyan örökölje a vagyont a férj, amennyiben neje esetleg elhalálozna és viszont.

A házasság tehát igen kedvező anyagi feltételekkel köttetett; a házaspár kényelmes jóléte több okból is szavatolva volt. Minthogy Jakab és Cecília között a korkülönbség sem volt túlságosan nagy, és nemcsak a menyasszony, de a vőlegény is fiatalon lépett házasságra, más feltételek is adottak voltak egy jól működő házassághoz.

Mindez azonban puszta spekuláció. A felek házaséletéről, legalábbis a kezdeti évekről sajnos semmit sem tudunk, mindössze annyit, hogy a házaspárnak a kezdeti években született egy Józsa nevű leánya.[41] Egészen addig, míg a peres iratokból, illetve a rájuk utaló hivatkozásokból a házasság válságának képe nem kezd el kibontakozni.

41 Goldfinger Józsáról tudható, hogy 1923-ban kötött házasságot. Házassági szerződése: BFL VII.193. 1923. 973.

Először felbukkan egy válókereset 1907-ből, amelynek azonban csak irományjegyzéke maradt fenn, a válóperes iratok nem. Nagyon valószínű, hogy a válóper ekkor félbemaradt. Goldfingerék később végül valóban elváltak, de a házasságot csak 1913-ban bontották fel. A Budapest VII. kerületi polgári házassági anyakönyv a válás regisztrálása kapcsán a Kúria 3384/1913. sz. ítéletére hivatkozott. Ez arra utal, hogy a válóper bonyolult lehetett: az ügy fellebbviteli bírósághoz került, és egészen a Kúriáig jutott. A házas konfliktus elmérgesedésére utal az a végrendelet, amelyet Goldfingerné Appel Cecília még férjes asszonyként készített 1913. június 13-án.[42] Válóperről ugyan nem esett említés a végrendeletben, viszont az asszony férjét mindenből kizárta.

A képet árnyalja mindaz, ami egy vagyoni per iratai alapján kikövetkeztethető. Nem tudjuk, hogy ez a per összefüggött-e valamilyen módon a házasfelek közötti konfliktus kibontakozásával (a perirat 1908-as keltezésű, egy évvel későbbi, mint Goldfingerék első válópere), de a házaspár anyagi viszonyai, társadalmi helyzete szempontjából jelzésértékű. Goldfinger Jakab és Goldfingerné Appel Cecília itt bérházépíttetőként (és alperesként) bukkannak fel. Ekkor a házaspár a Rózsa u. 52. számban lakik. A VI. ker. Rózsa utcában épülő bérházuk munkálatai kapcsán perli őket az építő cég. A periratból[43] kiderül, hogy a cég a ház építését 86 000 korona értékben vállalta; a bérházépítésre a házaspár a Belvárosi Takarékpénztártól vett fel hitelt. Goldfingerék mint építtetők nem voltak megelégedve a végzett munka minőségével, ezért a szerződésben kikötött összeget nem fizették meg teljes egészében a kivitelező cégnek; ekörül forgott a per, melyben az alperesek szakértők bevonásával igyekeztek bizonyítani az igazukat. A perben egyébként III. rendű alperesként Appel Mór, Cecília édesapja is szerepelt. A házaspár tehát ez idő tájt nagyobb összegű hitelt vett fel, és a későbbiekben bérháztulajdonosként kívánta jövedelmét kiegészíteni. Egy későbbi okiratban Goldfingerné Appel Cecília úgy is szerepel, mint „bérháztulajdonos neje".

A három házassági szerződés összehasonlításából világosan látszik, hogy e szerződéseknek számos szokásos, sematikus eleme volt, nem utolsósorban azért, mert a magánokiratok igazodtak az érvényben lévő törvényekhez. Mindig volt szó a hozományról, a házastársakat illető vagyoni kérdésekről és jogokról, valamint a házastársak egymás utáni örökösödéséről. A házassági szerződések egyéni vonásai, a vagyoni és társadalmi helyzet sajátosságai az olyan részletekben érhetők tetten, mint például a (kiskorú) mennyasszony apjának, valamint a vőlegénynek a foglalkozása, a hozomány nagysága, az ingó hozomány pénzben kifejezhető értéke és összetétele, valamint – a házas együttélés esetleges megszakadása esetén – a tartásdíj előre meghatározott összege. 1895 után a házassági szerződések általában rendelkeztek arról, mi a teendő egy későbbi esetleges válás esetén; azonban – ahogyan azt az a három bemutatott eset is mutatja

42 BFL VII.193. 1913. 656.
43 BFL VII.1 d. 1908-I. 2632.

– jelentősen eltérhettek egymástól abban a tekintetben, hogy hogyan szabályozták a váló feleket megillető jogokat (s ezzel tulajdonképpen a felek döntési szabadságát).

* * *

Az itt olvasható tanulmány kísérlet arra, hogy hogyan lehet egy száz-százhúsz évvel ezelőtti, már sok tekintetben modern nagyvárosi miliőt úgy megragadni, hogy az elemzés a makrotörténeti megközelítésre és a mikrotörténeti módszerekre egyaránt támaszkodjon, mintegy fokozatosan haladva a nagyobb lépték felől a kisebb lépték felé. Tagadhatatlan, hogy a mikrotörténet szintjén a mozaikszerű képből számos kocka hiányzik; a helyi társadalom megjelenítése szükségképpen töredékes. Számos István téri lakosra nevén és foglalkozásán kívül nincs más adat, és még a rekonstruálni próbált egyéni történetek is többnyire hézagosak. Ám ezek az esettanulmányok minden hézagosságuk ellenére is alkalmasak arra, hogy életszerű anyaggal töltsék meg a statisztikai megállapításokból és kortárs megfigyelésekből kirajzolódó, nagyobb kontúrokat.

TERHES ÖRÖKSÉG. BUDAPEST TÖRTÉNELMI LAKÓNEGYEDEINEK PROBLÉMÁJA A KÁDÁR-KORSZAKBAN A KLAUZÁL TÉR ÉS KÖRNYÉKE PÉLDÁJÁN

Tanulmányomban a Belső-Erzsébetváros, azon belül is a Klauzál tér és környéke példáján szeretném bemutatni azt, hogy hogyan változott a várospolitika a Kádár-korszakban; részben gyakorlati okokból hogyan került egyre inkább előtérbe a történelmi városrészek védelme, és milyen kísérletek, megoldások jellemezték a városrehabilitáció 1980-as évekbeli gyakorlatát. Arra törekszem, hogy ezt a gyakorlatot minél több szemszögből láttassam, és ütköztessem a városfelújításban érintettek eltérő nézőpontjait. A cél a makro- és a mikroszint, a felülnézet és az alulnézet szembeállítása: a felülnézetet a fővárosi és a kerületi párt- és tanácsi szervek, illetve a háztömbfelújítást lebonyolító Ingatlankezelő Vállalat vezetése képviseli, az alulnézetet pedig a helyi lakosok. Mindennek kapcsán jól kirajzolódik az, hogy hogyan működtek valójában a helyi hatalmi viszonyok, és milyen konfliktusok adódhattak a kerületi és a fővárosi vezetés között. Forrásaim között szerepeltek kerületi tanácsi és pártdokumentumok, például pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei és mellékletei,[1] egykori városszociológiai felmérések, valamint szakértői és lakossági interjúk.

Városrendezési elképzelések az államszocialista korszakban (1950–1990) Út a városrehabilitációig

Mielőtt rátérnék a Belső-Erzsébetvárosra, érdemes röviden érinteni azt, hogy hogyan is festettek a városépítés keretei a Kádár-korszakban, és hogyan jelent meg a várospolitikában a történelmi lakónegyedek problémája.[2]

A pártállam keretei között a várospolitikában, így a városépítészetben is a központi akarat érvényesült. A budapesti kerületi tanácsok a Fővárosi Tanácsnak rendelődtek alá, amely egyfelől az állam, másfelől az MSZMP budapesti pártbizottságának befolyá-

1 Köszönettel tartozom Koltai Gábornak, aki Budapest Főváros Levéltárában a fővárosi párt- és tanácsi iratanyag szakértőjeként segítette munkámat, és hívta fel a figyelmemet a téma szempontjából megkerülhetetlen forrásokra.

2 A hatalmi struktúra működéséhez, a párthatározatok szerepének megértéséhez ld. KORNAI 1993. A településfejlesztés központosított mechanizmusaira ld. SZIRMAI 1994. Valamint igen jó összefoglalás: KÖRNER–NAGY 2002. főleg 144–146. p.

sa alatt állt. A párt befolyását többek közt az is garantálta, hogy úgy a Fővárosi Tanács, mint a kerületi tanácsok vezető tisztségviselői gyakran egyben párttagok is voltak.[3]

A kerületi tanácsok szociális feladatokat láttak el, működtették a gyermekintézményeket, általános iskolákat, rendelőket, idősek otthonait stb., karbantartották a köztereket, valamint fontos szerepet játszottak a lakásgazdálkodásban; ám a városépítészet terén voltaképpen semmilyen hatáskörük sem volt. A kerületi épületállomány sorsáról a Fővárosi Tanács döntött, városfejlesztési kérdésekről úgyszintén. A korszak kezdetén, 1957-ig az Ingatlankezelő Vállalat is fővárosi cég volt, azaz még az épületek karbantartását, felújítását is központosított módon látták el. Ezt a feladatot azonban a későbbiekben ésszerűbbnek látszott decentralizálni, így jöttek létre a kerületi Ingatlankezelő Vállalatok, amelyek formailag a kerületi tanácsoknak rendelődtek alá. Az IKV-k tényleges felettes szerve azonban sok szempontból a Fővárosi Tanács maradt,[4] mint ahogy tény az is, hogy a kiemelt útvonalak épületfelújításait, városképi szempontokról lévén szó, a kerületi IKV-k megalakulása után is a főváros végeztette.[5] Jelzésértékű, hogy amikor az 1960-as és 70-es években a VII. kerületi tanács beszámolt az egyes ötéves tervidőszakok kiadásairól, azok között csak az egészségügyi és szociális ellátás, a gyermekintézmények és iskolák, a kultúra, a sport, valamint az igazgatási feladatok szerepeltek tételesen, kommunális ellátás címszó alatt pedig úttest- és gyalogjáró-karbantartás, közvilágítás, valamint park- és játszótérfenntartás. Építési munkálatokról azonban csak érintőlegesen esett szó a költségvetési beszámolókban, amennyiben megemlítették, hogy a beszámolási időszakban a kerület építési jellegű munkáit a VII. kerületi

3 A hatalmi mechanizmus és a kettős hierarchia működésére ld. KOCSIS 2006., különösen 35–42. p.

4 …„Kerületi tanácstagjaink értesültek arról, hogy 1957. január 1-től a volt Ingatlankezelő Vállalat, mint kerületi házkezelési igazgatóság közvetlenül a kerületi tanács, illetve annak végrehajtó bizottsága irányítása és felügyelete alá kerül. Ezt igen nagy örömmel fogadták. Különösen azt, hogy szervezetében, felépítésében is új formát és tartalmat kap a jövőben" – írja Seres Rezső, a VII. ker. Tanács VB elnökhelyettese az *Erzsébetváros* c. lapban. Ugyanebben a cikkben, miután leszögezi, hogy „a helyi tanácsok a nép ellenőrzése mellett, a nép által közvetlen demokratikus úton választott szervei állami életünknek. Szilárd bázisai a proletárdiktatúrának", követeli Seres, hogy ki kell szélesíteni a helyi tanácsok jogkörét és hatáskörét. Cikkéből kiderül, milyen csekély hatásköre volt akkoriban a kerületi tanácsoknak, és hogy bizottságaik, szakosztályaik döntéseit a Fővárosi Tanács VB rendszeresen felülbírálta, megváltoztatta. „A jövőben ne a fővárosi tanács végrehajtó bizottsága szabja meg, hogy a kerületi tanács mit tárgyaljon az ülésein, hanem a kerületi tanácsok maguk döntsék el azt"; Seres követeli, hogy a Fővárosi Tanács VB ne vegye semmibe a kerületi tanácsok határozatait. In: Erzsébetváros. A VII. kerületi Tanács lapja. 1957. január 25. 1. p.

5 A VII. kerület vonatkozásában egyértelműen erre utal egy, az Erzsébetváros c. kerületi lapban megjelent tudósítás a Lenin körúti sortatarozásról. (Jellemző, hogy már ekkor is – akárcsak az 1970-es és 80-as években – a városképi szempontból meghatározó fő útvonalak épületeit hozták rendbe, ha hozták egyáltalán; a mellékutcákban álló lakóépületekhez nem nyúltak.) „Minden nap szebb lesz a Körút, minden nap leveti az állványerdőt egy-egy ház, a VII. kerület főútvonalain már csupán az EMKE-házat, a Hungária-palotát és még néhány épületet ölelnek körül a deszka-pallók. A Wesselényi utca és Lenin-körút sarkán rövidesen befejeződik a nagy bérház külső-belső átalakítási és tatarozási munkálata. A Budapest Városi Építőipari Vállalat idős kőművese, Fábián Sándor, vakolókanállal a kezében kapaszkodik egy félágú létrán." Erzsébetváros é. n. [1958] szám nincs feltüntetve. 9. p.

Ingatlankezelő Vállalat készítette elő és bonyolította. Mindez arra utal, hogy az építési feladatok és a felújítások nem a kerület költségvetését terhelték; a kerületi IKV-k által elvégzett munkákat közvetlenül a Fővárosi Tanács finanszírozta.[6]

A várostervezésben meghatározó volt az ötéves népgazdasági tervek, valamint a párt- és kormányhatározatok szerepe. A kerületfejlesztési tervek is az ötéves tervekhez igazodtak. A Fővárosi Tanács feladata volt, hogy a párt- és kormányhatározatokban foglaltakat Budapest vonatkozásában végrehajtsa. A városépítés terén a kulcsszerepet a Fővárosi Tanács VB VIII. Városrendezési és Építészeti Osztálya, valamint az ez alá rendelt Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, népszerű nevén a BUVÁTI, illetve későbbi nevén BVTV (Budapesti Várostervező Vállalat) játszotta[7]. A BUVÁTI készítette az általános és helyi rendezési terveket, valamint azokat az előtanulmányokat és felméréseket, amelyek a Kádár-korszak városfejlesztési koncepcióinak megalapozására szolgáltak. Ezekről a későbbiekben még lesz szó.

A történelmi lakónegyedek problémája a budapesti várospolitikában évtizedeken át háttérbe szorult. Az 1950-es évek második felének koncepcióiban és az 1961-ben kezdődő első 15 éves lakásépítési programban is az az elv érvényesült, hogy először a mennyiségi lakáshiányt kell orvosolni, és csak azután a minőségit. Ez azt jelentette, hogy először az új lakások építésére kell koncentrálni, és csak miután a lakosság döntő részét sikerült lakáshoz juttatni, akkor lehet figyelmet fordítani a történelmi városrészek leromlott bérházaira, elavult lakásállományára.

Az 1970-es évek végére azonban több szempontból is megérett a helyzet arra, hogy a várospolitikában előtérbe kerüljön a régi városrészek megújulása. Egyrészt addigra lezárult az első 15 éves lakásépítési program. A nagyarányú állami lakótelep-építkezéseknek, valamint a lakosság magánerős építkezéseinek köszönhetően jelentősen enyhült a mennyiségi lakáshiány, miközben a városi lakosság növekedése is lelassult.[8]

6 A Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1974. évi költségvetési gazdálkodásának és fejlesztési alap teljesítésének beszámoló jelentése a következőt írja: „A beszámolási időszakban építési jellegű munkáinkat – az előző évhez hasonlóan – a VII. kerületi Ingatlankezelő Vállalat készítette elő és bonyolította." 26. p. Van egy ugyanilyen beszámoló az 1976-os évből is, ugyanolyan tételekkel, mint az 1974-es.

7 A főváros saját tervezőirodája, akkor még FŐTI néven, 1949-ben alakult meg. Ezt a tervezőcéget 1950-ben három vállalattá szervezték át, így jött létre egy várostervező iroda (BVI), egy építészeti tervezőiroda (FŐTI) és egy mélyépítési tervezőiroda (FŐMTI). Majd az előző kettő újbóli összevonásával alakult meg 1952-ben a BUVÁTI, illetve a BVTV. Ld. PREISICH 1998. 34. p.

8 Ld. például: HEGEDÜS–ESZENYI–SOMOGYI–TELLER 2009. 6–7. p. A szerzők a következőképp definiálják a mennyiségi és minőségi lakáshiány problémáját: „A rendszerváltás előtt a magyarországi lakáspolitika a lakáskérdést a mennyiségi és minőségi lakáshiány paradigma keretei között tárgyalta. A mennyiségi lakáshiány alatt a háztartások száma és a lakások száma közötti különbséget értették, míg a minőségi lakáshiány alatt a lakások méretének és minőségének meg nem felelését. A rendszerváltás előtti időszakot egyértelműen a mennyiségi lakáshiány dominálta, amit jól jelzett a lakáspolitika törekvése arra, hogy az újonnan épített lakások számát maximalizálja. Az 1960-ban induló 15 éves lakásprogram 1 millió lakás felépítését tűzte ki célul, de az ezt követő 5 éves tervek is nagy hangsúlyt helyeztek az új lakásépítési teljesítményre. Az 1980-as évek második felében történt változás, amikor a demográfiai nyomás enyhülése és a városi népesség növekedési ütemének csökkenése következtében a

Másrészt ezzel egyidejűleg Magyarországon is éreztetni kezdte a hatását az a szemléletváltás, amely a nemzetközi várostervezési gyakorlatban ekkorra lezajlott. 1945-től az 1970-es évek elejéig Európa nagyvárosaiban leggyakrabban az ún. kemény rehabilitáció gyakorlatát követték. Ez azt jelentette, hogy az elavultnak tekintett régi városnegyedek épületállományát, különösen a szegényebb városrészek egykori munkásbérházait lebontották, és a helyükre modern lakóházakat építettek, gyakran átrendezve ezzel a régi utca- és térszerkezetet. 1970 után azonban teret hódított az ún. puha vagy enyhe rehabilitáció. Ez utóbbinak a lényege egy adott történelmi városrész arculatának megtartása; fontos elv, hogy a felújításra érdemes épületeket meg kell tartani és korszerűsítve felújítani; csak a valóban rossz állapotban lévő épületeket kell lebontani és a helyükre újat építeni, lényegében megtartva az eredeti utcahálózatot.[9]

Szemléletváltozásra volt szükség ahhoz is, hogy a történelmi városnegyedek egészének védelme mint gondolat egyáltalán gyökeret verhessen Magyarországon. A nemzetközi műemlékvédelem elméletében és gyakorlatában többnyire csak a második világháború után kezdett megfogalmazódni az az elv, hogy nemcsak egyes értékes épületek érdemelnek védelmet, hanem építészeti együttesek, sőt egész városrészek is igényt tarthatnak erre; hogy egy városrész vagy település arculatának védelme is lehet fontos feladat.[10] Hosszú volt az út a szorosan vett műemlékvédelemtől a tágabb értelemben vett örökségvédelemig, és tudjuk, hogy az építészeti örökség kérdésében máig sem alakult ki konszenzus. (Ezt a legjobban éppen a Belső-Erzsébetváros körül napjainkban is dúló vitákkal lehetne illusztrálni.)

A történelmi városnegyedek szempontjából meghatározó volt az is, hogy hogyan alakult a műemlékekhez, illetve az építészeti örökséghez való viszony. Budapesten a két világháború között történt először kísérlet a műemléki örökség szisztematikus számbavételére. Amikor a városfejlesztési program kidolgozásakor összeírták a megőrzésre méltó épületeket, a lista jellemző módon leginkább jeles épületeket, középületeket tartalmazott. Igaz, ekkor fogalmazódott meg először az a szemlélet is, amely szerint egyes kiemelt útvonalak, illetve építészeti együttesek is érdemelhetnek védelmet, mert ezek egészükben testesítik meg a régi Buda, illetve Pest egy-egy korszakának hangulatát, építészeti karakterét. Budapest vonatkozásában tehát ekkor fogalmazódtak meg először a szorosan vett műemlékvédelemnél tágabban értelmezhető örökségvédelmi szempontok.[11] Világos volt ugyanakkor, hogy az átlagosnak tekintett, különösebb értéket nem képviselő 19. századi épületeket a városfejlesztés során lebonthatónak ítél-

politika alacsonyabb új lakásépítési számokat is elfogadott, és tervbe lehetett venni a nagyvárosokban a városrekonstrukciót is."

9 A városrehabilitáció fogalmához és gyakorlatának változásához ld. például: EGEDY–KOVÁCS 2005. 9–20. p. A különféle budapesti városrekonstrukciós, illetve városrehabilitációs elképzelések áttekintésére ld. TOMAY 2007.

10 HORLER 1984. 55–57. p.; ROMÁN 1996.14. p.; ROMÁN 1996a 179–197.

11 SIPOS 2010. 523–525. p., illetve SIPOS 2011. 56–63. p.

ték, amennyiben egy-egy rendezési terv ezt indokolta. A második világháborút követő években is ez a szemlélet érvényesült. Amikor a két világháború közti korszak előkészítő munkája nyomán 1945 és 1947 között körvonalazódni kezdett Budapest általános rendezési terve, újból megfogalmazódott a sűrűn beépült belső kerületek fellazításának igénye; ennek megfelelően például a Belső-Erzsébetváros számos tömbjének lebontására került volna sor, a lebontott tömbök helyén pedig több helyütt parkokat alakítottak volna ki. Preisich Gábor ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Ez az elgondolás a főútvonalak melletti épületek kivételével szinte a teljes épületállomány elbontásával számolt: a koraeklektikus, körülépített udvaros épületállományt értéktelennek tekintették".[12] Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy a historizáló és szecessziós bérházakkal szembeni ellenszenv, vagy legalábbis a történelmi lakóházállománnyal szembeni erősen szelektív hozzáállás nem kizárólag a Rákosi- és Kádár-korszak sajátossága volt, hanem olyan szemlélet, amely már korábban is megmutatkozott a várostervezők, különösen a modernizmusnak elkötelezett építészek részéről.

Az 1950-es évek attitűdjét jól jellemzi az városépítészeti ankét, amelyet 1953-ban rendeztek, és amelyen tizenkét építész fejtette ki elképzeléseit Budapest fejlesztésével kapcsolatban.[13] Az ankét bevezetőjében világos különbséget tettek a műemléki szempontból értékesnek tekintett épületek és a polgári korszak átlagos bérházai között. Míg a kimondott műemléképületek (főként középületek) egy részét nemzeti örökségünk értékes részének tekintették, addig a bérházak többségéről úgy gondolták, hogy ezek egy korábbi korszak nem túl magas színvonalú tucatépületei, amelyeknek felújítására nem indokolt komoly forrásokat áldozni. A polgári korszak bérházaival szembeni negatív attitűd megerősödésében ekkor már nyilván ideológiai szempontok is szerepet játszottak. Az 1949 és 1970 közti időszak általában sem kedvezett az örökségvédelemnek; bár elvben fontosnak ítélték a nemzeti örökség megóvását, és létezett a műemlékvédelemnek intézményes rendszere, a valóságban csökkent a védettnek nyilvánított épületek száma, és gyakran olyan építészeti emlékek is veszélybe kerültek, amelyeket a szakma egyértelműen értékesnek tekintett.

Az 1970-es évek elejétől fogva azonban oldódott a műemlékellenes hangulat; ennek jeleként az évtized közepén, Budapesten konkrétan 1974-ben vált lehetségessé az, hogy megóvandónak ítélt épületeket tanácsi védelem alá helyezzenek, azaz helyi hatáskörben védetté nyilvánítsanak.[14] Az épített örökséggel kapcsolatos attitűd változása nyilván hatással volt arra is, hogy hogyan tekintettek a történelmi városrészek lakóházaira. Építészek, várostervezők és közgazdászok szakmai és tudományos köreiben 1970 után rendszeres vitatémává vált a régi lakóépületek felújításának, megőrzésének kérdése.[15]

12 Az FKT 1945 és 1947 között készülő általános rendezési tervéről: PREISICH 1998. 174. p.

13 PREISICH–SOÓS 1954.

14 ROMÁN 1996. 34. p.

15 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 35. p.; TOMAY 2007. 328–329. p.

A fentieken túl a budapesti városrehabilitációs tervéknek az is nagy lökést adott, hogy az 1970-es évek közepére kezdett veszélyes méreteket ölteni a belső városrészek pusztulása, és ezzel összefüggésben aggasztó demográfiai folyamatok indultak meg ezekben a kerületekben.[16] Az épületállomány leromlása olyan stádiumba jutott, hogy attól kellett tartani, ha rövid időn belül nem kezdődik meg az átfogó felújítás, akkor az elavult épületek nagy részét többé nem lehet majd megmenteni. A fizikai leromlást társadalmi-demográfiai válságjelek is kísérték. A belső kerületek lakossága rohamosan csökkent, 1970 és 1980 között közel egyharmadával, miközben a főváros lakossága 3,7%-kal nőtt.[17] Nagyfokú volt az elöregedés; a kerületek lakosságának már az 1970-es évek közepén is mintegy 30%-a volt 55 év feletti, a 15 év alatti korosztályok aránya pedig jóval alulmúlta a budapesti átlagot. A fiatal családosok tömegesen költöztek ki a VI., VII., VIII. és IX. kerületi bérházas övezetből, nem kis részben az újonnan épülő állami lakótelepekre. Nagyarányú volt a jobban kereső, magasabban kvalifikált középrétegeknek a kiáramlása is; a helyükre, a kerületi lakáskiutalások révén, alacsonyabb jövedelmű és iskolázottságú családok költöztek. Az 1980-as évekre a bérházövezetben egyre gyakrabban utaltak ki lakásokat kifejezetten hátrányos helyzetű családoknak; a fizikai leromlás és társadalmi összetétel változása a slumosodás tünetegyütteseként jelentkezett.

A kialakuló válsághelyzet tudatosításában fontos szerepet játszottak azok a városszociológiai felmérések, amelyeket a főváros megbízásából többek közt a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, azaz a BUVÁTI végzett. Voltaképpen ezeknek a felméréseknek az eredményei támasztották alá a bérházövezet rekonstrukciójának halaszthatatlanságát. A BUVÁTI kulcsszerepet játszott a városrehabilitáció elveinek és gyakorlati lépéseinek kidolgozásában is. Ők tettek például javaslatot a kísérleti tömbök felújítására a Belső-Erzsébetvárosban a Terézvárosban, dolgozták ki a tervezett munkálatok lépéseit, és készítették el azok költségvetését. Miután javaslataikat a Fővárosi Tanács 1978-ban elfogadta, született meg az a fővárosi határozat, mely kimondta, hogy a VII. kerületben elsőként, kísérleti jelleggel az ún. 15-ös tömbben kezdődjék meg a tömbrehabilitáció.[18]

Jellemző a pártállam viszonyaira, hogy hivatalos értelemben a fordulatot az az 1978. évi párthatározat jelentette, amely kimondta, hogy a történelmi városnegyedek védelme, a régi ház- és lakásállomány felújítása ugyanolyan fontos, mint az új lakások építése.[19] Ez a hivatalos állásfoglalás azonban inkább tükrözte, mintsem megindította egy új szemlélet kialakulását. Mindenesetre ezután került sor arra, hogy kidolgozzák a

16 CSÉFALVAY 1995. 35–37. p.
17 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 36. p.
18 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 36. p.
19 Az érvelést bővebben ld.: Az MSZMP KB 1978 október 12-i kibővített ülése. A lakásépítés és lakásgazdálkodás 1990-ig szóló tervének irányelvei. Havasi Ferenc hozzászólása. MNL OL M-KS 288. f. 4/158 őe.

budapesti bérházövezet átfogó rehabilitációjának tervét. Először a BUVÁTI készített egy előtanulmányt 1984-ben *A főváros belső kerületeinek rehabilitációs koncepciója* címmel. Majd megszületett a Fővárosi Tanács által felterjesztett, a kormány által 1986-ban jóváhagyott városfelújítási program; újabb négy évvel később, 1990-ben pedig ennek továbbgondolása, *Budapest belső területeinek rehabilitációja* címmel.[20]

Az 1986-os koncepció olyan célokat fogalmazott meg, amelyek teljes mértékben megegyeztek az enyhe városrehabilitáció addigra Európa-szerte elterjedt elveivel. Különösen fontos volt annak kimondása, hogy „meg kell őrizni a kerületek történelmileg kialakult struktúráját azok városépítészeti értékeivel és városképi jellegével együtt".[21] Ami az időzítést és a finanszírozást illeti, a rehabilitációs programhoz hosszú távra szóló ütemtervet is készítettek. 1986 és 2000 között 394 háztömböt rehabilitáltak volna, ám ebből – pragmatikus módon – 1990-ig csak 13 készült volna el, a tömbrehabilitációk zömét az 1990-es évek végére, illetve 2000 utánra tervezték.[22]

A legnagyobb problémát azonban az jelentette, hogy a városrehabilitációt ekkor a tervgazdaság keretei között képzelték el, és döntően állami pénzből tervezték megvalósítani.

A városfelújítási program kivitelezése az 1980-as évek közepétől kezdve egyre inkább ellehetetlenült a magyar gazdaság válságos helyzete miatt.[23] A nagyszabású városrehabilitációs elképzelésekből a rendszerváltásig kevés valósult meg. 1990 után pedig – az önkormányzati struktúra és a tulajdonviszonyok radikális átalakulása után – egyes kerületek az új viszonyokhoz igazították és folytatták az 1990 előtt kidolgozott programokat, más kerületek nem.

Belső-Erzsébetváros, a szorosan vett környék az államszocialista korszakban

Az ún. bérházövezet más területeihez hasonlóan 1945 után a Belső-Erzsébetváros is lassú hanyatlásnak indult. Ugyanakkor ez a terület – részben kedvező fekvése, a Belvároshoz való közelsége miatt – több ízben is a várostervezők célkeresztjébe került. Még a Rákosi-korszak előtt, 1945 és 1947 között körvonalazódott Budapest általános rendezési terve. E terv szerint szükség lett volna a belső kerületek fellazítására: a Belső-Erzsébetvárosban is radikális bontásokat terveztek, a lebontott tömbök helyén pedig modern magasházak épültek volna, illetve számos helyen parkokat alakítottak volna

20 Budapest belső kerületei rehabilitációjának koncepciója. Budapest Főváros Tanács VB, 1986.; Budapest belső területeinek rehabilitációja. Budapest Főváros Tanácsa VB., 1990. Idézi és összefoglalja CSÉFALVAY 1995. 34–35. p.
21 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 39. p.; CSÉFALVAY 1995. 33. p.
22 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 39. p.
23 CSÉFALVAY 1995. 38–39. p.

ki. Az 1929-ban körvonalazódó és a második világháború után is többször átdolgozott elképzelés szerint a Belső-Erzsébetvároson vezetett volna keresztül a Madách sugárút. A sugárút kiépítésére még 1978-ban is készült újabb tervváltozat.

A tervek azonban papíron maradtak, és a környéken évtizedeken át nem történt jóformán semmi. Utcahálózata, beépítettsége, telkeinek mérete, a lakásállomány jellemzői alapján Belső-Erzsébetváros Budapest egyik igen kedvezőtlen – ha nem is a legrosszabb – adottságokkal rendelkező területe maradt. Lakóházainak 90%-a 1918 előtt épült, és ezeknek nagyjából 40%-át 1975-ig egyszer sem újították fel. Az 1970-es évek közepén a kerület lakásállományának 40%-a egyszoba-konyhás, illetve konyhával sem rendelkező egyszobás lakásból állt; ezekben élt a városrész lakosságának 53%-a.

1. táblázat

Belső Erzsébetváros lakásállománya 1974-ben[24]

1 szobás lakás	2 szobás lakás	3 és több szobás lakás
40%	40%	20%.

A teljes VII. kerület ebben az időben, 1975-ben összesen öt játszótérrel és 22 543 m^2-nyi gondozott parkkal rendelkezett.[25]

A VII. kerületre vonatkozó 1970-es évekbeli szociológiai felmérések és más források felhívták a figyelmet a lakásviszonyokra, a demográfiai következményekre, a kerület nyújtotta lakás- és életviszonyokkal szembeni nagyfokú elégedetlenségre.

A városrész már ekkor is szembetűnő elöregedését mutatja például, hogy 1974-ben a lakosság 71%-a középkorú vagy annál idősebb volt, ezen belül is 35%-ot tett ki az 55 év felettiek aránya.

2. táblázat

Belső-Erzsébetváros lakosságának életkor szerinti megoszlása 1974-ben[26]

0–39 éves	40–54 éves	55+ éves
29%	36%	35%

Tanulságos, hogy a riasztó adatok rendre megjelentek a kerületi pártbizottság és a tanács által kiadott dokumentumokban, például a lezárult ötéves tervidőszakokról

24 SZŰCS–BALÁZSNÉ 1975. 29. p.
25 Ld.: Főváros VII. kerületi Tanács IV. ötéves tervének beszámolója 14. sz. melléklet.
26 SZŰCS–BALÁZSNÉ 1975. 36. p.

szóló beszámolókban, illetve a kerületfejlesztési tervekben. A VII. kerületi tanács ilyen jellegű dokumentumaiban a lakásállományra vonatkozó adatok még annál is rosszabbnak tüntetik fel a helyzetet, mint az idézett városszociológiai felmérések;[27] a kerület népességének alakulásával kapcsolatban pedig a tanácsi prognózisok egyértelműen pesszimisták.

3. táblázat

A VII. kerület lakosságszámának alakulása[28]

1971	1976	1981-re várható
115, 500	104 400	96 000

Egy VII. kerületi pártbizottsági ülésen a következők hangzottak el 1981 júniusában: „Lakásállományunk összetétele és műszaki állapota nem megfelelő. Rendkívül magas a komfort nélküli és egyszobás lakások aránya, s nagy az elmaradás (kb. 6 milliárd forint) a műszakilag szükséges felújítások terén. ... Magas és egyre nő az időskorú lakosok száma."[29] Ugyanazon évben, 1981-ben egy másik pártbizottsági üléshez statisztikai kimutatás is készült a kerület várospolitikai jellemzőiről. Ezekben a számadatokban világosan tükröződnek a kedvezőtlen adottságok:

„Lakások száma: 37 632 db.
Ebből
1 szobás 46,9%
Félkomfortos, komfort nélküli lakás 41,7%
Szükséglakás 5,1%
Épületek átlagos életkora 86 év.
Ezekben a még fel nem újított bérlemények száma 50, 5%
Életveszélyes bérlemények 2,2%."[30]

27 Eszerint a VII. kerületi lakásállomány (1971-ben 37 979 db, 1976-ban 37 792 db, közben épült 313, megszűnt 500) szobanagyság szerinti megoszlása 1971-ben és 1976-ban egyaránt: egyszobás 45%, 1,5-2 szobás 35%, 2,5-több szobás 18%. Ld. V. ötéves területfejlesztési terv összehasonlító adatai in: Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1977. évi fenntartási költségvetésének és fejlesztési tervének javaslata. 33. p.
28 Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1977. évi fenntartási költségvetésének és fejlesztési tervének javaslata. 32. p.
29 MSZMP VII. ker. Pártbizottság 1981. jún. 10-i ülése. Beszámoló az V. ötéves tervről és előterjesztés a VI. ötéves tervről. BFL XXXV.12.a.3. 163. őe. 23–24. p.
30 MSZMP VII. ker. Pártbizottság 1981. nov. 10-i ülése. 2. sz. melléklet. BFL XXXV.12.a.3. 165.őe

Ami még figyelemreméltóbb, hogy a sajtóban, a szélesebb nyilvánosságban is megfogalmazódtak Erzsébetváros jellegzetes problémái. A Magyar Nemzet *Újjáéledő háztömbök* c. cikksorozatában ismételten foglalkozott a városmegújulás kérdésével, 1975-ben pedig szerkesztőségi ankétot szervezett, amelynek anyaga az 1976. január 16-i számban egy teljes oldalon jelent meg a lapban, és amelyen „minden érintett szerv a legmagasabb szinten képviseltette magát". Részt vett például az ankéton Szilágyi Lajos akkori építésügyi és városfejlesztési miniszterhelyettes, dr. Pongrácz Pál, Budapest akkori főépítésze, dr. Perényi Imre és dr. Reischl Antal, a Budapesti Műszaki Egyetem professzorai, Mester Árpád, a BUVÁTI irodavezetője és Meggyesi Tamás, a Műszaki Egyetem adjunktusa.[31] A városrehabilitáció fogalma a média révén fokozatosan bekerült a korabeli köztudatba.

Az a tény, hogy a Belső-Erzsébetvárosban különösen rossz volt a lakásállomány összetétele, a házak állapota, és igen kedvezőtlenek voltak a demográfiai trendek, amellett szólt, hogy ez a városrész legyen a meginduló városrehabilitáció egyik lehetséges kísérleti terepe. A 80-as években a rehabilitáció igen kevés megvalósult projektje keretében megújult az egyik lakótömb, az ún. 15-ös számú, amelyet a Wesselényi utca, a Nagydiófa utca, a Klauzál tér, a Dob utca és a Kazinczy utca határolt. (A tervek szerint a 15-ös tömb rehabilitációját 1987-től öt másik környékbeli tömbé követte volna, ami által létrejött volna egy nagyobb, összefüggő rehabilitált terület.)

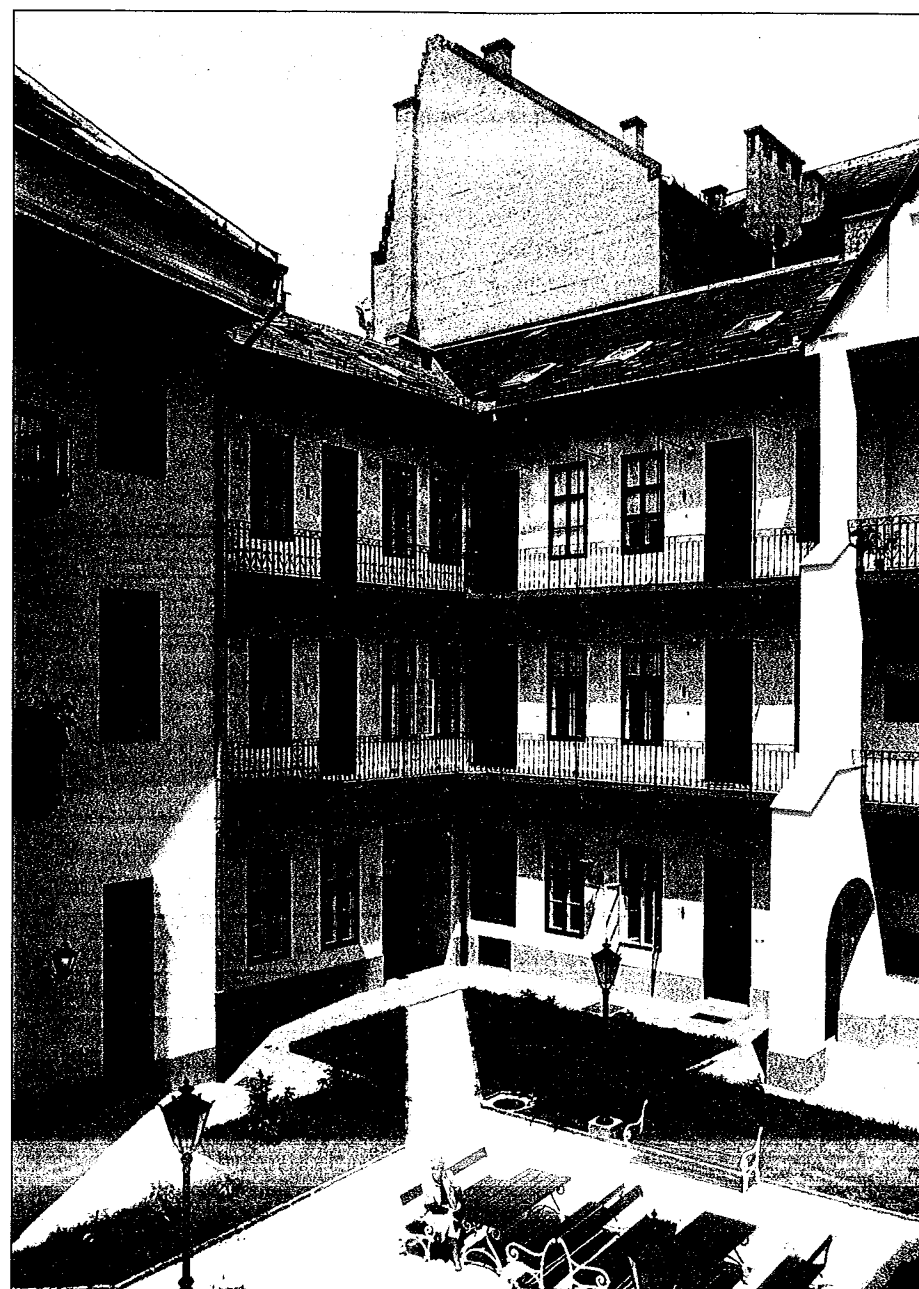
A helyszín kiválasztásában azonban a városrész lerobbantsága mellett több más ok is szerepet játszott. Az egyik lehetséges magyarázat a kerületi vezetés pozitív hozzáállásában keresendő.[32] A VII. kerületi Ingatlankezelő Vállalat egykori vezetője egy interjúban elmondta, hogy a kerület párttitkára, Nádasdi József az 1970-es évek második felében és a 80-as években különösen nyitott volt a városrehabilitációs gondolat iránt, a VII. kerületi pártbizottság tagjainak többsége úgyszintén.[33] A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1980-as évek elején a pártbizottsági üléseken a kedvezőtlen kerületi adottságok tudatosítása már egyértelműen összekapcsolódott a rehabilitációnak való elköteleződéssel.

A kerületen belül a konkrét háztömb kiválasztását indokolta a helyszín összetett jellege is. Ahogy 1983-ban egy kerületi jelentés fogalmazott, „A 15-ös tömbben … 2 hektáros területen 9 db IKV kezelésben és 1 db ELMÜ kezelésben lévő lakóépület, 1 db ELMÜ mérőhitelesítő csarnok. 2 db. az Izraelita Hitközség tulajdonát képező műemlék jellegű épület, 1 db iskolaépület és 4 db üres telek található. Az IKV kezelésében lévő épületekben 2600 m², közületek, illetve magánszemélyek által bérelt ipari,

31 Ld. Megújuló Erzsébetváros. Budapest, Hazafias Népfront VII. Ker. Bizottsága, 1982. 8–9. p.

32 Tomay Kyra szerint Középső-Ferencváros 1980-as években meginduló rehabilitációjában ugyanilyen fontos szerepet játszott a kerület vezetése és annak a rehabilitáció iránti pozitív elköteleződése – már a Kádár-korszakban. Ez az elköteleződés szerencsés módon a rendszerváltás után, az új önkormányzat idején is folytatódott.TOMAY 2007. 350–351. p.

33 Interjú Sikonya Ferenccel, a VII. kerületi IKV egykori igazgatójával. 2010. november 3.

A tömbrehabilitáció során felújított, a Wesselényi-Nagydiófa-Klauzál tér-Dob-Kazinczy utcák által határolt 15. sz. háztömb az udvar felől MTI Fotóarchívum, jelzet: F_NY19860716056.jpg

kereskedelmi, raktározási, stb. célokat szolgáló bérlemény van. A tulajdoni viszonyok sokrétűsége, a funkciók sokasága miatt a 15-ös tömb rehabilitációja az ilyen jellegű munkák megvalósításának csaknem összes problémáját felszínre hozza, ezért kísérleti megvalósításra különösen alkalmas."[34]

Az itt alkalmazott megoldások jól tükrözték azt az ún. enyhe rehabilitációs szemléletet, amely eddigre már nagyjából kikristályosodott; ezt a gyakorlatot követték, illetve követték volna a VII. kerület további, rehabilitációra kijelölt háztömbjei esetében, illetve Budapest más bérházas területein is. A jellegzetes megoldások közé tartozott például a legelavultabb épületek lebontása; a bontások vagy foghíjak helyén új lakóházak építése; a tömbbelső megnyitása udvari szárnyak lebontásával; belső parkos udvar kialakítása; a lakásállomány korszerűsítése, például a kisebb, komfort nélküli lakások egybenyitásával. Az akció lebonyolításának komplex feladatát a lakók kiköltöztetésétől a felújítási munkák megszervezéséig és kivitelezéséig a kerületi IKV vállalta magára, több más építőipari céggel karöltve.

A városrehabilitáció általános elveinek szép összefoglalását olvashatjuk abban a jelentésben, amely 1983-ban készült a VII. kerületi tanács megbízásából, és amelyet a kerületi pártbizottság és a tanács VB együttes ülésén tárgyaltak. Ebben a szövegben leginkább az a tanulságos, hogy ki készítette és hol hangzott el. A dokumentum ugyanis arra világít rá, hogy hogyan szivárgott le ekkorra egy új városépítészeti szemlélet az államszocialista hatalmi struktúra helyi szintjeire. „A városrehabilitációs munka *céljai közismertek* [kiemelés tőlem, Sz. E.]. A »megszüntetve megőrizni« alapgondolat jegyében kell gondoskodni arról, hogy a belső városrészek elavult, több évtizede felújításban nem részesített, de nagyrészt megőrzésre érdemes épületeit, lakásait úgy korszerűsítsük, hogy közelítsenek, illetve feleljenek meg a mai követelményeknek. A korszerűsítésnek azonban nemcsak a lakásokra, hanem a lakókörnyezetre is ki kell terjednie. Gondoskodni kell a foghíjak hagyományos utcaképhez illeszkedő beépítéséről, a környezetvédelmi előírások érvényre juttatásáról, a zavaró ipari, raktározási, stb. tevékenység megszüntetéséről vagy átalakításáról. Vizsgálni kell a lakosság ellátásához szükséges egészségügyi, oktatási, kereskedelmi és szolgáltató létesítmények helyzetét, fejlesztésük lehetőségét. A teljes mértékig elavult, rendkívül alacsony használati értékű belső épületszárnyak lebontása által felszabaduló tömbbelsőkben a közösségi élet előfeltételeit biztosító zöldterületek, játszóterek, pihenőparkok kialakítására kell törekedni. Az épülettömbök felújításával összhangban végre kell hajtani a közmű- és

34 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176.őe. 4. p.

közlekedési hálózat szükséges felújítását, a közlekedési rend indokolt módosítását, a parkolási lehetőségek bővítését."[35]

A „nyílt várospolitika": paternalista várostervezés vonzóbb köntösben, vagy a helyi autonómia újjászületésének kezdetei?

Az 1980-as évek elején meginduló belső-erzsébetvárosi rehabilitációs kísérlet kapcsán több dologra is érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt, bár a folyamatot az akkori hatalmi struktúra szabályainak megfelelően felülről vezérelték, a kerületi párt- és tanácsi vezetés abban aktív kezdeményező szerepet játszott, és a kerületi szervek, különösen az IKV a tényleges megvalósítás során meglehetősen nagy önállóságra tettek szert. Másrészt az addigi várospolitikához képest új vonás, hogy a lakosságot a kerületi vezetés igyekezett minél inkább bevonni a városrehabilitáció folyamatába. A továbbiakban az erzsébetvárosi kísérletnek ezt a két vonását veszem tüzetesebb vizsgálat alá.

A tények ismeretében nem kérdés, hogy a belső-erzsébetvárosi rehabilitáció hivatalosan felülről kapott zöld utat. Igaz ugyanakkor az is, hogy a kerületi tanácsi és pártvezetés, bár teljes mértékben igazodni látszott a hatalmi struktúrához és az ötéves tervek kereteihez, igyekezett minél nagyobb önállóságot kivívni a rehabilitációs program megvalósítása tekintetében.[36] Végül valóban az történt, hogy a főváros csak jóváhagyó és koordináló szerepet játszott a folyamatban, a tényleges szervezés és lebonyolítás a kerület kezébe került.[37] Az erzsébetvárosi erőviszonyok alakulását jól tükrözi a már idézett 1983-as tanácsi jelentés:

„A Fővárosi Tanács 646/1976. sz. határozatában intézkedett arról, hogy a rehabilitációs tevékenységet a VI. ötéves terv során meg kell kezdeni, majd a 239/1978. sz. határozatával rehabilitációs területként kijelölte a Népköztársaság útja, Lenin krt., Rákóczi út, Tanács krt. által határolt városrészt. Ennek megfelelően elkészült, majd – széles körű társadalmi megvitatás után – 1980. október 10-én jóváhagyásra került a terület részletes rendezési és ellátási terve. A rendezési terv készítésével párhuzamosan

35 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén. 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176. őe. 3. p.

36 A kerületi Pártbizottság, a kerületi Tanács és a Hazafias Népfront 1981. június 10-i együttes ülésének állásfoglalásában a következő szerepelt: „A rehabilitációról: a legfontosabb feladatunk a 15-ös tömb rehabilitációjával kapcsolatban van. 1/ Biztosítani kell azt, hogy e napirend tárgyalására a Fővárosi Tanácsnál sor kerüljön, önálló pontként; 2/ a reális tervezést biztosítani kell és figyelembe kell venni a különböző kedvező feltételeket (például a pénz biztosítva van). 3/ Szükséges, hogy mint kísérlet kerüljön a döntésbe és a kísérletezésre a megbízást az IKV kapja meg. 4/ Biztosítani kell, hogy a FŐBER-nél kísérletképpen létrejöjjön a rehabilitációs iroda, mely – a többi között – szervezi a 15-ös tömb rehabilitációját." Jegyzőkönyv, 1981. június. 10. BFL XXXV.12.a.3. 163.őe. 2. p.

37 A kerületek serepe tekintetében ugyanez a modell érvényesült más, a rehabilitációban részt vevő kerületek esetében is. TOMAY 2007. 335. p.

a kísérleti tömbként kezelt 15-ös jelű tömb (Dob u., Klauzál tér, Nagydiófa u., Wesselényi u., Kazinczy u. által határolt terület) rehabilitációs programja is elkészült 1979-ben. Ez a program 62%-os szanálási arányt és 750 millió forint költségelőirányzatot tartalmazott. A társadalmi viták és a főváros vezetőivel folytatott egyeztetések alapján egyértelművé vált, hogy ezt a programot át kell dolgozni, s ennek során csökkenteni kell a szanálási arányt és a költségeket. *Ezzel egyidejűleg kerületünk párt- és állami vezetése kérte, hogy a munka kerüljön kerületi hatáskörbe, a fővárosi szervek ellenőrző, koordináló tevékenysége mellett* [kiemelés tőlem, Sz. E.]. Ezzel a Budapest Párt VB és a Fővárosi Tanács vezetői is egyetértettek. Ennek megfelelően a rehabilitációs program átdolgozását már a kerületi IKV rendelte meg, s a kerületi Tanács VB 1982. január 27-i ülésén 7/1982. sz. határozatával ezt elfogadta. A döntést megelőzően a kerület illetékesei az IKÉF-fel [Ingatlankezelési és Építési Főigazgatóság], a Beruházási Főosztállyal, a Városrendezési Főosztállyal, és a Lakásügyi Főosztállyal alapos egyeztetéseket folytattak, s egyben a tervet társadalmi vitára bocsájtották. Az átdolgozott rehabilitációs program a megmaradó lakások számát 112-ről 155-re növelte, a bekerülési költségét pedig 750 millió Ft-ról 380–420 millió Ft-ra csökkentette."

A VII. kerületi pártbizottsági beszámolók 1981-től rendre kitérnek a rehabilitáció érdekében tett tényleges lépésekre, és részletesen tudósítanak a tömbrehabilitáció állásáról. A dokumentumok tanúsága szerint a folyamatot a kerületi pártbizottság az 1980-as évek első felében mindvégig kiemelt kérdésként kezelte és szorosan felügyelte, ami jól mutatja a hatalmi szférák összefonódottságát. A kerületet érintő stratégiai terveket egyébként jellemzően együttes üléseken tárgyalták, amelyeken a PB, a kerületi Tanács és a Hazafias Népfront elnökségének tagjai közösen vettek részt. A VII. kerületi IKV, amely operatíve bonyolította a tömbrehabilitációt, elvileg a kerületi tanácsnak volt alárendelve. Gyakorlatilag azonban a kerületi pártbizottságnak legalább akkora befolyása volt a rehabilitáció komplex folyamatára, mint a tanácsnak. Az IKV-t szoros szálak fűzték a VII. kerületi pártszervezethez, például annál fogva, hogy vezetői egyben párttagok is voltak a kerületben. De ugyanez igaz a kerületi tanácsra is.

A kerületi párt- és tanácsi vezetés és a Fővárosi Tanács viszonylag kiegyensúlyozottan működött együtt. A kerületi IKV-t kifejezetten a városrehabilitációban való kulcsszerepe okán átszervezték, és a vállalaton belül Városnegyed-Átépítő Főmérnökséget hoztak létre, a kerületi hatáskörbe tartozó munkák koordinálására, ellenőrzésére pedig a [Tanács] VB alá rendelten operatív bizottságot. A bizottságban való részvételre felkérték a fővárosi szakigazgatási szervek képviselőit is, akik a felkérésnek eleget is tettek. A Bizottság a munka minden fázisára kiterjedő, határidőzött feladattervet készített, amit a VB hagyott jóvá.

1983. május 5-én a Fővárosi Tanács vezetői értekezlete folyamatában áttekintette a kerület kezdeményezéseként megindult 15-ös tömb eddig elvégzett rehabilitációs munkáját. A kísérleti tömb. VI. ötéves tervi megvalósítását reálisnak tartotta, és a felújításhoz szükséges anyagi segítséget biztosította.[38]

A Fővárosi Tanács és a kerületi párt- és tanácsi vezetés közötti konfliktusok legfőképpen abból adódtak, hogy a tömbrehabilitáció nem igazán felelt meg a lakásgazdálkodás akkori hivatalos elveinek. Mert miről volt itt szó? A tömbrehabilitáció során elkerülhetetlen volt, hogy lakások szűnjenek meg, részben a belső udvari szárnyak lebontása, részben pedig a szoba-konyhás, komfort nélküli lakások összevonása miatt. A lakásgazdálkodási tervszámok bűvöletében élő fővárosi vezetés szemében ez megbocsáthatatlan dolog volt, még akkor is, hogyha a megszűnő lakásszámot részben kompenzálta, hogy a 15. tömbben például egy foghíj helyén új, négyemeletes lakóház épült számos új lakással. (Az első rehabilitációs tervváltozatot pontosan azért kellett átdolgozni, hogy javuljon a megszűnő, illetve megmaradó lakások aránya.) Érdekes, hogy a VII. kerület párttitkára, Nádasdi József a párton belüli befolyását, személyes kapcsolatait használta fel akkor, amikor a kísérleti tömbrehabilitáció eredményeit a Fővárosi Tanáccsal szemben meg kellett védeni.

Igaz ugyanakkor az is, hogy a valóban szépen sikerült Klauzál téri tömbfelújítás egyfajta kirakatprojektté vált, amelyet az új várospolitika sikertörténeteként lehetett reklámozni. A Klauzál téren rendszeresen megfordultak külföldi delegációk – például Moszkvából és Pekingből, de Bécsből is – akik a városrehabilitáció budapesti eredményeire voltak kíváncsiak.[39]

A kerületi tanácsok/helyi szervek ambíciói az 1980-as évek elejének tágabb politikai kontextusában értelmezhetők igazán. Az ország párt- és állami vezetése a lakásgazdálkodásban ekkor már nagyobb szerepet és önállóságot szánt a helyi tanácsoknak.[40] Ezzel párhuzamosan – Magyarország növekvő államháztartási problémáival összefüggésben – egy sor olyan intézkedés történt, ami azt jelezte, hogy az állam kisebb részt kíván vállalni a lakásépítésben: a korábbinál is jobban bátorították a magánerős (például szövetkezeti) lakásépítést, szociális, azaz rászorultsági szempontokhoz kötötték az állami lakáskiutalást, és 1983-ban először tették lehetővé, hogy a tanácsi lakásokat a bennük lakó bérlők öröklakásként vásárolhassák meg. (Igaz, ez utóbbi lehetőséggel ekkor még igen kevesen éltek.) Mindez együtt gyakorlatilag azt jelentette, hogy a helyi tanácsok egyre inkább szabad kezet kaptak a kísérletezéshez: bármilyen módszert kipróbálhattak, ha azzal a helyi lakásgazdálkodásban csökkenteni tudták a közvetlen állami támogatásra való rászorultságukat, és tehermentesíteni tudták a központi költségvetést.

38 Ld. Előzmények c. rész a Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176. őe. 2–3. p.

39 Interjú Sikonya Ferenccel, 2010. november 3.

40 Ld. például: MSZMP KB 1982. ápr. 7-i kibővített ülése. 2.: A lakásépítés, -fenntartás, gazdálkodás és -elosztás fejlesztése. Faluvégi Lajos hozzászólása. MNL OL M-KS 288. f. 4./184–185. őe. 49–68. p.

Erzsébetvárosban a tömbrehabilitáció kapcsán pontosan ilyen ötletek kovácsolódtak az 1980-as évek második felében. A 15-ös tömb kísérleti rehabilitációjának egyik legfontosabb tanulsága az érintettek számára éppen az volt, hogy a központi költségvetésből finanszírozva ez a fajta igényes városfelújítás rendkívül költséges, és hogy a jövőben más megoldásokban kell gondolkodni. Felmerült, hogy a későbbi rehabilitáció finanszírozása már félig piaci alapon történjen:[41] a felújított tömbökben a korszerűsített lakásokat már nem utalták volna ki tanácsi bérlakásként, hanem a tanács öröklakásként értékesítette volna azokat, és nagyrészt a befolyó pénzből finanszírozták volna a soron következő tömbök rehabilitációját.[42] Mire azonban ezeket az ötleteket átültették volna a gyakorlatba, lassan beköszöntött a rendszerváltás; eltérően a Ferencvárostól, ahol a korábbi évtizedekben kidolgozott rehabilitációs koncepciót 1990 után is folytatták, Erzsébetvárosban a rendszerváltás komoly törést jelentett.

Összegezve az 1980-as évek erzsébetvárosi fejleményeit, látható, hogy a késői Kádár-korszak és a rendszerváltás utáni évtized között több szempontból is fokozatos az átmenet. A kerületi tanács és a – sajátos módon a tanáccsal együttműködő – helyi pártvezetés viszonylagos önállósága a lakásgazdálkodás és a városfelújítás terén, a lakásprivatizáció mint lehetőség, valamint a magánerő bevonása a rehabilitáció finanszírozásába mind olyan vonások, amelyek az 1990-es éveket előlegezik. Felvethető az a kérdés is, hogy vajon oly mértékben kudarcra volt-e ítélve a szocialista városrehabilitáció, ahogy azt a szakirodalom állítja? Száz százalékig államilag finanszírozott formában nyilván igen, ám az fentebb idézett gondolatok azt sugallják, hogy az 1980-as években, bár még mindig az államszocialista rendszer keretei között, egyre több olyan pragmatikus megoldási javaslat fogalmazódott meg, amely fokozatosan piaci alapra helyezte volna a történelmi lakónegyedek felújítását. A „mi lett volna, ha" típusú történelmi kérdésre természetesen nem egyértelmű a válasz. A pesszimistább értelmezés szerint az államszocialista korszakban végrehajtandó rehabilitáció esetében a rendszer sajátosságai eleve kizárták a magántőke (például magánbefektetők) nagyobb arányú részvételét; azt többek között a tulajdonviszonyok rendezetlensége is meggátolta.[43] Ugyanakkor a rendszerváltás előtti és utáni korszakok közötti hasonlóságok érthetőbbé teszik azt, hogy bizonyos kerületekben 1990 után miért folytatódhatott a Kádár-korszakban megkezdett rehabilitáció. (Az viszont, hogy hol zajlott tovább a városfelújítás és hol szenvedett törést, már nagymértékben múlott a rendszerváltás után megalakuló új kerületi önkormányzatok politikáján, vezetőik hozzáállásán.)

41 A rendszerváltás utáni erzsébetvárosi rehabilitációs fejlemények előzményei kapcsán szintén „félpiaci mechanizmusokról" beszél CSÉFALVAY1995., valamint CSANÁDI–CSIZMADY–KŐSZEGHY–TOMAY:2006.

42 Interjú Sikonya Ferenccel, 2010. november 3.

43 CSÉFALVAY 1995. 39–40. p. Cséfalvay itt tételesen említi azokat a lehetőségeket, amelyek iránt a magánbefektetők érdeklődhettek.

Az erzsébetvárosi kísérletnek volt további néhány aspektusa, amely előrevetítette a rendszerváltás utáni városrehabilitációs gyakorlat bizonyos ellentmondásait: elsősorban a rehabilitáció társadalmi hatásairól van szó.

A tömbrehabilitáció társadalompolitikai oldala a hivatalos verzióban nem egészen úgy festett, mint a tényleges gyakorlatban. A hivatalos verzió szerint a küszöbön álló városrehabilitáció szakítást kellett hogy jelentsen a korábbi várostervezési és városépítési gyakorlattal: az addigi felülről végrehajtott, a lakosság feje fölött zajló városfejlesztéstől eltérően ezúttal a cél az volt, hogy a fővárosi és kerületi vezetés igyekezzen minél inkább figyelembe venni a lakossági szempontokat. A meghirdetett program szerint már az előkészítés során kívánatossá vált a rehabilitáció széles körű társadalmi vitája, amelybe be kellett vonni a lakókat képviselő lakóbizottságokat, a kerületi társadalmi szervezeteket, valamint az ott működő vállalatokat; a későbbiekben is fontos cél maradt a lakosság folyamatos tájékoztatása, a gyakorlati lebonyolítás során pedig a legnagyobb körültekintéssel és méltányossággal kellett megoldani a rehabilitációs területen élők átmeneti vagy végleges kiköltöztetését.

Egy 1983. évi kerületi pártbizottsági ülésen egyenesen „nyílt várospolitikáról" beszéltek. Az itt elhangzottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a lakosságbarát városfejlesztés addigra hivatalos programmá emelkedett, amely nem mellékesen a rendszer legitimációját volt hivatva erősíteni:

„Az 1983. évi várospolitikai munka kiemelkedő eredményeket hozott az Erzsébetvárosi Kommunisták Feladattervében megfogalmazott célkitűzések valóra váltásához. Mind a várospolitikai feladatok meghatározásakor, mind a végrehajtás folyamán elsődleges cél volt, hogy kerületünk lakásállományának rossz műszaki állapotával és szociális gondjainkkal kiemelten foglalkozzunk. [...] A kommunisták kezdeményezői voltak, hogy az illetékes állami és társadalmi szervek tárják fel a gondokat a lakosság előtt, a feladatok megoldásában támaszkodjanak a lakosság, a vállalatok, a szövetkezetek, az intézmények kollektíváinak segítségére. *A nyílt várospolitikának mindinkább kiteljesedő és rendszeres munkamódszerei* [kiemelés tőlem, Sz. E.] elősegítették, hogy a kerületünkben élő és dolgozó emberek érezzék: a helyi politikai és állami vezetés ismeri gondjaikat, s a lehetőségek határain belül mindent elkövet azok enyhítéséért." [44]

44 MSZMP VII. ker. Pártbizottság ülése, 1984. I. 24. Melléklet: Az 1983. évi várospolitikai munka és a tapasztalatok. BFL XXXV.12.a.3.. 179.őe. 22. p. 1981 júniusában Dr. Nyírő Rózsa VII. kerületi tanácselnök a PB VB és a Tanács VB együttes ülésén Erzsébetváros 1981 és 1985 közötti társadalmi programjának körvonalazásakor szintén arról beszélt, hogy mennyire fontos a városfelújítási program társadalmi támogatottsága: „A főváros terveiben szerepel a 15. rehabilitációs tömb munkálatainak megkezdése. A megvalósítás során kiemelkedő szerepe lesz kerületi tanácsunknak és az ingatlankezelő vállalatnak. Különös hangsúllyal szeretném felhívni a figyelmet a beterjesztett Erzsébetváros társadalmi programra, melynek végrehajtásában a Hazafias Népfront, a KISZ Bizottság, a tanácstagok, valamennyi társadalmi és tömegszervezet, valamint a lakóbizottságok bekapcsolódása gyorsabbá, jobbá teheti VI. ötéves tervünket." BFL XXXV.12.a.3. 163.őe. 15–19. p.

A hivatalos verziót jól tükrözi a Hazafias Népfront VII. kerületi bizottságának az a városrehabilitációt ismertető és népszerűsítő kiadványa is, amely 1982-ben jelent meg *Megújuló Erzsébetváros* címmel.

A kiadványból kiderül, hogy a kerület vezetése és a lebonyolítók, jelesül az IKV, nagy hangsúlyt fektettek a rehabilitáció lakossági előkészítésére – ez mindenképp szemléletváltást jelez –, és igyekeztek korrektül eljárni a kiköltöztetett lakókkal szemben. A tömbfelújítás idejére felajánlott tanácsi cserelakás szobaszámának és komfortfokozatának például meg kellett egyeznie az elhagyott lakáséval, és majdnem minden esetben több felajánlott cserelakás között választhattak a kiköltöző bérlők. A Népfrontnak nyilvánvalóan az volt a feladata, hogy egyfajta PR-ügynökségként működjön, és az új típusú várospolitikát elfogadtassa a közvéleménnyel. Fontos azonban, hogy a rehabilitáció aktuális kérdéseit és gyakorlati tapasztalatait tárgyaló, nem publikus tanácsi és pártdokumentumok is arról árulkodnak, hogy a lakosságbarát várospolitika több volt, mint hangzatos szólam. A lakók igényeinek felmérése, a megfelelő cserelakások kiválasztása és elfogadtatása, a vonakodó bérlők kiköltöztetése nemegyszer a végtelenségig húzódó alkudozással járt, ami a gyakorlatban jelentősen lelassította a 15-ös tömb újjáépítését.[45] Az egykori lakókkal készült interjúk ugyanakkor rávilágítanak arra is, hogy a tanács, illetve az IKV korántsem mindig tartotta magát a hivatalos játékszabályokhoz; a felajánlott cserelakások olykor elfogadhatatlanok voltak, és rehabilitáció miatt kiköltöző lakóknak egyes esetekben körmük szakadtáig kellett harcolniuk azért, hogy *valóban* az elhagyott lakással megegyező méretű és adottságú lakást utaljanak ki számukra.[46]

A 15-ös tömb kísérleti rehabilitációja azonban olyan következményekkel is járt, amelyeket hivatalos szinten nem szívesen ismertek be. A tényleges gyakorlatban az történt, hogy a felújított, immáron hangulatos és elegáns tömbbe nagyrészt nem az egykori lakók költöztek vissza. Egy részük erre formailag sem lett volna jogosult, azok például, akiknek a korábbi szoba-konyhás lakásaiból összevonással nagyobb, komfortosított lakásokat alakítottak ki. Helyettük képzettebb, magasabb jövedelmű, és persze jó összeköttetésekkel rendelkező bérlőknek utalták ki a tömb új lakásait. Egy személyes közlésből derült ki, hogy a VII. kerületi pártbizottság egyik-másik tagjának felajánlották, hogy ha akarja, akkor lakáshoz juthat a Klauzál téri rehabilitált tömbben.[47]

45 A technikai lebonyolításról, a lakókkal való elhúzódó tárgyalásokról, kiköltözésről, problémákról, közhangulatról – ahogy az a valóságban festett – ld.: Jelentés a kerületi rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176.őe. 5–6. p.

46 Interjú L. M.-mel. 2011. május 1. Az interjút készítette Szívós Erika. A tét különösen nagy volt egy olyan ház esetében, mint interjúalanyom, L. M. egykori lakóhelye, a 15. tömbben elsőként felújított Klauzál tér 1. E ház esetében ugyanis – minthogy a rehabilitáció kimenetele és időtartama megjósolhatatlannak tűnt – a lakókat tudtukkal és beleegyezésükkel véglegesen kiköltöztették.

47 Berkes Erzsébet egykori VII. kerületi PB-tag családtagjának szíves közlése.

Mindezek következményeként, Cséfalvay Zoltán kifejezésével élve, egyfajta „szocialista dzsentrifikáció" kezdődött meg a Klauzál téren és szomszédságában.[48]

Ez nem hagyta érintetlenül a közelben található intézményeket sem. A hivatalosan el nem ismert, ám ténylegesen zajló lakosságcsere a környéken további változásokat inspirált. Egyik forrásom, a kerületi IKV 1980-as évekbeli igazgatója így fogalmazott: „Így, hogy jobb népek költöztek a környékre, nem volt mit tenni – muszáj volt nekik színvonalasabb áruellátást biztosítani." Ebből eredt a Klauzál téri vásárcsarnok Skála Csarnokká való átalakítása 1985-ben, valamint egy közeli iskola felújítása. A környék rendezése, infrastruktúrájának korszerűsítése persze igazából már az elvekben benne rejlett, amint azt a rehabilitációs feladatok végrehajtásáról szóló, korábban idézett tanácsi jelentés is mutatja.[49] Egy másik, pártbizottsági dokumentum egyenesen úgy fogalmazott, hogy a VII. ötéves tervben előirányzott kerületi fejlesztések lényegében mind összefüggésben álltak a tömbrehabilitációval.[50]

A téren és környékén élő helyi lakosok nem mindig élték meg pozitív változásként ezt a fajta modernizációt. A jellegzetes helyi boltok megszűnése, mindenki által ismert kiskereskedők fokozatos eltűnése sokak számára veszteségként jelent meg. A régi Klauzál téri csarnok árusait például mindenki személyesen ismerte.[51] Ami tehát felülnézetből a környék korszerűsödéseként jelent meg, az alulnézetből mást jelentett: egy helyi mikrovilág jellegzetességei számolódtak fel lépésről-lépésre.

48 CSÉFALVAY 1995: 44–45. p.; CSÉFALVAY–POMÁZI 1990. 27–39. p.

49 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentum. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176.őe. 3. p.

50 „VII. ötéves tervi tevékenységünket kerületünkben lényegében meghatározza a tömbrehabilitáció. E területen jelentős feladatok koncentrálódnak az intézményhálózat fejlesztése és az út-közműhálózat felújítása területén is." Az intézményhálózatot, infrastruktúrát érintő fejlesztések tételes felsorolását ld. MSZMP VII. ker. Pártbizottság ülése, 1984. I. 24. Melléklet: Az 1983. évi várospolitikai munka és a tapasztalatok. BFL XXXV.12.a.3. 179.őe.

51 MATERN 2009. 397–401. p.

BÉRHÁZVILÁG 1970-BEN. EGY BELSŐ-ERZSÉBETVÁROSI HÁZ TÁRSADALMA ÉS LAKÁSVISZONYAI[1]

Bevezetés

A 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek bérházvilágáról viszonylag sokat tudunk. Egykori lakók, köztük neves írók visszaemlékezései, szépirodalmi művei és írott források alapján számos történeti feldolgozás született a Monarchia-korabeli Budapest, illetve a nagyobb magyar vidéki városok bérházainak és bérkaszárnyáinak jellegzetességeiről: a korabeli lakástípusokról, a polgári, kispolgári, illetve munkás lakáskultúráról. Meglehetősen jól dokumentáltak a bérházak társadalmának sajátosságai, az egyes negyedek különféle bérháztípusainak szociális összetétele és a lakók hierarchiája. Számos kitűnő tanulmány elemzi a két világháború közötti korszak bérházait, köztük az újfajta lakóháztípusokat, azok formai változatait, a bennük élők lakáskultúráját és társadalmát is.[2]

Az államszocialista korszak, különösen a Kádár-kor bérházainak társadalmára azonban mindezidáig kevéssé figyelt fel a történetírás. A bérházas negyedek pusztulását, mint a később kibontakozó városrehabilitáció előzményét, övezte ugyan némi figyelem, de a bérházas városrészek társadalomtörténetének megírása mindmáig várat magára. Nyilvánvaló persze, hogy a ma aktív történész-generációk tagjainak – e sorok írójának is – élő, személyes emlékei vannak az 1970-es és 80-as évek gangos bérházainak világáról; ez talán megmagyaráz valamit abból, hogy egyelőre miért nem vált ez a téma történeti kutatások tárgyává.

A pesti történelmi bérházövezet sorsa nem tartozott a szocialista Budapest sikertörténetei közé. 1948 és 1990 között urbanisztikai szempontból nézve Budapest bérházas negyedeinek jelentős része stagnált, illetve lassú hanyatlásnak indult, egy részük pedig – főleg a korszak vége felé – stagnáló városrészből kifejezett válságzónává süllyedt, fizikai és társadalmi értelemben egyaránt. Ez volt az az övezet, amelynek lakóházait – soklakásos bérházakról lévén szó – 1948 után kivétel nélkül államosították. A kizárólagos állami tulajdon hosszabb távon súlyos következményekkel járt a bérházas kerületek állapotára nézve. A valódi tulajdonosok – és velük a tulajdonosi attitűd – eltűnése

---

1 A tanulmány megírását és az alapjául szolgáló kutatást az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta.

2 A dualizmus korára, illetve a Horthy-korszakra vonatkozó történeti szakirodalomból ld. például GYÁNI 1992.; GYÁNI 1995.; GYÁNI 1998.; HANÁK 1992a; HANÁK 1992.; MAZSU 1992.; NAGY–RIGÓ 2009.; VALLÓ 2011. A két korszakra vonatkozó, a bérházak társadalmáról, lakásviszonyairól és a polgári otthonkultúráról árulkodó visszaemlékezések közül ld. például MÁRAI 1990.; LÁNG 1986.

A Dob u. 49. számú bérház belső udvara, 1985
Fotó: FORTEPAN

nagymértékben hozzájárult a házak állagromlásához és ahhoz, hogy a gangos bérházakban élők egyre kevésbé érezték magukénak otthonaikat. A lakóházak karbantartását és – szerencsés esetben – tatarozását is központosították, azt a kerületi Ingatlankezelő Vállalatok végeztették. A lakók maguk nem kezdeményezhettek komolyabb házfelújításokat és nem oldhattak meg semmit önerőből. Még a tanácsi lakásokon belüli önerős infrastrukturális korszerűsítés (például fürdőszoba és WC kialakítása, csövek és vezetékek cseréje) is nehézkes volt, és tömegesen csak az 1980-as évek elején, az 1983. évi lakástörvény életbe lépése után vált jogilag lehetségessé.[3]

A lakók tehát a tanács és a kerületi IKV jóindulatától függtek, és a korszak nagy részében szinte reménytelennek tűnt, hogy befolyást tudjanak gyakorolni saját lakókörnyezetükre. A bérházas negyedekben más tekintetben is akadálytalanul érvényesülhetett az állami/tanácsi lakáspolitika; a házak lakónépességére, a háztartások lakóösszetételének alakulására és ezen keresztül az életviszonyokra – azaz az emberek legprivátabb szférájára – a hatalom erős befolyást gyakorolt, különösen a Rákosi- és a korai Kádár-korszakban.

Ez a hanyatlás jeleit mutató világ bizonyos tekintetben őrizte régi jegyeit, bizonyos tekintetben viszont erőteljesen megváltozott a polgári korszakhoz képest. Jelen tanulmány célja bemutatni a változásokat, és górcső alá venni Budapest egy jellegzetes bérházas kerületének mikrotársadalmát a Kádár-korszak derekán. Az itt következő elemzés tárgya egy VII. kerületi, Klauzál téri bérház lakóközössége és lakásállománya az 1970. évben. E bérház, valamint a vele szomszédos lakóépületek társadalmának mikroszintű vizsgálatát, a lakások adottságainak és átalakulásának feltérképezését egy eddig teljességgel kiaknázatlan forrás teszi lehetővé: az 1970. évi népszámlálás lakás- és személyi kérdőíveinek elemzése.[4]

A forrásanyag bemutatása. Az 1970–1990. évi népszámlálások felvételi ívei mint társadalom- és várostörténeti források

A Kádár-kori népszámlálások anyagából szerencsés módon fennmaradt az 1970., 1980. és 1990. évi népszámlálások felvételi íveinek egy része.[5] 1970-ből, 1980-ból, illetve

3 LAMPEL É. – LAMPEL M. 1998. 32. és 86–87.

4 A lakások adottságait rögzítő adatfelvételi ív neve 1941-ben és 1945-ben lakásív, 1970-ben és 1980-ban lakásösszeíróív, 1990-ben pedig lakáskérdőív. Tanulmányomban az egyszerűség kedvéért mindenütt a lakásív szót használom.

5 Ezúton mondok köszönetet Kovács Csaba történész-levéltárosnak, aki 2011-ben a Magyar Országos Levéltár munkatársaként, a KSH anyagok referenseként felhívta a figyelmemet erre a páratlan forrásanyagra, és felbecsülhetetlen segítséget nyújtott a még csak nagyjából rendezett anyag átnézésében. Kovács Csabának tanulmányom első változatához fűzött szakmai megjegyzései szintén sokat segítettek. Ugyancsak köszönet illeti Dr. Majtényi Györgyöt, aki a Magyar Országos Levéltár akkori főosztályvezetőjeként elérte, hogy a háromnegyedes, illetve négyötödös selejtezés után megmaradt anyag a KSH-tól

1990-ből minden számlálókörzetből fennmaradtak az úgynevezett gyűjtőívek (ezek házanként az összes lakás háztartásfőjét felsorolják, illetve alapadatokat tartalmaznak az adott lakásról és a bennük lakókról). Ezen túlmenőleg 1970-ből fennmaradtak minden negyedik számlálókörzet lakásívei és ezek részeként a személyi kérdőívek, 1980-ból és 1990-ből pedig minden ötödik számlálókörzet hasonló lakás- és személyi ívei. A maradék háromnegyedet, illetve négyötödöt a Központi Statisztikai Hivatal már korábban kiselejtezte; a selejtezést túlélt egynegyed, illetve egyötöd a közelmúltban került a Magyar Országos Levéltárba.[6]

Az anyag az egész országot lefedi, tehát a megmaradt ívek alapján Magyarország szinte minden településén elvégezhető a lakásállomány és a helyi mikrotársadalom rekonstrukciója; igaz, ez a települések egykori számlálókörzeteinek csak egy bizonyos hányadát érintheti. Tanulmányom szempontjából mindez azt jelenti, hogy a Klauzál tér 1970-ben álló 15 házából ötnek vannak meg az 1970-es lakás- és személyi ívei, amelyek alapján elvégezhető a lakásállomány, illetve a lakásokban élő népesség részletes és hiánytalan rekonstrukciója. Az egyes Kádár-kori népszámlálások anyaga – lakóházakra bontva – sajnos nem minden esetben vethető össze egymással, hiszen a számlálókörzetek időközben teljesen megváltoztak, és a fennmaradt ívek csak ritka és szerencsés esetben fedik át egymást. Az általam vizsgált Klauzál térről például 1980-ból egyetlen ház lakás- és személyi ívei sem élték túl a KSH-ban lezajlott selejtezést (igaz, 1990-ből viszont több olyan ház anyaga is megvan, amelynek ívei fennmaradtak az 1970-es népszámlálás nyomán.) Egy adott tér vagy utca történeti kutatásánál további korlátot jelent, hogy az adott tér négy oldala vagy az adott utca teljes hossza nem ugyanahhoz a számlálókörzethez tartozott. Minden esetben össze lehet viszont vetni a felsorolt három népszámlálás anyagát az 1941. évi népszámlálás lakásíveivel, illetve az 1945. évi népösszeírás lakás- és házgyűjtőíveivel.

Az 1970., 1980. és 1990. évi népszámlálási anyag történeti értéke túlzás nélkül páratlan. A forrás sokkal szerteágazóbb lehetőségeket nyújt, mint az 1941. évi népszámlálás lakásívei, mert itt a lakások adatain és a lakók felsorolásán (illetve alapvető paramétereik közlésén) túl a személyi kérdőívek is megvannak: ezek pedig egy-egy lakóval kapcsolatban igen részletes információkat őriztek meg a születési helyről, a korábbi lakóhelyről, a családi állapotról, az iskolázottságról, a szakképzettségről, a foglalkozásról, a munkahelyről és a korábbi foglalkozásokról, valamint nők esetében a magánélet olyan tényeiről, mint korábbi házasság(ok), a házasság(ok) megkötésének és megszűnésének ideje és oka, az ezekből született gyermekek és azok születési, illetve

kerüljön a Magyar Országos Levéltárba. Az ő stratégiai javaslata nélkül ez a kivételes értékű történeti forrásanyag nem vált volna hozzáférhetővé a történettudomány számára; a KSH őrizetében igen nehézkes vagy egyenesen lehetetlen lenne a kutatása.

6 A KSH levéltárának megszűnéséről, a Kádár-kori népszámlálási anyag egy részének a Magyar Országos Levéltárba való bekerüléséről ld. VASS 2008.

halálozási évei. Rekonstruálni lehet tehát az egyéni élettörténetek és családtörténetek legfontosabb mozzanatait éppúgy, mint az egyénekre, sőt a családokra jellemző mobilitási pályákat és az egyes generációk sajátosságait. A lakásállomány és a lakók együttes vizsgálata pedig lehetővé teszi az egyes egyének életkörülményeinek részletes feltérképezését és annak megértését, hogy mivel függött össze a korszakban az, hogy kinek milyen lakás jutott. Más volt-e lakások házon belüli hierarchiája, mint a második világháborút megelőzően? Mennyire különböztek a ház „legjobb" és „legrosszabb" lakásaiban élők azoktól, akik a polgári korszakban lakták ugyanezeket a lakásokat? Egyáltalán, ugyanazokról a lakásokról beszélhetünk-e, vagy pedig az államosítás, társbérletesítés, lakásfelosztás révén gyökeresen átalakult lakásállományról van-e szó?

A fentiekből azonnal sejthető, hogy e forrástípus esetében rendkívül érzékeny személyes adatokról van szó, amelyek elemzésekor a történésznek szigorú etikai szabályokat – illetve konkrét jogszabályokat – kell szem előtt tartania, és amelyek kezelése nagyfokú tapintatot kíván.[7] Mivel az 1970-es íveken szereplő személyek közül a fiatalabbak még nagy valószínűséggel élnek, törekedni kell arra, hogy a feldolgozásban szereplő személyek minél kevésbé legyenek azonosíthatóak. Az elemzésben a személynevek értelemszerűen nem jelenhetnek meg (kivéve, ha az érintettek ehhez beleegyezésüket adják); ezen túlmenőleg ebben a tanulmányban a minél teljesebb anonimizálás érdekében nem csak a nevek kezdőbetűit változtattam meg, de a házszámot sem említem sehol.

Milyen eredmények várhatók tehát az 1970. évi népszámlálás lakás- és személyi kérdőíveinek elemzésétől? Egyrészt az egyes házak esetében dokumentálható és mérhető a lakosság kicserélődésének mértéke, amennyiben az 1970-es anyagot összevetjük az 1941. évi népszámlálás lakásíveivel.[8] Az 1970-es személyi íveken szerepel továbbá a „Mikor költözött be a jelenlegi lakásába?" kérdés; az erre adott válaszok összesítése ugyancsak támpont a lakosság fluktuációjának megragadásához. Elemezhető továbbá a házak lakóinak összetétele életkor, születési hely, foglalkozás, iskolai végzettség szerint; az adott időmetszetben tehát egy ház lakótársadalmának teljes mikroszociológiai elemzése lehetségessé válik. A lakásállomány vizsgálata során szintén tanulságos lehet az 1970-es állapot összevetése az 1941-es lakás- és személyi kérdőívekkel: ily módon dokumentálható az átalakítások (leválasztás stb.) és a társbérletesítés mértéke.

A Klauzál téri házak esetében az 1970-es adatok rávilágíthatnak továbbá az 1941. évi, illetve 1945. évi lakónépesség nagyfokú kicserélődésére. és jól mutatják. hogy a Klauzál téri bérházak 1941. évi, felekezet szerint zsidó lakossága – amelynek jelenléte

7 Ld.: 2003. évi XLVIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény módosításáról; az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről; valamint a 2007. évi XCVII. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról.

8 Az 1941. évi népszámlálás lakásívei a lakókra nézve is viszonylag sok adatot tartalmaznak. A lakás adatain kívül szerepel minden, az adott lakásban élő lakó neve, foglalkozása, a háztartásban betöltött státusa, továbbá vallásfelekezete.

és kontinuitása az 1945-ös népösszeírás gyűjtőíveinek tanúsága szerint még közvetlenül a világháború után, 1945-ben is számottevő – 1970-re jórészt eltűnik ezekből a házakból.[9] Kizárólag a népszámlálási ívek alapján azonban objektív módon nem ragadható meg az, hogy 1970-ben az ott élő lakók közül hányan lehettek vallásuk szerint zsidók vagy zsidó származásúak. A felekezet 1949 után nem jelenik meg többé a népszámlálások személyi ívein, de a kérdés egyéb okokból is problematikus: az államszocializmus évtizedeiben formálisan nagyon sokan nem gyakorolták vallásukat, sokan pedig zsidó identitásukat is maguk mögött hagyták, származásuknak nem tulajdonítva többé jelentőséget. A névmagyarosítás miatt (amelynek egyik utolsó hulláma Magyarországon éppen a második világháborút követően bontakozott ki) 1970-ben már a nevek sem

TV-felvétel a Dob u. 59. gangján, 1973
Fotó: FORTEPAN

9 Bár a jelen tanulmányban nem célom a háborús évek lakónépességének és az 1970. évi lakónépességnek (sem pedig a lakásállománynak) a szisztematikus összehasonlítása, jelzem, hogy az 1941-es és 1945-ös állapotra tett utalások esetében milyen forrásanyagra támaszkodtam: BFL IV.1419.j.; BFL IV.1419.n.; valamint BFL IV.1419.p. Ezúton mondok köszönetet Lugosi András történésznek, a BFL munkatársának, aki referensként és az anyag kiváló ismerőjeként munkámat segítette, és akivel megvitathattam a kutatás során felmerülő problémákat.

adnak többé támpontot. A belső-erzsébetvárosi zsidó alsó közép- és középosztály, illetve leszármazottaik elvándorlását mindezek miatt más eszközökkel, egyéni visszaemlékezéseken, eseteken keresztül is szükséges vizsgálni; a visszaemlékezések, interjúk egyúttal lakosság általános átrétegződésére is számos szempontból fényt vetnek, tehát a statisztikai megközelítés árnyalása szempontjából is kiaknázhatók. (Mindezeket a kérdéseket részletesen egy másik tanulmányban tárgyalom majd.)

Egy Klauzál téri ház társadalma és lakásai 1970-ben[10]

Az elemzett Klauzál téri ház a téren álló épületek közül a régebbiek közé tartozik; 1862-ben épült Limburszky József építőmester tervei szerint.[11] Az építés évének az 1970-es állapot szempontjából annyiban van jelentősége, hogy az ilyen házak lakásai összességükben kevésbé voltak komfortosak, mint az 1890-es években vagy 1900 után épült bérházakban kialakított lakások; a századfordulón a polgári bérlőközönség már igényt tartott a fürdőszobára, és az építtetők, amennyiben az igényesebb polgári közönséget célozták meg, igyekeztek ezt az igényt ki is elégíteni, legalábbis ami bérházaik nagyobb lakásait illeti. Az itt elemzett ház homlokzatáról az ostrom alatt eltűntek azok az épületszobrászati díszítések, amelyek a második világháború előtt készült fotókon még látszanak, és soha nem is kerültek oda vissza. 1970-ben – ahogyan ma is – ez belső udvaros bérház utcai homlokzatát tekintve eléggé puritán, dísztelen benyomást keltett.

A házban található lakások száma 1970-ben 34. A ház lakóinak száma 1970-ben (az épp ott tartózkodó, máshol állandó lakos vendégeket, látogató családtagokat nem számítva, számítva viszont az albérlőket és mindazokat az összeírt családtagokat, akiknek állandó lakcíme ez a Klauzál téri ház) 98 fő.

A háznak összesen 19 olyan lakója van, aki 1945-ben is a házban élt (főbérlő vagy annak családtagja volt). Ezek egy része, 14 ember már 1941-ben is a házban lakott. A ház lakóinak a 80 %-a, 76 ember, viszont 1945-ben vagy annál később költözött a házba, illetve született oda. A második világháború és az 1970-es népszámlálás között eltelt 25 év alatt tehát nagymértékben kicserélődött a ház lakossága. A beköltözések időpontját azonban csak a háztartások szintjén lehet megragadni, hiszen családonként/háztartásonként csak azt tüntették fel, hogy a legrégebbi lakó mióta él az adott lakásban.

10 Innentől az elemzés a következő forrásanyagon (ill. az ez alapján készült saját adatbázison) alapul: MNL OL XXXII-23-a.

11 A házról ld. HIDVÉGI 2009. 37. p.

1. táblázat

A lakók megoszlása

Beköltözés időpontja	A beköltözöttek háztartásainak száma	Az összes háztartás %-ában (kerekítve)
1945-ig	10	29%
1946–55	7	20,5%
1956–65	14	41%
1965–70	3	8,8%
Összes háztartás	34	100%

A ház lakásállománya. Változások 1941 és 1970 között

Néhány számból tanulságos következtetéseket lehet levonni, amint azt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

A ház lakásainak megoszlása szobaszám alapján 1970-ben

Lakás típusa szobaszám alapján	1 helyiségből álló lakás	1 szobás Ezen belül:		2 szobás	3 szobás
Ilyen lakások száma a házban	7	1 szoba-konyha: 8	1 szoba- konyha + egyéb helyiség(ek): 7	7	5

A szobaszámot tekintve tehát 1970-ben ebben a Klauzál téri bérházban a 34-ből 22 volt egyszoba-konyhás, illetve egyhelyiséges lakás. Az utóbbiak nagy számát leszámítva ez a megoszlás egy nem túl elegáns polgári bérház hagyományos lakásállományának felel meg, ahol is az utcafronti háromszobás lakások alkották a középosztály által bérelt lakások körét, a kétszobások a kispolgáriakat, a szoba-konyhások vagy egyhelyiségesek pedig munkáslakáslakások voltak. Mivel itt egy 1860-as években épült bérházról van szó, a kétszobás lakások több mint felében sincs kialakítva fürdőszoba, sőt, ezt a komfortot az egyik háromszobás lakás is nélkülözi. A polgári korszakban a lakások házon belüli presztízse és hierarchiája nemcsak a szobaszámmal és a lakásmérettel, hanem azzal is összefüggött, hogy utcafronti vagy udvari lakásról volt-e szó, és sokat számított az emelet is: hagyományosan az első emelet volt a legelegánsabb, attól felfelé csökkent a lakások presztízse. Ez a megoszlás nagyjából meg is maradt, ám bizonyos adottságok alaposan megváltoztak.

A ház jellegét is érintő egyik jelentős változás az, hogy az 1941-ben, illetve 1945-ben regisztrált földszinti üzlethelyiségeket sorra felszámolták és lakássá alakították. Ezekben a szükséglakásokban általában igen kedvezőtlen viszonyok uralkodtak: 1970-ben nagyrészt ezek voltak a ház egyhelyiséges, külön konyhával *sem* rendelkező, 8–25 m² alapterületű lakóegységei. Bérlőik jobbára idősebb, egyedülálló nők. Bár az ideológia szerint a szocialista rendszer felszámolni volt hivatott a polgári korszak lakásnyomorát, a valóságban legalább ennyire újra is termelte a szegényes viszonyokat, még ha figyelembe vesszük is, hogy az üzletekből lett szükséglakások kialakítását minden bizonnyal az 1945 és 1960 közötti nyomasztó lakáshiány motiválta.

A lakások eredeti presztízshierarchiáját jelentős mértékben kikezdte a nagyobb polgári lakások felosztása, illetve társbérletesítése. 1970-ben a ház négy háromszobás lakása közül kettőben annyian laktak, hogy a zsúfoltság valószínűleg teljesen felülírta a lakás mérete által kínált előnyöket. Mindkét lakás hármas társbérletként működött; az egyikben három család (hét felnőtt és egy serdülő fiú) osztozott három szobán és 80 négyzetméteren. Az egykori középosztályi, polgári lakásnormák ilyen körülmények között távoli eszménynek tűnhettek csupán. A lakás eredeti főbérlőjét, egy 1945 óta ott lakó özvegyasszonyt legfeljebb az vigasztalhatta, hogy egyik társbérlője saját lánya és annak családja volt.

A nagyméretű (100–110 négyzetméteres) polgári lakások másik hányadának sorsa ugyanakkor jól mutatja, hogy a társbérletesítéstől, leválasztástól megmenekült lakásokat nagy valószínűséggel a rendszer kedvezményezettjeinek utalták ki, vagy olyanoknak, akik lakásszerzés szempontjából kedvező pozíciót élveztek. A lakás egyik felosztatlan háromszobás, fürdőszobás utcai lakásában például egy olyan volt rendőr lakott feleségével és három, 19–22 éves felnőtt gyermekével, aki 1970-ben irodafőtisztként dolgozott a Külügyminisztériumban. Ez a család mondhatta magáénak a ház leginkább korszerűsített lakását: a házban egyedül náluk volt egyedi gázfűtés (gázkonvektor), míg a ház összes többi lakásában ekkor még cserépkályhával vagy vaskályhával fűtöttek.

A házban található lakások zöme 1970-ben még nem túl komfortos. A lakások közül 23-ben (68%) nincs fürdőszoba, és melegvíz-ellátás sincsen, csak a hideg folyóvizet vezették be. 19 lakás esetében (56%) a lakáson kívül, a folyosón van a többnyire más családokkal közösen használt WC. A lakáson belüli fürdőszoba és WC értelemszerűen a háromszobás lakásokra jellemző leginkább; ilyen helyiségek a kétszobás lakásoknak kevesebb mint a felében, 43%-ában találhatók. A házban egy lakás kivételével mindenütt cserépkályhával és/vagy vaskályhával, azaz szénnel és fával fűtenek.

Ugyanakkor feltűnő, hogy a háztartási gépek ekkor, 1970-ben már meglehetősen elterjedtek; a „fridzsiderszocializmus" a gangos bérház szerényebb lakásaiba is behatol. A ház számos szoba-konyhás, fürdőszobát, WC-t és meleg vízellátást nélkülöző lakásában is megtalálható már a televízió, a mosógép, a porszívó és a hűtőszekrény,

vagy legalábbis ezek egy része. A ház lakásai közül csupán kilenc (26%) nem rendelkezik semmiféle elektromos háztartási géppel. Ezeknek a lakásoknak a lakói kivétel nélkül idősebb emberek, általában 60 és 70 év közöttiek vagy 70 felettiek. Közvetve ez is arra utal, hogy a lakók többsége, főleg a fiatalabbak, igényelték a korszerűsítést, és többségük valószínűleg lakásának infrastruktúráját is szívesen korszerűsítette volna, ha jogilag lett volna rá lehetősége. Ám a zuhanyozót, fürdőszobát, WC-t ekkor még nem lehetett öntevékeny módon kialakítani, és a cserépkályháról gázkonvektoros fűtésre való átállás is csak akkor volt megvalósítható, ha a kerületi tanács úgy döntött, hogy egy egész ház fűtését korszerűsíti. Erre azonban a VII. kerületi bérházakban általában nem 1970 körül, hanem jóval később került sor. A lakók jelentős része tehát kényszerűségből élt korszerűtlen viszonyok között; ebből kiutat leginkább az jelenthetett, ha lakást cserélt vagy lakást igényelt másutt, egy modernebb beépítésű környéken vagy egy új lakótelepen, amire leginkább a fiatal családosoknak volt esélye. Alighanem a VII. kerületi bérházak infrastrukturális elmaradottsága és a helyzet javításának reménytelensége is közrejátszott a fiatalabb lakosság ekkoriban már zajló és később egyre erősödő elvándorlásában.

A lakók társadalmi jellegzetességei

Amint arról már szó esett, az 1970. évi népszámlálási anyag legizgalmasabb információit a személyi kérdőívek kínálják. Egyfelől a ház teljes lakosságának szociológiai profilja kirajzolható ezeknek az íveknek az összesítése alapján; másfelől az egyéni élettörténetek legfontosabb tényei, adott esetben komplett családtörténetek kulcsmozzanatai bontakoznak ki az adatok értelmezése nyomán.

A *3. táblázat* egy elöregedő félben lévő ház képét vetíti elénk: a 98 lakó 44%-a ötven év feletti, viszont csak 12%-uk húsz év alatti.[12] Ugyanakkor az összképnek fiatalos színt kölcsönöz, hogy a házban sok a huszonéves: 1970-ben a házon belüli harmadik legnagyobb demográfiai csoport a 20–29 éveseké. Ez az a korosztály, amelyik a következő évtized során jó eséllyel elhagyja a Klauzál téri házat, mint szüleitől külön költöző fiatal, mint ifjú házas vagy mint fiatal családos; ezt azonban személyekre bontva nem lehetséges ellenőrizni, mert az 1980-as népszámlálásból egyetlen Klauzál téri ház személyi és lakásívei sem maradtak fenn (így a jelen tanulmányban tárgyalt házéi sem).

12 Összehasonlításképp: az új lakótelepeken ezzel közel egy időben, 1975-ben a lakosságnak mindössze 18%-a 55 év feletti. Ld. SZŰCS –BALÁZSNÉ 1975. 36.p.

3. táblázat

A lakók megoszlása életkor szerint

Születési év	Az ebben az évben született lakók száma	A ház lakóinak százalékában (kerekítve)
1880–1900 (1970-ben 70–90 éves)	12	12%
1901–1910 (1970-ben 60–69 éves)	21	21%
1911–1920 (1970-ben 50–59 éves)	11	11%
1921–1930 (1970-ben 40–49 éves)	16	16%
1931–1940 (1970-ben 30–39 éves)	6	6%
1941–1950 (1970-ben 20–29 éves)	20	20%
1951–1960 (1970-ben 10–19 éves)	7	7%
1961–1970 (1970-ben 0–9 éves)	5	5 %
Összesen	98	100 %

Azon viszont nincs mit csodálkozni, hogy az 1960-as évek második felében az itt tárgyalt Klauzál téri házban nem dühöngött a gyermekvállalási kedv. Az az öt, 0 és 5 év közötti kisgyermek, akit 1970-ben a házban összeírtak, eléggé szűkös körülmények között élt: ketten ugyanabban a háromszobás lakásban, hármas társbérletben laktak kilenced magukkal, és a jelek szerint mindkettejüket egyedül nevelte az édesanyjuk; a többi három pedig egy-egy szoba-konyhás lakásban lakott szüleivel (illetve egyedülálló anyjával) és nagyszüleivel. Egy esetben a kisgyermek és szülei egy idős főbérlővel osztoztak az egyetlen szobán. Más oldalról értelmezve: az ifjú házasok valószínűleg elhalasztották a gyermekvállalást addig, amíg saját lakásba nem tudtak költözni; első gyermeküket még esetleg vállalták ilyen körülmények között, de a másodikkal mindenképp vártak addig, amíg lakásigénylés révén megfelelőbb lakáshoz nem jutottak, nagy valószínűséggel Budapest valamelyik újabb építésű városrészében.

A ház lakóinak közel 70%-a első generációs budapesti; a ház lakói közül csak 30 (30%) született a fővárosban. Ha megnézzük az utóbbi csoport családi állapot szerinti összetételét, jól látszik, hogy a budapesti születésűek 2/3-a nőtlen, illetve hajadon; nagy részük 1 és 30 év közötti, és a házban lakók gyermeke, vagy fiatal albérlő. A házban élő családokra leginkább jellemző minta tehát az, hogy a szülők vidéken születtek (vagy legalább egyikük vidéki), gyermekeik viszont már Budapesten. Az idősebb korosztályokhoz tartozó, eredetileg vidéken született lakók körében gyakori, hogy mind a férfiak, mind a nők fiatalon kerültek a fővárosba, a személyi ív adataiból kikövetkeztethető-

en legtöbbször munkavállalóként. Feltűnő, hogy a „bevándorlók" (68 személy) többsége, 41 ember (60,3%) Észak- és Kelet-Magyarországról, illetve a Duna-Tisza közéből érkezett; további kilencen (13,2%) a történelmi Magyarország területéről, Szlovákiából, Erdélyből, illetve – ketten – a Délvidékről. Dunántúli településekről mindössze 18-an (ez a 68 vidéki születésű lakó 26,5%-a). (E tekintetben nem csak születési helyük érdekes, hanem az arra a kérdésre adott válaszuk is, hogy hol van, vagy hol volt előzőleg másutt állandó bejelentett lakcímük.) A ház lakói között tehát abszolút többségben vannak a kelet-, észak- és északkelet-magyarországi születésűek, különösen, ha beleértjük ebbe az 1918 előtt a történelmi Magyarországon születetteket is.

A foglakozási adatok alapján (*4. táblázat*) kirajzolódik a lakónépesség társadalmi profilja. A ház lakóinak 26%-a nyugdíjas; közülük nyolcan vállalnak valamilyen mellékfoglalkozást a nyugdíj mellett. A lakók 55%-a aktív kereső. Az aktívak 51%-a nő; a kor szellemének és foglalkoztatáspolitikájának megfelelően az aktív korú nők között gyakorlatilag nincsen eltartott háztartásbeli. Egy gyermekgondozási szabadságon lévő kismamát, egy főiskolás lányt és egy betegsége miatt nyugdíjba vonult középkorú asszonyt leszámítva az összes aktív korú nő dolgozik. Az aktív keresőkön belül 11 ember (kereken 20%) önálló kisiparos, kiskereskedő vagy kisipari szövetkezet tagja; 21 ember (az aktív keresők 38%-a) állami vállalatnál, intézménynél alkalmazott fizikai dolgozó: gyári munkás, sofőr, pincér, konyhai kisegítő stb. Az aktív keresőknek tehát nagyjából háromötöde (32 ember) iparos vagy fizikai dolgozó, és csak kétötöde (23 személy) szellemi munkát végző alkalmazott.

4. táblázat

A ház lakóinak foglalkozási statisztikája

	Számuk	A lakók %-ában
Eltartott háztartásbeli, egyéb eltartott családtag (tanulók is)	17	17%
Nyugdíjas	26	26%
Önálló kisiparos, kiskereskedő	5	5%
Kisipari szövetkezet tagja	6	6%
Alkalmazott fizikai összesen: Ebből	21	21%
Ipar	9	
Szállítás, közlekedés	2	
Szolgáltatás, vendégl.	10	
Alkalmazott szellemi összesen: Ebből	23	23%
Ipar	3	
Szolgáltatás, keresk.	9	
Kultúra	6	
Egészségügy	2	
Államigazgatás	3	
Összesen	98	100%

A teljesebb profil kedvéért érdemes ehhez hozzávenni az 1970-ben már nyugdíjasként összeírtak korábbi foglalkozását is (ezt majdnem minden esetben feltüntették a személyi kérdőíven, lásd *5. táblázat.*) Ha őket is hozzászámoljuk az 1970. évi aktív keresőkhöz, akkor az arányok a következőképp alakulnak: önálló kisiparos vagy kisipari szövetkezet tagja 17 ember, az iparban, szolgáltatásban, rendvédelemben és egészségügyben alkalmazott fizikai dolgozó 29, alkalmazott szellemi 30 ember. Az aktív keresőknek és a korábbról ismert foglalkozású nyugdíjasoknak (összesen 76 ember) ez a 23, 38, illetve 39%-a. A ház volt és aktuális keresői között tehát 1970-ben erős többségben (71%) vannak az kisiparosok és fizikai dolgozók. Különösen az előbbiek, az önállóan, illetve ktsz-ben dolgozó kisiparosok hányada tekinthető viszonylag jelen-

tősnek. Az első és második emeleten például összesen négy olyan aktív vagy nyugdíjas cipész, illetve cipőfelsőrész-készítő lakik, akik mind az említett kategóriába tartoznak.

5. táblázat

A nyugdíjasok korábbi foglalkozása (a házban lakó nyugdíjasok százalékában)

Kisipari szövetkezet tagja	6	23%
Alkalmazott fizikai összesen: Ebből	8	31%
Ipar	3	
Szolgáltatás, vendéglátás	5	
Alkalmazott szellemi összesen: Ebből	8	31%
Szolgáltatás, keresk.	4	
Egészségügy	1	
Államigazgatás, rendvédelem	3	
Nincs feltüntetve korábbi foglalkozás/nem dolgozott (özvegyi nyugdíjas)	10	15%
Összesen	26	100%

Az érdekes tehát az, hogy egy olyan környéken, amely a háború előtt kispolgári jellegűnek számított, és amelynek profilját elsősorban a kisiparos-kiskerekedő elem (mesterek, segédek, tanoncok), kisebb részben pedig a magánalkalmazotti réteg határozta meg, egy esetlegesen kiválasztott házban a lakók társadalmi összetétele jelentős részben reprodukálta önmagát annak ellenére, hogy közben lezajlott egy – a korábbi gazdasági kereteket teljesen átalakító – politikai rendszerváltás, és annak ellenére, hogy a személyek szintjén a házban óriási mértékű volt a kicserélődés.[13] A foglalkozási összetétel mellett szintén a Belső-Erzsébetváros korábbi jellegzetességeit idézi a nem budapesti születésű, túlnyomórészt észak- és kelet-magyarországi bevándoroltak magas, 70%-os aránya. Úgy tűnik tehát, hogy az e tanulmányban bemutatott Klauzál téri ház a történelmi kataklizmák és a lakosság kicserélődése ellenére sem vetkőzte le teljesen korábbi önmagát.

13 A pontosabb következtetések érdekében teljes körűen össze kell vetni a négy szomszédos Klauzál téri ház lakosságának 1970-es adatait ugyanazon lakóházak 1941-es adataival. Ez egy következő, nagyobb tanulmány témája lesz.

A legmagasabb iskolai végzettséget vizsgálva statisztikailag eléggé nehezen elemezhető adathalmazba ütközünk. A ház lakóinak a nagyobbik fele ugyanis még a Horthy-korszak iskolarendszerében végezte tanulmányait – más iskolatípusokban, mint azok, akik 1945 után kerültek iskolába. Az államszocialista korszak statisztikáiban megszokott kategóriák (nyolc általános, középiskola, szakmunkásképző, felsőfokú tanintézet) – tehát eleve nem egykönnyen alkalmazhatóak, s elfednek további lényeges különbségeket. Nem ritka például az olyan lakó, aki járt gimnáziumba vagy polgáriba, de annak nem az összes osztályát végezte el. A hat elemi plusz öt év gimnázium nyilván nem ugyanaz a kategória, mint a hat elemi, s szintén erőltetett a be nem fejezett gimnáziumot nyolc általánosként értelmezni. A második világháború előtti tanoncképzésben részt vettek változatos hosszúságú képzési ideje kettő és négy év között ingadozott. Praktikusnak látszott ezen kívül külön kezelni az éppen valamely oktatási szinten tanulókat azoktól, akik erre a szintre soha nem is léptek. Ezért a *6. táblázatban* részletező bontásban következnek az egyes kategóriák.

6. táblázat

A ház hat éven felüli lakóinak megoszlása iskolázottság szerint[14]

Legmagasabb iskolai végzettség	Ilyen végzettséggel rendelkező lakók száma	A hat év feletti lakók százalékában
6 eleminél/8 általánosnál kevesebb	7	7,6%
6 elemi	19	20,6%
8 általános	9	9,8%
Jelenleg általános iskolában tanul	1	1,1%
Tanonciskola	12	13%
Szakmunkásképző	8	8,7%
Jelenleg szakmunkásképzőben tanul	6	6,5%
Polgári	7	7,6%
Középiskola	12	13%

14 A házban lakó hat éven aluli gyermekekhez (öt gyermek) hozzávettem még egy lakót, aki minden jel szerint családjával élő fogyatékos volt, és akinek a személyi ívén semmilyen iskolai végzettség nem volt feltüntetve. Így az iskolai végzettséget kategorizáló táblázat 92 személy adatain alapul.

Legmagasabb iskolai végzettség	Ilyen végzettséggel rendelkező lakók száma	A hat év feletti lakók százalékában
Középiskola valahány osztályát végezte	5	5,4%
Jelenleg középiskolában tanul (nappali vagy esti)	4	4,3%
Főiskola, egyetem	0*	0%
Jelenleg főiskolán tanul	2	2,17%
Összesen	92	100%

* Egyvalaki két évig járt főiskolára.

A fenti táblázatai adatai alapján nem túl magasan iskolázott populáció képe rajzolódik ki. 35-en (ez a hat éven felüli lakók 38%-a) csak hat elemit vagy nyolc általánost végzett, vagy még annyit sem. Összesen 26-an (28%) végeztek tanonciskolát, szakmunkásképzőt, vagy járnak éppen szakmunkásképzőbe 1970-ben. Ennél jóval kevesebben vannak a középiskolát végzettek, még akkor is, ha az éppen középiskolába járókat is hozzájuk számoljuk (együtt összesen 17%). Ezen az arányon valamelyest javít, hogy a ház szakmunkásképzőt végzett fiatalabb lakói közül többen is élnek a korszak sajátos iskoláztatási lehetőségével, és végzik éppen az középiskolát esti vagy levelező formában. Diplomás 1970-ben egyelőre nincs a házban; egyetemet vagy főiskolát senki nem végzett, igaz, a népszámlálás évében ketten éppen főiskolára járnak. Valamilyen szakképzettsége egyébként a házból sokaknak van, de sokan azt nem az iskolarendszer keretei között, hanem tanfolyamon vagy „gyakorlat útján" szerezték meg. Ezt a fajta szakképzettséget sokfélesége és kevésbé formális volta miatt nem tüntettem fel a táblázatban.

Család és háztartás. Szabálytalan családok – a korszak sajátosságai

A Klauzál téri ház lakásainak család- és háztartásszerkezetét illetően 1970-ben a nukleáris családok dominálnak; a két leggyakoribb háztartástípus az idős egyedülálló, illetve idős házaspár alkotta háztartás (általában ezek az egyhelyiséges, illetve egyszobás lakások.) A népesebb családok általában az első és második emeleti, nagyobb lakásokban élnek, bár, mint arról már volt szó, szoba-konyhákban is előfordul, hogy több generáció él együtt.

Az albérlőtartás viszonylag ritka, legalábbis az 1941-es állapothoz képest (amikor is a Klauzál téri házban olykor viszonylag kis lakásokban is al-és ágybérlők serege lakott). Ugyanakkor 1970-ben az összes lehetséges lakástípusban előfordulnak albérlők: egyedülálló idős asszony egyszobás lakásában éppúgy, mint az egyik, már egyébként is népes háromszoros társbérletben, vagy gyermekeit egyedül nevelő középkorú asszony kétszobás lakásában. A házban lakó öt albérlő majdnem mindegyike fiatal, 20–34 éves egyedülálló (egyikük elvált); mindannyian viszonylag jól képzettek, minimum technikumi, illetve gimnáziumi érettségivel, esetleg további szakképzettséggel rendelkeznek, és ígéretes munkahelyeken dolgoznak. Ez arra utalhat, hogy albérlet fizetésére 1970-ben elsősorban azok a nem budapesti illetőségű, de Budapesten dolgozó fiatalok vállalkoztak (vagy kényszerültek), akik aránylag jól kerestek, és akik az önálló életvitel más, szervezett formáit (kollégium, munkásszállás, szolgálati szállás) nem tudták vagy nem akarták igénybe venni. Az egyetlen középkorú albérlő egy villamosipari technikumot és két év főiskolát végzett elektroműszerész. Az ő életét és karrierjét nagy valószínűséggel az 1956-os forradalomban való részvétele törte derékba. Arra a személyi kérdőíven szereplő kérdésre, hogy mi volt a foglalkozása 1960-ban, a kérdezőbiztosnak ez a férfi azt válaszolta: „politikai elítélt".

A több generációs háztartások tényleges összetételének megfejtése ugyanakkor nem mindig egyszerű; a személyi kérdőívekből gyakran egymásnak ellentmondó információk kerekednek ki. Nem ritka, hogy egy férjes fiatalasszony, aki valamelyik Klauzál téri lakás állandó lakója, az „Együtt él-e a férjével?" kérdésre igennel válaszol, ám a férj nem jelenik meg a lakásíven. Előfordul, hogy a házas, gyermekes fiatalasszony állandó bejelentett lakcíme másutt van, ugyanakkor bizonyos rovatokból nyilvánvaló, hogy életvitelszerűen lakik szüleivel – és kisgyermekével – a Klauzál téren; ez például abból derül ki, hogy a személyi kérdőíven megnevezett, közeli, VII. kerületi munkahelyére mindig gyalog jár be, és 10–15 perc alatt odaér. (Az 1970. évi népszámlálás személyi ívein kérdezték a foglalkozást, az első kereső, valamint az 1960. évi foglalkozást, az éppen aktuális munkahely nevét és címét, valamint azt, hogy milyen közlekedési eszközzel jár valaki dolgozni és hány perc alatt ér oda a munkahelyére.) A kisgyermek állandó lakcíme olykor születése évétől kezdve a nagyszülők Klauzál téri lakása, akkor is, ha édesanyja máshová is be van jelentve.

Ezek mögött a kissé kaotikusnak tűnő viszonyok mögött nemegyszer átmeneti élethelyzetek húzódhatnak meg (például ha a fiatalasszony otthagyja a férjét, és gyerekestül visszaköltözik a szüleihez), de gyanítható, hogy számos esetben a Kádár-korszak jellegzetes lakásszerzési stratégiái állnak a háttérben. Ebben a korszakban az állami tulajdonú, tanácsi kezelésben lévő lakások bérleti jogának öröklése csak akkor volt lehetséges, ha a leszármazott állandó lakosként oda volt bejelentve, és ráadásul életvitelszerűen ott is lakott, vagy legalábbis a külvilág számára sikerült a dolgot ekként feltüntetni. Nem kevés fejtörést okozott, hogy például a nagyszülőhöz „állandóra" bejelentett fiatalnak milyen gyakran kellett felbukkannia a nagymamánál, hogy az életvitelszerű ott lakást meggyőzően bizonyítani lehessen (például ha a nagymama halálakor kiszálltak a tanácstól környezettanulmányt végezni, és megkérdezték ez ügyben a

szomszédokat.) Bizonyos értelemben egyszerűbb volt, ha a lakásra váró fiatal valóban odaköltözött a nagymamához, amivel egy füst alatt legalizálni lehetett a szülőktől való különköltözést is – kérdés persze, melyik volt a kisebbik rossz. Az itt elemzett Klauzál téri házban összeírt gyermekek, illetve fiatal felnőttek egy része gyaníthatóan ilyen stratégiai okokból szerepelt az 1970. évi népszámlálás lakás- és személyi kérdőívein Klauzál téri lakosként.

A korszaknak másfajta informális gyakorlataira enged következtetni a lakóhelyi és munkahelyi kapcsolatok összefonódása az egyes háztartások esetében. Az egyik, fentebb már említett háztartásban egy 46 éves özvegy lakik 17, illetve 20 éves fiaival. Az iskolázottabb lakók közé tartozó asszony kereskedelmi technikumban érettségizett,[15] korábban a Péterffy Sándor utcai kórházban dolgozott adminisztrátorként, 1968-ban azonban betegség miatt abbahagyta a munkát, és azóta özvegyi nyugdíjas. Idősebbik fia a XIV. kerületben, a Filmtechnikai Vállalatnál dolgozik mint elektroműszerész. A velük lakó albérlő, egy 34 éves, elvált fiatalember ugyanennél a vállalatnál szerkesztő technikus. Valószínű tehát, hogy vagy a munkahelyen megismert kollégát ajánlotta be a húszéves fiatalember magukhoz albérlőnek, vagy fordítva: a náluk lakó albérlő „vitte őt be" a Filmtechnikai Vállalathoz. Három ajtóval odébb, a második emelet egy másik lakásában élő albérlő, a volt 56-os elítélt, úgyszintén a Filmtechnikai Vállalatnál dolgozik mint elektroműszerész, ami nemigen lehet véletlen; valószínűleg neki is a munkatársak ajánlották a Klauzál téri albérletet. A volt 56-os mellett második albérlőként lakik ugyanabban a népes II. emeleti társbérletben egy 22 éves, Győrben felnőtt, gimnáziumban érettségizett lány. Ez a fiatal lány a Péterffy Sándor utcai kórház műszaki osztályán dolgozik mint műszaki adminisztrátor, tehát nem kizárt, hogy ő viszont a fent említett 46 éves özvegyasszony korábbi munkahelyi ismerőse.

Esettanulmányok

A személyi kérdőívek alapján gyakran egész életutak, családtörténetek, mobilitási minták rajzolódnak ki. Három, különböző adottságokkal bíró háztartás bemutatása kapcsán a családon belüli viszonyokra, a háztartások egyes tagjainak mobilitási és életpályáira is fény derül.

1. háztartás

A háromszobás, 82 négyzetméteres, ámde fürdőszoba nélküli lakás hármas társbérletként működik. Eredeti bérlője, T. O.-né 1945 költözött be, asszonyneve és leánykori

15 Ez az ő szóhasználata, ez az iskolatípus ugyanis 1942-ben, amikor ő érettségizett, még nem létezett.

neve, már amennyiben megengedhető ez a korábbi magyar zsidó névállomány ismeretén alapuló következtetés, egyaránt jellegzetes zsidó hangzású nevek. T. O.-né, aki 1970-ben a lakás egyik háztartásfője, 1882-ben született Szentmihályúron (ma Szlovákia); 1970-ben 88 éves. A ház azon kevés lakója közé tartozik, akik több nyelvet beszélnek; magyar anyanyelve mellett a szlovákot és a németet. T. O.-né 1938-ban özvegyült meg. 1910-ben kötött házasságából 1911 és 1916 között két lánya és két fia született. (Nők esetében a személyi ív feltünteti a házasságokat és azok dátumait – több házasság esetén mindet –, azok megszűnésének okát, a született gyermekek utónevét, születésének – esetleg elhunytának – évét és hónapját, valamint azt, hogy a gyermekek közül hány él együtt az anyával és hány él tőle külön.) Egy lánya, illetve egy fia másutt élnek, egy fiát 1943-ban vesztette el, egy lánya pedig társbérlőként vele egy lakásban lakik. Az 1943-ban, 31 évesen elhunyt fiú feltehetőleg munkaszolgálatosként vesztette életét. Elképzelhető, hogy az ő két gyermekét T. O.-né nevelte; a két férfi unoka 1970-ben is T. O.-né háztartásában él, egyikük 32, másikuk 28 éves. Egyikük neve azonos T. O.-né 1943-ban elhunyt fiáéval. A nagymama, T. O.-né hat elemit végzett, nyugdíjas; nincs nyoma, hogy korábban dolgozott volna, viszont szociális segélyben részesül. Férfi unokái közül az 1938-ban született T. A. nyolc általánost és szakmunkásképzőt végzett, szakmája fényező-mázoló, ám 1970-ben konyhai segédmunkásként dolgozik az Izraelita Hitközség szociális konyháján az Újlipótvárosban, a Katona József utcában. A másik unoka, az 1942-ben született T. Gy. nyolc általánost végzett, szakképzettsége nincs, építőipari segédmunkásként dolgozik egy állami építőipari vállalatnál. Bár a személyi ívek szerint mindkét, a lakásban állandó lakosként összeírt férfi unoka házas, nejeiknek nincs nyoma a lakásban (azaz a népszámlálási lakásíven).

A második társbérlő és egyben a lakáson belüli második háztartás feje, Ty. R. az ősbérlő T. O.-né leányának, Ty. R.-né T. p.-nek a férje. Ty. R. 1902-ben született, 1970-ben tehát 68 éves. Akárcsak anyósa, ő is a Felvidéken született (Necpál községben), és 18 évesen, 1920-ban került Budapestre. 1970-ben nyugdíja mellett éttermi felszolgálóként dolgozik akkoriban igen exkluzívnak számító helyen, a Belügyminisztérium Klubjában; 1968-as nyugdíjba menetelét megelőzően, aktív korában is pincérként dolgozott a Terményforgalmi Vállalat étkezdéjében. Ty. R. eredetileg hat elemit végzett, a pincér szakmát „gyakorlat útján" sajátította el. Felesége, Ty. R.-né T. p. 1914-ben született Budapesten. Férjével 1934-ben házasodtak össze, házasságukból egy fiú született. Ty. R.-né férjéhez hasonlóan hat elemit végzett, szakképzettsége nincs, 1970-ben kórházi takarítónő az Orvostudományi Egyetem Mária utcai Bőrgyógyászati Klinikáján. Fiatalabb korában dekorációs munkásként is dolgozott. Fia, Ty. H. 1970-ben 16 éves, a szakmunkásképző első osztályába jár, vasesztergályosnak tanul. Összességében tehát a háztartás eddig felsorolt, egymással rokoni viszonyban álló tagjai az alacsonyan képzett fizikai dolgozó, illetve szakmunkás réteget reprezentálják.

A lakás további társbérlője egy kora hatvanas férfi és felesége; ez a házaspár gyermektelen. A férfi, Zs. Cs. Miskolc közelében, Hejőcsabán született 1907-ben. Bádo-

gos, víz-, gáz- és központifűtés-szerelő szakképzettségét tanonciskolában szerezte 1925-ben; ezt követően került Budapestre 1926-ban. Nyugdíja mellett dolgozik, önálló kereskedőnél eladó. Felesége, az 1910-ben Kenézlőn született Zs. Cs.-né két elemit végzett, később betanított munkásként dolgozott, majd háztartásbeli volt; 1970-ben önálló fafestő kisiparos.

2. háztartás

Ez a házaspár és gyermekük a ház átlagos lakásviszonyaihoz képest kifejezett kényelemben élnek. Kétszobás, nagy alapterületű – 90 m^2-es – lakásuk összkomfortos, fürdőszobás, a telefont leszámítva minden létező háztartási géppel fel van szerelve. A háztartásfő 1926-ban született Adonyban, tehát 1970-ben 44 éves. Szakképzettségét még a polgári korszakban szerezte, nyolcosztályos kertészeti szakközépiskolában, ahol érettségit is tett. Munkába állása (1946) óta főkertészként dolgozik a Kőbányai Gyógyszergyárnál. Felesége Budapesten született 1923-ban; első házassága felbomlása után hat évvel, 1954-ben ment hozzá jelenlegi férjéhez, akitől egy lánya született. Az asszony nyolcosztályos gimnáziumban érettségizett 1940-ben, a rákövetkező évben pedig elvégzett egy gyors- és gépíró tanfolyamot is. Első állásában, 1941-ben gépkönyvelőként dolgozott. 1970-ben a Pénzügyminisztériumban az egyik pénzügyi főosztály titkára; személyi ívének tanúsága szerint már 1960-ban is ezt a posztot töltötte be. Leányuk, Sz. N. 1970-ben 15 éves, a középiskola első osztályába jár. A család kedvező lakáskörülményei nyilván összefüggésbe hozhatók az asszony pénzügyminisztériumi pozíciójával; hatalomközelben, az államigazgatás viszonylag magas beosztású dolgozójaként nyilván az átlagosnál könnyebben el tudta érni, hogy a család színvonalas lakáshoz jusson. Ugyanakkor a házaspár két tagja más értelemben sem vesztese a kommunista fordulatnak: a Horthy-korszakban szerzett iskolai végzettségüket, szakképzettségüket mindketten sikerrel tudták kamatoztatni a pártállami időkben is.

3. háztartás

A 26 négyzetméteres, fürdőszoba és benti WC nélküli, viszont televízióval, mosógéppel és hűtőszekrénnyel felszerelt szoba-konyhát négytagú család lakja. Az 1904-ben a Heves megyei Szarvaskőn született családfő, J. L. nyugdíjas cipész, korábban az Ortopédcipő Szövetkezetnél dolgozott. 1916-ban került Budapestre, az iparostanonc-iskolát már a fővárosban végezte. Felesége, J. L.-né Nagysimonyiban született 1921-ben, feltehetőleg földműves családban, végzettsége hat elemi. A személyi ívén feltüntetettek szerint 1933-tól, azaz 12 éves korától maga is földművesként dolgozott. 1941-ben került Budapestre, és 1946-ban ment férjhez. 1970-ben (ahogy korábban is) a Phőnix Háziipari Termelőszövetkezet kézbesítőjeként dolgozik. 1941-ben, még házasságkötése előtt született egy fia, majd 1947-ben, már házasságából, egy lánya. Ez a lány 1970-ben

együtt lakik a szüleivel; szintén velük él egy év alatti kisfia, akit az édesanya hajadon lányként vállalt. J. J. gimnáziumban érettségizett, majd a Fővárosi Cipőbolt Vállalatnál dolgozott mint raktári adminisztrátor; 1970-ben gyermekgondozási szabadságon van.

Konklúzió

Lakóinak foglalkozás szerinti összetételét tekintve az elemzett Klauzál téri bérház 1970-ben még sok tekintetben őrizte azokat a társadalmi vonásokat, amelyek Budapestnek erre a szűkebb környékére a második világháború előtt jellemzőek voltak. Bár a közvetlenül a második világháború után a még mindig a lakók nagy hányadát kitevő zsidó családok (illetve leszármazottaik) zöme már nem lakik a házban 1970-ben, és az 1945. évben, illetve 1970-ben összeszámlált családok között csekély a kontinuitás, a lakók társadalmi és foglalkozási profilja sokban emlékeztet a háború előtti állapotokra. A ház 1970. évi aktív kereső, illetve nyugdíjas lakóinak közel háromnegyede kisiparos, munkás vagy egyéb fizikai dolgozó, illetve dolgozott nyugdíjba menetele előtt ilyen jellegű szakmákban.

Ebből arra is következtethetünk, hogy bár az államszocialista korszak első évtizedeiben a magánkisipart és -kiskereskedelmet a rendszer enyhén szólva nem bátorította, ezek a gazdasági formák a nehézségek ellenére erősen tartották magukat az olyan budapesti városrészekben, ahol azelőtt is komoly hagyományuk volt. Az alkalmazkodás jele ugyanakkor az, hogy az 1970. évi népszámlálás során a tárgyalt Klauzál téri házban összeírt iparosoknak vagy szolgáltató szakmát folytatóknak (illetve nyugdíjas iparosoknak) csak kisebb hányada volt önálló, többségük valamilyen kisipari termelő szövetkezet tagja (vagy volt tagja nyugdíjba vonulása előtt). A szellemi dolgozók aránya mindehhez képest – az 1970-ben már nyugdíjban lévőket is ideszámítva – nem éri el a 30%-ot. A ház népessége viszonylag alacsonyan iskolázott; végzett diplomás 1970-ben egy sincs a házban. Ugyanakkor a személyi ívek alapján sokféle lehetséges mobilitási pálya rajzolódik ki; számos jellemző eset mutatja, hogy a házban élők közül főként a fiatalabbak – sokan már aktív dolgozók – hogyan tudtak, illetve igyekeztek élni a Kádár-korszak nyújtotta legkülönfélébb oktatási lehetőségekkel.

A foglalkozási összetétel mellett szintén figyelemreméltó a lakók születési hely szerinti megoszlása. A tárgyalt Klauzál téri házban lakók 70%-a nem budapesti születésű (igaz, az idősebbek közül sokan 1910 és 1940 között települtek a fővárosba, és azóta folyamatosan ott éltek). A bevándoroltak között igen magas az észak- és kelet-magyarországiak aránya. Ebből arra következtethetünk, hogy a belső VII. kerület a háború előtt és a háború után is bevándorlási célterület volt, ám az ide településők zöme jellemzően nem az ország leggazdagabb, legfejlettebb területeiről érkezett. Ez nyilván összefügg azzal, hogy ennek a területnek a lakóház- s lakásállománya már a háború előtt sem tartozott Budapesten a legmagasabb színvonalúak közé, 1970-re pedig kifejezetten el-

avultnak és leromlott állapotúnak számított. A lakásállomány korszerűtlenségét élesen vetítik elénk az 1970-ben készült lakásívek. A lakások és házak kedvezőtlen adottságai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatalabb lakosság egyre inkább kiáramlott erről a területről; ezt a demográfiai állapotot a tárgyalt Klauzál téri házról készült 1970-es pillanatfelvétel is szembetűnően tükrözi.

TERRA RECOGNITA VAGY TERRA INCOGNITA? A LAKÓTELEPEK ÉS LAKÓPARKOK LEGÚJABB MAGYAR IRODALMÁRÓL

Lakótelep és lakópark a mai magyar tudományban

Az elmúlt években több olyan monográfia jelent meg Magyarországon, amely a lakótelepekkel, illetve lakóparkokkal foglalkozik. Valószínűleg nem véletlen, hogy a közelmúltban kezdett megélénkülni az érdeklődés e két téma iránt. A lakótelepek a rendszerváltás után annyira erősen magukon viselték a szocialista korszak bélyegét, és annyi negatív képzet tapadt hozzájuk, hogy nehéz volt róluk objektív áttekintést írni. Építészettörténeti szempontból ráadásul a legutóbbi időkig érdektelen és érdemtelen témának tartották őket. A lakóparkok pedig, melyek az ezredforduló előtt kezdtek egyáltalán megjelenni Magyarországon, annyira friss jelenségnek számítanak, hogy most először válik lehetségessé, illetve értelmessé róluk bármiféle átfogó elemzést készíteni.

Ami a lakótelepeket illeti, a fogalom a magyar köztudatban elválaszthatatlanul összefonódott az államszocializmus korszakával. A lakótelepeket Magyarországon leginkább ez a rendszer hozta létre, és az állami lakótelep-építés a rendszerváltás után meg is szűnt. 1990 utáni történetüket, helyzetüket vizsgálni azért indokolt, mert – túl azon, hogy a magyar nagyvárosok lakosságának meglehetősen nagy hányada továbbra is lakótelepen él – a szocializmus által kitermelt lakótelepek számára egészen új helyzetet teremtett a rendszerváltás; lakóik korábban ismeretlen nehézségekkel és kihívásokkal, ugyanakkor viszont új lehetőségekkel is szembesültek. A lakótelepek jövőjével kapcsolatban pedig nagy a bizonytalanság.

Az építészettörténészek, várostervezők, várostörténészek nagy része ugyanakkor határozottan vallja, hogy a lakótelep mint jelenség nem kötődik kizárólag a 20. század második feléhez, és nem kötődik kizárólag az államszocialista rendszerhez: a nyugati világ demokratikus államaiban az 1945 utáni évtizedekben legalább annyi lakótelep épült, mint a keleti blokk városaiban (igaz, jellegük, színvonaluk tekintetében nagyok lehettek a különbségek). A kontinuitást hangsúlyozó álláspont egy nagyobb és régebbre visszanyúló tradíció részeként értelmezi a szocialista lakótelepeket. Ferkai András építész, építészettörténész 2005-ben megjelent, *Lakótelepek* c. kismonográfiájában például magától értetődő módon szerepelteti a 20. század első felének budapesti állami munkás- és tisztviselőtelepeit éppúgy, mint a Kádár-korszak évtizedeinek jellegzetes lakóteleptípusait, a rendszer hattyúdalaként értelmezett Káposztásmegyeri lakóteleppel bezárólag. Körner Zsuzsa és szerzőtársa, Nagy Márta (mindketten építész-urbanisták) ennél is tágabban értelmezik a jelenséget: szerintük urbanisztikai szempontból min-

denféle, telepszerűen épült lakónegyed összehasonlítható egymással, függetlenül attól, hogy egy állam, város, lakószövetkezet vagy magánberuházó volt is az építtető.

A lakótelep és a lakópark témakörének összekapcsolása több okból is érthető. A jelen áttekintés három műre koncentrál: Csizmady Adrienne *A lakóteleptől a lakóparkig* című könyvére, Cséfalvay Zoltán *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa* című monográfiájára, valamint Körner Zsuzsa és Nagy Márta: *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig* című kötetére.[1] E művek szerzőinek mindegyikét foglalkoztatja lakótelep és lakópark viszonya. Valamilyen formában mindannyian felteszik azt a kérdést, hogy a kettő egymás ellentéte-e, avagy egyik a másik előzménye? Felfogható-e úgy a lakópark, mint a lakótelep későbbi, a piacgazdaság viszonyai között létrejött változata? E kérdésekre a szerzők eltérő válaszokat adnak, de valamilyen módon mindannyian hozzájárulnak lakópark és lakótelep fogalmának átgondolásához.

Több szempontból is gyümölcsöző lehet, ha a lakótelep- és lakópark-kérdés friss szakirodalmát – illetve annak egy részét[2] – egy tanulmányon belül próbáljuk áttekinteni. Egyrészt tanulságos, mennyire másképp közelítik meg a különböző diszciplínák, illetve a különböző szerzők ugyanazokat a problémákat. Másrészt, mivel a lakótelep-, illetve lakópark-problematika más-más oldalára koncentrálnak, az itt tárgyalt monográfiák ki is egészítik egymást. Az ismertetésen és összehasonlításon túl a jelen cikk célja, hogy kiemelje a tárgyalt monográfiák egyedi értékeit és felhívja a figyelmet arra, hogy mi egyikük vagy másikuk fő erőssége, miről tájékoztat, mely kérdést világít meg egy-egy szerző mindenki másnál alaposabban.

Nincs abban semmi meglepő, hogy Csizmady Adrienne, Cséfalvay Zoltán, Körner Zsuzsa és Nagy Márta, mindannyian máshová helyezik a hangsúlyt, és másképp foglalnak állást a lakótelepekkel és lakóparkokkal kapcsolatban. (Bár egymástól függetlenül írott munkákról van szó, együtt olvasva nemegyszer úgy hat a három monográfia, mintha szerzőik egymással vitatkoznának egy egyelőre nyílt végű polémia résztvevőiként.) A feltűnő inkább az, amikor a következtetések és megállapítások szintjén a három könyv egymást erősíti meg. Különösen igaz ez akkor, amikor a szerzők a mai lakás-

1 CSIZMADY 2008. CSÉFALVAY 2008: KÖRNER–NAGY 2006.

2 Bizonyos műveket a jelen áttekintés azért nem tárgyal részletesen, mert az URBS korábbi számaiban jelent már meg róluk részletes ismertetés. Ilyenek például CSIZMADY 2003. 317. p., ismerteti MIHALIK 2007.; FERKAY 2005. 78. p., ismerteti: LANTOS 2008. Egy további rendkívül érdekes kötet: N. KOVÁCS 2008. Témáját tekintve ugyan ide kívánkozna, de nem került be a tanulmányba, mert – sokszerzős és sokféle témát, egyebek között filmelemzéseket is felölelő tanulmánykötetről lévén szó – nem képvisel egységes szemléletet, ezért monográfiákkal nehéz összehasonlítani. Ugyancsak az összehasonlíthatóság szempontjai szóltak amellett, hogy az 1945 előtti telepekkel, ill. szociális lakásépítészettel foglalkozó, nemrégiben megjelent monográfiák ne szerepeljenek ebben az ismertetésben. Ilyen, a lakótelepek előzményei szempontjából igen fontos összefoglaló munka például: UMBRAI 2008. 390. p. Esettanulmány-jellege miatt marad ki, de feltétlenül említést érdemel Branczik Márta és Keller Márkus monográfiája az óbudai kísérleti lakótelepről: BRANCZIK–KELLER 2011.

építési gyakorlat visszásságait elemzik. Cséfalvay, Csizmady, Körner és Nagy egyfajta közös látleletét adja annak a problémahalmaznak, amely az állami lakáspolitika hiányosságaiból, az érvényes jogszabályok káros hatásaiból, az építtetők attitűdjeiből, az önkormányzat-finanszírozás és a helyi ingatlanpolitika anomáliáiból, a lakást vásárló magyar lakosság anyagi helyzetéből és még számos más tényezőből tevődik össze. Ez a problémahalmaz megérdemli, hogy az ismertetés végén külön teret szenteljünk neki.

Lakótelep és lakópark múltja, jelene és jövője három monográfia tükrében

Csizmady Adrienne 2008-ban megjelent könyvében, *A lakóteleptől a lakóparkig* című monográfiában oly módon hasonlítja össze a két településformát, hogy a könyv első felét a mai budapesti lakótelepek, második felét pedig a fővárosi lakóparkok városszociológiai vizsgálatának szenteli.

A lakótelepekről szóló első rész a szerző saját, *A lakótelep* című korábbi munkájának (2003) folytatása. Csizmady célja az, hogy korábbi kutatását hasonló módszerekkel folytatva képet adjon a lakótelepek helyzetének, megítélésének 2000 utáni alakulásáról, az ezredforduló utáni budapesti lakótelepeken élő lakosság szociológiai jellemzőiről és a lakóhelyhez való viszonyáról. Forrásai közül a legfontosabbak a kérdőíves felmérések, a népszámlálási adatok, valamint a lakókkal, illetve a beruházókkal készített interjúk. Az egyes lakótelepek, illetve lakóparkok presztízsének, ingatlanpiaci helyzetének alakulását az illetékhivatal által közölt helyi négyzetméterárak, valamint ingatlanforgalmazással foglalkozó cégek adatainak segítségével ragadja meg. A kutatás során létrehozott és értelmezett adatbázisba 115 budapesti lakótelep és 289 lakópark került be. Utóbbi kategória tartalmazza a nagyobb (legalább 70 lakásos) „ház", „udvar", „residence" stb. utónevű, új építésű társasház-komplexumokat is.

Csizmady egyik fő kiinduló kérdése az, hogy kell-e tartani az államszocializmus korszakában épült lakótelepek slumosodásától. Az ezzel összefüggő részkérdéseket a szerző mintegy nyitott kérdésként fogalmazza meg. A fejezetcímek is ezt tükrözik, s gyakran ekképp hangzanak: *Elöregedés? Státuscsökkenés? Szociális problémák?* stb. Csizmady tulajdonképpen nem tesz mást, mint tudományága alapvető elvárásait követi és érvényesíti. Hipotetikus kérdéseket fogalmaz meg, melyekre végül a statisztikai eredményektől függően igenlő vagy tagadó válaszokat ad. Mégis, amikor az empirikus vizsgálat eredményeivel szembesíti a lakótelepekről a közvéleményben élő, gyakran negatív sztereotípiákat, tévhitek sora dől meg kutatásai nyomán.

A lakótelepek mai státusa, megítélése tükröződik egyrészt az ingatlanpiaci árakban, másrészt az ott lakóknak a telepről alkotott véleményében. Közvetettebb módon mutatja egy-egy lakótelep kedveltségét az, hogy kik és honnan költöznek ma lakótelepekre. A „honnan" Csizmady kategorizálása szerint azt jelenti, hogy milyen jellegű városrész-

ből érkeztek azok, akik a 2000-es évek első felében lakótelepen vásároltak maguknak lakást. E ponton máris meglepetésekkel szembesül az olvasó. „A közvélekedés szerint a lakótelepre születni kell. Ezt az életformát más környezetben élő ember nehezen viseli, és ezért nem is szívesen választja. Adataink azonban ezt a nézetet nem támasztják teljesen alá. A lakótelepre beköltözők 39 százaléka korábban a belvárosban lakott, zömmel valamelyik fővárosi századfordulós bérházban. Az itt élők felének lakása az udvari fronton volt. Egyhatod részük városi kertes családi házból érkezett, és csak a fennmaradó hányad lakott korábban is lakótelepi lakásban. [...] A válaszadók jelentős része (72%) úgy érezte, hogy a lakótelepre költözéssel inkább javult a helyzete."[3]

Mint azt Csizmady korábbi munkájában is megállapította, a hatvanas-hetvenes években a lakótelepi lakások a komfort olyan relatív előnyeivel (fürdőszoba, központi fűtés stb.) bírtak, amelyekkel a lakásállomány nagy része nem, ezért sokak számára a korábbinál modernebb és kényelmesebb életkörülményeket biztosítottak. Ez a fajta vonzerő a lakásállomány átalakulása és a különbségek kiegyenlítődése folytán később egyre csökkent; 1990 után a korábbi előnyök egy része, például az olcsó távfűtés, komoly hátránnyá, a (panel)lakótelepeken élők számára súlyos tehertétellé válhatott. Ám Csizmady felméréseinek tanúsága szerint – amint azt a fenti idézet is mutatja – még mindig szép számmal vannak olyanok, akik számára a lakótelep minőségi előrelépést jelent. A lakótelepi lakásoknak továbbra is vonzereje maradt az alapterülethez képest viszonylag magas szobaszám, a két-három külön bejáratú szoba.

A Csizmady és munkatársai által végzett felmérések egyik nagy tanulsága az, hogy a lakosság jelentős része pragmatikus szempontok alapján választ lakást (anyagi források, illetve az anyagi korlátokon belül elérhető legmagasabb szobaszám), amihez képest a lakóhely jellege és presztízse gyakran másodlagos szempont. A lakóteleptől, azon belül pedig a „paneltől" sokan nem zárkóznak el, azon kívül pedig sok múlik egy adott lakótelep városon belüli elhelyezkedésén, a környék, a városrész presztízsén is.

Az egyes lakótelepek megítélése, presztízse kölcsönhatásban van a lakosság összetételével is. Egyértelmű összefüggések mutathatók ki a lakótelep megépülésének éve, az eredetileg beköltözött lakosság összetétele és a lakótelep rendszerváltáskori, illetve mai státusa között. (Érdekes ugyanakkor, hogy a Csizmady által felállított három nagy kategórián *belül* – magas, közepes és alacsony státusú lakótelepek – a rangsor 1989 és 2006 között többször is módosulhatott.) A felmérések eredményei aszerint is differenciálnak, hogy hogyan jellemezhető ma egyik vagy másik telep lakossága iskolai végzettség, foglalkozás és vagyoni helyzet szerint. Az utóbbit közvetetten, olyan kérdéssorok segítségével igyekeztek feltérképezni a kérdezőbiztosok, amelyek bizonyos vagyontárgyak, háztartási gépek, elektrotechnikai berendezések birtoklására vonatkoztak.

3 CSIZMADY 2008. 94. p.

A fenti paraméterek alapján a budapesti lakótelepek helyzete igen vegyes képet mutat. A lakótelepek egy része továbbra sincs végveszélyben, és még mindig sokak szemében aránylag kedvelt célpont. Ilyen például a XI. kerületi Gazdagréti, vagy a III. kerületi Pók utcai lakótelep. Relatíve magas státusúak továbbá a nagypaneles korszak előtt épült egyes lakótelepek (például a IX. kerületi József Attila, vagy a XI. kerületi Lágymányosi lakótelep).

A lakótelepek másik része ugyanakkor elindult a gettósodás útján. A legalacsonyabb státusú lakótelepeken, például a XVIII. kerületi Havannán az iskolázottsági mutatók rosszabbak, a diplomások aránya alacsonyabb, a vagyoni-jövedelmi szint kedvezőtlenebb, a munkanélküliség pedig magasabb, mint a közepes vagy magas státusú lakótelepeken. Az ott élők többsége, az előbbi okokkal összefüggésben, egyfajta csapdába került: továbblépni, elköltözni nem tud, például mert nem juthat hozzá az ehhez szükséges bankhitelhez, az önkormányzattól egykor megvásárolt lakását értékesíteni pedig igen nehezen tudná.

Csizmady jól látja, hogy a lakótelepek további leszakadása, státusromlása szempontjából a megoldást az épületek és környezetük felújítása, a rehabilitáció jelentheti, ám ennek megvalósítása nálunk, akárcsak a régió más országaiban, számos nehézségbe ütközik. Bár mutatkoznak Budapesten is biztató jelek, egyelőre kevés pozitív fejleményről lehet beszámolni. Ezért is lett volna fontos, hogy a lakótelepek rehabilitációjával foglalkozó részben a szerző kitekintésképp idézzen néhány sikeres példát más posztszocialista országok lakótelep-felújítási tapasztalataiból.

A könyv második felében a lakópark-jelenség amerikai mintáinak és a lakópark nemzetközi sikerének rövid áttekintése Csizmadynál arra szolgál, hogy megalapozza a szerző e részben megválaszolandó alapkérdéseit: a magyarországi változatoknak mennyiben van köze a lakópark tipikus amerikai mintáihoz? Miben ragadhatók meg a hazai lakóparkok sajátosságai? Célkitűzései között szerepel továbbá az egyes lakóparktípusok elkülönítése, valamint a különféle jellegű, státusú lakótelepek helyzetének, lakosság-összetételének elemzése azokkal a módszerekkel, amelyeket munkatársaival a lakótelepek esetében alkalmaztak.

Csizmady következtetései a következőkben foglalhatók össze. A budapesti lakóparkok zöme – egy-két korai példától eltekintve – nem a klasszikus amerikai típusú luxuslakóparkok mintájára épült. Magyarország vagyoni elitje szemében a lakópark, mint forma, nem vált igazán kedveltté. Zömében a középosztály települt lakóparkokba, a felsőközéptől az alsóközépig. Csizmady rámutat, hogy mivel Magyarországon a lakóparkokba költözők zöme legalábbis részben komolyabb hitelből finanszírozta lakását, akkora adósságterhet vállalt, ami mellett a lakóparki luxusszolgáltatások nagy részét – és az azokkal járó, potenciálisan igen magas közös költséget – már nem tudja megfizetni. Így az építtetők ezeket az elemeket a lakóparkok többségéből kihagyták.

A lakóparkok státusa – akárcsak a lakótelepeké – függ a lakópark helyétől: a városrész presztízse, a környék állapota erősen befolyásolja az egyes lakóparkok presztízsét.

A szolgáltatások kínálatában ehhez képest nincs olyan jelentős különbség. A lakóparkok jellegétől függően eltérhet a lakók összetétele (nagyvárosias környezetben lévő apartmanházak esetében például magasabb a fiatal egyedülállók, zöldövezetben, illetve az agglomerációban épült kertes lakóparkok esetében a családosok aránya).

A lakópark fogalma tehát, mely eredetileg fallal körülzárt, magas színvonalú épületegyüttest és elit lakóközösséget takart, Budapesten és környékén végül devalválódott, és mindenféle, több társasházat magában foglaló projekt fedőneve lett. Bizonyos kritériumok általában fontosak, ilyen például a zártság és a portaszolgálat. De még ez sincs meg mindegyiküknél szükségszerűen. Csizmady hajlik arra az álláspontra, hogy a budapesti lakóparkok jelentős része igazából a lakótelep színvonalasabb kiadása.

Ezt a véleményét több dologgal is alátámasztja, egyebek közt a lakóparki lakások fizikai jellemzőinek összefoglalásával. A budapesti lakóparki lakások zöme, mint az összegzéséből kiderül, kis vagy közepes méretű (35–65 négyzetméteres); a 75–85 m^2 közötti lakások egy-egy fejlesztésen belül általában alig több, mint 10%-ot tesznek ki, a 90 m^2 felettiek pedig 2-3%-ot. A közepes méretkategóriában a relatíve magas szobaszámot, akárcsak egykor a lakótelepi lakások esetében, úgy oldják meg a tervezők, hogy a nem túlságosan nagy alapterületű lakásba a tágasabb nappali mellé több kis szobát szorítanak be. (Szintén a lakótelepekre emlékeztetnek a beépített, készen kapott berendezési elemek, tartozékok.)

A Csizmady és munkatársai által megkérdezettek jelentős része úgy nyilatkozott, hogy nemrég vásárolt lakóparki lakása kicsinek bizonyult, és a közeljövőben költözni szándékozik (vagy költözne, ha módja volna rá). Különösen a családosok elégedetlenek az alapterülettel. Felmerül a kérdés, hogy miért vásárolják mégis az emberek tömegesen ezeket a lakásokat? Miért vesznek sokan egy vagy másfél szobás garzont, holott sejthető, hogy élethelyzetük megváltoztával ez a lakástípus nyomban szűkös lesz majd? Miért építenek a fejlesztők tömegével olyan társasházakat, amelyekben a lakások zöme 35 és 60 m^2 között van, és amelyekben elvétve akad csak 80–90 m^2 fölötti lakás? Miért reprodukálja piaci viszonyok között a mai építőipar azokat a lakásméreteket, amelyeket a szocializmusban központilag írtak elő, és amelyeknek a szűkösségét annyit kárhoztatták korábban? Az építtetők és a városszociológus ugyanazt a választ adják: azért, mert a budapesti (illetve Budapestre költöző) fizetőképes vásárlók zöme ezt engedheti meg magának. Csizmady azt a tanulságot vonja le, hogy a mára nagy számban megépült lakóparkok összességükben nemhogy enyhítettek, de tovább rontottak a budapesti lakásállomány összetételén, adottságain – már ami a lakások alapterületét illeti.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy mi teszi – legalábbis kezdetben – vonzóvá ezeket a túlnyomórészt előnytelen méretű lakásokat. A rendszerváltás előtt épült lakótelepi lakásokhoz képest vonzó tulajdonsága a lakóparkiaknak az, hogy a leendő tulajdonosok bizonyos mértékig beleszólhatnak otthonuk jellegének kialakításába (például burkolóanyagok, színek, olykor válaszfalak elhelyezése tekintetében). További előny természetesen, hogy a lakóparkok újonnan épültek; mind külső, mind belső megjelenésüket tekintve rendezettek, „esztétikusak", a homlokzatok és enteriőrök kialakítása pedig nagyjából megfelel a mai építészeti ízlésnek. Úgy tűnik, hogy ezek a pozitívumok a lakóparkot választók szemében legalábbis eleinte, a lakás megvásárlásakor kompenzálják a kis alapterületből adódó hátrányokat.

Nagy kérdés persze Csizmady szerint, hogy mi lesz majd a lakóparki lakásokkal az évek múltával. Mennyit fognak érni a lakóparki lakások tíz vagy húsz év múlva, akkor, amikor gyakran előnytelen adottságaikat nem kompenzálja már a friss vakolat illata, és amikor ezek az ingatlanok a használt lakások piacán lesznek kénytelenek versenyezni a többi „régi építésű" kategóriával? (Létezik olyan vélemény is, mely szerint az 19–20. század fordulóján épült bérházak legalább „szépen öregszenek", míg az új társasházaknak épp ez a gyenge pontja; az előbbieknek az idő előrehaladtával a patinája nő, míg az utóbbiaknak csak a lehasználtsága.)

Kérdés az is, hogy mi történik majd azzal a nagyszámú, lakóparkban élő polgárral, aki végül kénytelen lesz feladni nett és divatos, ámde zsebkendőnyi otthonát, amibe ráadásul maga és felmenői összes megtakarítását beleölte? Csizmady szerint könnyen elképzelhető, hogy a nagyobb lakásra vágyó, ám anyagi lehetőségeikben korlátozott lakóparkiak jelentős hányada a magasabb presztízsű *lakótelepek* felé orientálódik majd. Ez a forgatókönyv már csak azért is lehetséges, mert a szerző által elemzett survey-k tanúsága szerint a ma lakóparkban élők 25–50%-a hagyományos építésű vagy panellakótelepről költözött oda; ők részesítik leginkább előnyben a telepszerű életformát. A lakóparkok igen jelentős részben a lakótelepek jobb anyagi helyzetű, felfelé mobil lakosságát szívják fel, mégpedig gyakran azokét a lakótelepekét, amelyek ugyanabban a kerületben, városrészben fekszenek. A lakótelephez való visszakanyarodás, ha visszalépésnek tűnik is, kényszerhelyzetben logikus megoldás lehet.

Csizmady kutatásainak fényében tehát lakótelep és lakópark nem úgy fest, mint két külön univerzum, hanem inkább úgy, mint két, egymással összehasonlítható és egymással kapcsolatban álló világ, amelyek között mindkét irányba lehetséges az átjárás.

* * *

Cséfalvay Zoltán *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa* című könyve (2008) elsősorban a lakóparkok jelenségét tárgyalja, bár a lakótelepekkel való összehasonlítás kérdését ő sem kerülheti meg. A geográfus-közgazdász szerző könyvének fő célja annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen társadalmi és gazdasági igények hívták életre világszerte a lakóparkot mint település-szerveződési formát, és hogyan adaptálódott ez a forma Magyarországra. Cséfalvay tudatosítja, hogy a lakópark globális jelenség. Sőt, mi több, az ezredforduló körüli városfejlődés egyik domináns fejleménye világszerte: az újonnan épülő lakónegyedek egyre gyakrabban öltik városi vagy elővárosi zárt lakópark formáját.

Cséfalvay könyvének nagy erőssége éppen a globális látószög és a komparatív jelleg. A nemzetközi tendenciák áttekintése során a szerző a lakópark-kérdés új keletű irodalmáról is bőséges összefoglalást nyújt; a jegyzetapparátus külön figyelmet érdemlő ajánlott olvasmányként is felfogható. Az egyes fejezetek egy-egy kérdéskör kapcsán vetik össze egymással az amerikai, magyar és egyéb példákat. Ami a magyar anyagot illeti, Cséfalvay jelentős részben arra a budapesti és Budapest környéki lakóparkokat magában foglaló adatbázisra épít, amelyet saját maga hozott létre az ingatlanfejlesztő társaságok honlapjain közölt információk alapján. Egyes fejezetekben forrásként szolgálnak az ingatlanfejlesztőkkel, építtetőkkel készült interjúk, más fejezetek pedig erőteljesen támaszkodnak azokra a – nem ritkán polemikus – cikkekre, amelyek az elmúlt tíz-tizenöt évben a magyar általános és szaksajtóban jelentek meg a lakóparkokkal kapcsolatban.

Cséfalvay nagy figyelmet szentel azoknak az okoknak, amelyek a lakóparkok kialakulásához vezettek. Az Egyesült Államokban, ahol Cséfalvay szerint a lakóparképítés a lakónegyed-építés uralkodó formájává vált az utóbbi másfél évtizedben, az elővárosiasodás (szuburbanizáció) korábban főleg családi házas övezetek kiépülését jelentette. A 90-es években azonban ezek a kertes elővárosok egyre kevésbé tudták megőrizni homogén (értsd: fehér és középosztályi) jellegüket; egyre több alacsonyabb státusú, valamely kisebbséghez tartozó lakó költözött be, és megjelentek itt is a jellegzetes nagyvárosi problémák. Erre született meg válaszként a zárt fallal körülvett lakópark, a közép- és felső középosztálybeliek elkülönülésének új formája. A lakópark angol elnevezése, a *gated community* az ingatlanpiaci szóhasználatban is elterjedt kifejezés lett, mely a fallal körülvett jelleget, a zártságot és az azzal együtt járó biztonságot hangsúlyozza. A Cséfalvay által idézett Setha Low amerikai antropológus szavaival: „A biztonság, a védelem és a közösség iránti vágy […], valamint az igény, hogy hozzánk hasonló emberek közelségében éljünk, mert félünk »másoktól« és a bűnözéstől […] az emberek többségénél a zárt lakóparkba való költözés legfőbb motívuma.”[4]

A menekülés, mint motívum, Cséfalvay szerint a magyar lakóparkok kialakulásában is szerepet játszott. Ha jellegüket tekintve nem is látja egyformának az amerikai és a magyar lakóparkokat, az oda költözők motivációit elemezve számos párhuzamot vél felfedezni.

A városokból a lakóparkokba való kivonulás az Egyesült Államokban a tiltakozás egy formája: ti. tiltakozás a kudarcot vallott önkormányzati várospolitika ellen, valamint az ellen, hogy a tehetős városlakók mások helyett is finanszírozzák a helyi infrastruktúrát. Nincs ez másképp nálunk sem: „…Budapesten és agglomerációjában egy hibás politikára adott (sic) tömeges kivonulásnak vagyunk tanúi. Ma már több tízezren

4 CSÉFALVAY 2008. 69. p.

élnek olyan lakóparkokban, amelyek részben menedéket nyújtanak a zsúfolt, leromlott állapotú főváros problémái elől.”

Noha a lakópark globális jelenség, nem mindenütt ugyanazok az okok vezettek elterjedéséhez. Észak-Amerikán kívül, más társadalmakban a lakópark bizonyos értékeket testesít meg, ezért is vált kedveltté. Latin-Amerikában például az erőteljes társadalmi polarizáció és a közbiztonság azzal együtt járó romlása mellett az állam súlyának csökkenése – Cséfalvay megfogalmazásában „az állam szétesése” – is hozzájárult ahhoz, hogy egyre nagyobb számban épüljenek zárt lakóparkok. A közfeladatok ellátásának zavaraira a tehetősebbek úgy reagáltak, hogy megalakították saját lakóközösségeiket, és maguk vették kezükbe e feladatok intézését. A lakóparkok, amint az Cséfalvay hivatkozásaiból kiderül, Latin-Amerikában is annyira markáns tendenciát jeleznek, hogy szociológusok tanulmányozzák a jelenséget. (Észak-Amerikához hasonlóan ugyancsak kritikusan.)

Cséfalvay szerint a közelmúltban nagy átalakuláson átesett társadalmakban – azokban az ázsiai, latin-amerikai, dél- vagy kelet-európai országokban, amelyeket manapság fejlődő piacok (*emerging markets*) néven szokás említeni – mindenütt jellemző, hogy a politikai és gazdasági folyamatoknak köszönhetően nőtt a szakadék a társadalom alsó és felső rétegei között; a lakópark ennek a helyzetnek a jellegzetes városépítészeti kifejeződése.

„Buenos Aires, São Paulo, Quito, Madrid, Lisszabon, Moszkva és Johannesburg zárt lakóparkjaiban közös, hogy mindenhol ugyanazt a réteget találjuk a háttérben: a gazdasági és társadalmi átalakulások nyerteseit.” … „Nem véletlen, hogy [a lakópark] mind Dél-Amerikában, mind pedig Dél-Európában és Kelet-Európában – sokfajta elnevezésük ellenére – két nagy csoportra bonthatóak. Egyrészt a nagyvárosi agglomerációban a tehetős felső rétegeknek épült, széles szabadidős kínálattal és sportolási lehetőségekkel ellátott, laza beépítésű lakóparkokra. Másrészt a nagyvárosok belső övezeteiben, a középosztály kevésbé tehetős rétegei számára épült, viszonylag sok lakást magukban foglaló és szerény szolgáltatásokat nyújtó apartmanházakra. A két típus között csupán egyetlen összekötő kapcsot találunk: a gazdasági és társadalmi átalakulás veszteseitől való elhatárolódást.”[5] (A könyvben szereplő fotók némelyike igen pregnáns módon illusztrálja ezt a tételt. Az egyik kép, egy légifelvétel São Paulo részletét mutatja: a kép közepe táján fal húzódik, a faltól balra bádogváros nyomorúságos kalyibái sorakoznak, a fal másik oldalán pedig elegáns apartmanház látható, teniszpályákkal, egymás fölé nyúló erkélyszerű teraszokkal, minden teraszon a lakó saját kis medencéjével.)

Kérdés persze, hogy valóban összehasonlíthatóak-e a szakadékszerű társadalmi különbségekkel terhelt fejlődő világ-beli országok nagyvárosai az Európai Unió déli

5 CSÉFALVAY 2008. 113. p.

vagy keleti tagországainak fővárosaival. Céfalvay szerint mindenesetre Magyarország lakóparkjai leginkább a dinamikusan fejlődő latin-amerikai és ázsiai régiók, illetve Dél- és Kelet-Európa lakóparkjaival mutatnak hasonlóságot. Nyugat-Európával azért nem, mert ott – az olyan jóléti államokban, mint Franciaország, Németország, Ausztria, a Benelux államok vagy a skandináv országok – alig épültek zárt lakóparkok. Ezekben az országokban ugyanis Cséfalvay szerint általában nem akkorák a társadalmi különbségek, és nem olyan rossz a közbiztonság, hogy az a tehetősebbeket fallal körülvett lakóparkokba kényszerítené; másrészt pedig az állam és az önkormányzatok olyan gondot fordítanak a közösségi terek és a települési infrastruktúra fenntartására, hogy a jobb módú polgárok sem érzik úgy, hogy a becsődölt kommunális politikával szemben inkább az önfinanszírozó és önmagát igazgató, tulajdonosi közösségen alapuló lakóparkot kellene választaniuk.

A lakópark-jelenség nemzetközi áttekintése mellett Cséfalvay könyvének másik súlyponti része az elmélet. A szerző egymással versengő, olykor pedig egymással kompatibilis közgazdasági és szociológiai elméletek, illetve modellek sorát vonultatja fel, megmagyarázandó a lakópark világméretű, járványszerű elterjedésének okait. Az általa bemutatott elméletek körén belül a fő ellentét Cséfalvay szerint a közgazdasági és a szociológiai modellek között feszül. Míg „a közgazdasági megközelítés szerint a zárt lakóparkok az emberek racionális fogyasztói döntéseinek és természetes piaci folyamatoknak az eredményei, „a szociológiai nézőpont szerint [...] a zárt lakóparkok megjelenése és lassan globális méretű terjedése mögött döntően társadalmi és politikai okok állnak: a tehetős rétegek tudatos társadalmi elzárkózása, és az újgazdagok presztízs utáni vágya".[6]

Hasznos értelmezési keretet kínál továbbá számára az ún. regulációs elmélet és az annak képviselői által használt fogalompár: a fordizmus-posztfordizmus ellentétpárja. Az egyszerű munkafázisokra épülő gyári tömegtermelés atyja, az amerikai autógyáros Henry Ford neve eszerint egy egész korszakot fémjelez: e korszak jellemzői a társadalom, a kultúra, a fogyasztás eltömegesedése és uniformizálódása, a paternalisztikus módon, felülről irányított folyamatok, valamint az olykor utópisztikus gondolatok vezérelte össztársadalmi modellkísérletek. A fordizmus kora a 20. századi modernitással szinonim. A posztfordizmus a fentiek ellentéte: az egyén jogaiba való visszahelyezése, a kis közösségek újbóli térnyerése, a különféle kultúrák és szubkultúrák egymás mellett élése, az életmód és a fogyasztás rétegek, csoportok szerinti differenciálódása.

A fordizmus és a posztfordizmus fogalompárja Cséfalvay szerint a városfejlődés 20. századi trendjeinek leírására is alkalmas. E felfogás szerint a fordizmus korának jellegzetessége az egyes városlakók, a szűkebb közösségek érdekeit figyelmen kívül hagyó, felülről irányított várostervezés, jellemző produktumai pedig az uniformizált

6 CSÉFALVAY 2008. 157. p.

nagylakótelepek, melyek tervezésekor kizárólag a racionalitás és a gazdaságosság szempontjai érvényesültek. A posztfordi korszakban ezzel szemben újból előtérbe kerülnek az emberi igények és szükségletek: a posztfordizmus ideálja az élhető város, az olyan település, ahol mindenki megtalálja a maga egyéni igényeinek megfelelő lakóhelyet, ahol az egészséges környezet kialakításának igénye fontosabb, mint a logisztikai és közlekedésszervezési racionalitás, és ahol az együtt élő emberek közösséggé formálódását városépítészeti eszközökkel is előmozdítják. Lényeges, hogy a fordizmus-posztfordizmus fogalmaival leírt nagy városfejlődési korszakok államformától és politikai berendezkedéstől függetlenül minden modern társadalomban kialakultak.

A lakótelepek és lakóparkok összehasonlítása és értelmezése Cséfalvaynál a fenti elméletek keretei között zajlik. Mint az már az előbbiekben, a fordizmus, illetve posztfordizmus jellemzőinek felvázolásakor sejthető volt, az elmélet nem mentes az értékítéletektől. Cséfalvay, bár a lakótelepek és lakóparkok kapcsán sokféle álláspontot ismertet, szintén nem hagy kétséget afelől, melyik településszerveződési formát tekinti is ő magasabbrendűnek. Bár elismeri, hogy egyes, kevésbé igényes lakóparkok külső jegyeikben hasonlítanak a lakótelepekre, szerinte alapvetően téves az az álláspont, mely szerint a lakópark nem több, mint az egykori szocialista lakótelep jobb minőségű, piaci viszonyok között létrejött formája.

Cséfalvaynál a lakóteleppel való szembesítés a lakópark (pozitív) definíciójának lényege. A két városépítészeti forma két korszakot, két egymással ellentétes filozófiát testesít meg. „Többről van szó [...] annál a gyakori hazai leegyszerűsítésnél, amely a lakótelepet és a lakóparkot egy kalap alá veszi. [...] A párhuzam néhány valóban bérkaszárnyára emlékeztető lakópark alapján kézenfekvő, mégis alapjaiban hamis. A lakótelep nem a szocializmus, hanem – a gazdasági-társadalmi rendszertől függetlenül – a tömegtermelés, a tömeges fogyasztás, a tömegtársadalom és a tömegkultúra terméke. És megfordítva: a lakótelep a maga sivár és lélektelen épületeivel, egy kaptafára készült lakásaival nagyban hozzájárult a fordizmus korabeli tömegember kialakulásához.[7]

Napjainkra azonban sokkal fontosabbá vált az egyénre szabott környezet igénye. Cséfalvay szerint a sokféle igényt kielégíteni képes lakópark az igazi válasz erre a kihívásra. „...a posztfordizmus idején", írja, „a középosztály életmódtípusokra töredezik szét, és a különböző életmódtípusok képviselői a lakáspiacon már olyan egyedi és változatos lakókörnyezetet keresnek, amilyet ma a lakóparkokban találnak meg."[8]

Ami Cséfalvay érvelése szempontjából valamelyest elsikkad, az a tény, hogy a mai városlakók sokféle lakásforma közül választhatnak, amelyek közül a lakópark csak az egyik lehetőség. Cséfalvay látószögéből mintha kiesnének bizonyos lakás-, illetve lakóház-formák. A mai lakáspiac éppen attól sokszínű, hogy a régi és új formák együtt léteznek benne, és ebből a sokféle formából választja ki mindenki az ízlésének és le-

7 CSÉFALVAY 2008. 262. p.
8 CSÉFALVAY 2008. 261–262. p.

hetőségeinek megfelelőt. Éppen azért, mert a különböző életmódtípusok képviselői különböző lakóháztípusokat, a városon belül különböző jellegű, hangulatú negyedeket preferálnak, merülhetnek fel a lakóparkon kívül más lehetőségek. Teljesen lehetetlen volna, hogy valaki *szívesen lakik* régi építésű bérházban vagy lakótelepen? És mi a helyzet a családi házzal, ami sokak szemében ma is a leginkább vágyott cél, sokkal inkább, mint a lakópark?

Bár Cséfalvay minden jel szerint valóban úgy gondolja, hogy a kor igényeit ma leginkább a lakóparkok képesek kielégíteni, ez nem jelenti azt, hogy ne vetne számot a lakóparkok kapcsán felvetődő számos problémával. Mint arról már esett szó, a könyvében idézett elméletek és elemzések egy része is a lakóparkok kritikája jegyében született. A magyar lakóparkok kapcsán pedig Cséfalvay maga is számos anomáliára hívja fel a figyelmet. Ezekről a befejező részben külön lesz majd szó.

* * *

Körner Zsuzsa és Nagy Márta *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig* című könyve 2006-ban jelent meg. Mint a cím is jelzi, a szerzők úgy definiálják közös könyvük témáját, hogy ezáltal összehasonlíthatóvá váljék több, mások által gyakran élesen szembeállított kategória: az 1945 előtti szociális lakásépítészet az 1948 utáni lakótelepekkel, a nyugati országok második világháború utáni lakótelep-építészete a keleti blokk lakótelepeivel, valamint a lakótelep a lakóparkkal. A könyv Magyarországot tárgyaló második része egyébként illeszkedik Körner Zsuzsa 2004-ben megjelent korábbi munkájához.[9]

A telepszerű lakásépítés kritériumai Körner és Nagy szerint az *„egyidejűség, célzott népességi csoport és egységesség"*, bár elismerik, hogy ezen kritériumok nem mind alkalmazhatók maradéktalanul minden 1945 utáni lakótelepre. A definícióból következően a szerzők úgy vélik, hogy a könyv keretei között indokolt a lakóparkokról is írni. Hogy mely pontokon látnak közös vonásokat lakótelep és lakópark között, arról a későbbiekben még lesz szó.

A szerzők célja, hogy szisztematikus áttekintést nyújtsanak a második világháború után Nyugat- és Kelet-Európában, illetve az utóbbi régión belül Magyarországon felépült telepekről. Elsősorban urbanisztikai és építészeti szempontból kategorizálják a lakótelepeket és lakóparkokat, a lakók összetétele, a lakáshasználat csak mellékesen érdekli őket. Kifejezett törekvésük viszont a működő definíciók megalkotása, a fogalmak tisztázása. Úgy látják, hogy a lakásépítésben érintett szakmákon belül sincs egyetértés a tekintetben, hogy hogyan használjanak olyan fogalmakat, mint például a lakópark, lakókert vagy tömbberuházás.

9 KÖRNER 2004. 195. p.

Az áttekintő jellegből – és a könyv terjedelmi korlátaiból – következően Körner és Nagy nem törekedhet arra, hogy minden telepszerű fejlesztést számba vegyen. Céljuk egy tipológia megalkotása; egy-egy típuson vagy trenden belül csak néhány, jellemzőnek tartott esetet ismertetnek.

Körner és Nagy nemzetközi áttekintése nagyívű és sokoldalú. Az egyes országok lakás- és lakótelep-építési gyakorlata kapcsán nemcsak az egyes, modellértékű lakóépület-együttesek építészeti jellemzőiről esik szó, hanem feltárul az építőtevékenység komplex háttere is: a lakásépítést és a városrendezést szabályozó törvények, a városfejlesztés módja és technikái (a kisajátítástól a projektek sokféle megvalósításáig), a lakásépítés kontrollja és szabályozása, továbbá – állami és önkormányzati tulajdonú bérlakások esetében – a jogosultsági elvek rendszere.

Az európai országokról szóló fejezetekben az építészeti, illetve várostervezési irányzatok áttekintése kapcsán jelenik meg leginkább a modernizmus kritikája, és domborodnak ki az 1950-es és 60-as évekbeli (nagy)lakótelep-építés negatív vonásai, például *„a modernizmus jegyében született lakótelepek közösségi tereinek alultervezettsége, a rugalmatlan lakásválaszték"*,[10] valamint helyi hagyományokat figyelmen kívül hagyó nemzetköziség. Az 1980-as évtized lakásépítészetét Nyugat-Európában a fentiekhez képest Körner és Nagy szerint az ellenreakciók jellemezték. Az építtetők szakítottak a nagyléptékű sávházas beépítéssel; igyekeztek igazodni a helyi tradíciókhoz; törekedtek arra, hogy különféle építészeti megoldásokkal, ötletekkel emberibb léptékűvé és változatosabbá varázsolják a lakótelepeket; olykor pedig visszatértek a hagyományos, „nőtt" városok építészeti megoldásaihoz. A posztmodern építészet nagyrészt ezekből a törekvésekből táplálkozott. Noha Körner és Nagy más fogalmakat használnak, mint Cséfalvay, és kevésbé élnek az éles szembeállítás eszközével, nyilvánvaló, hogy a város-, illetve lakónegyed-építészet terén ugyanazokat a nagy trendeket azonosítják, amelyeket Cséfalvay is leír.

Körner és Nagy is hangsúlyozzák továbbá, hogy a politikai rendszerek különbségei ellenére ezek a fázisok valamilyen formában a vasfüggöny mindkét oldalán megjelentek, csak épp fáziskéséssel. A keleti blokkban még a 70-es, 80-as évek fordulóján is tartott a nagylakótelepekkel jellemezhető „modernizmus" kora; ugyanakkor például Magyarországon a 80-as években már igyekeztek az épülő lakótelepek léptékét csökkenteni, azok jellegét megváltoztatni (lásd például három-négyemeletes, sátortetős panellakóházak), a lakótelepek karakterét emberibbé tenni.

Fontos különbség viszont, hogy Körner és Nagy nem tekintik lezárt korszaknak a lakótelepek korát. Míg Cséfalvay szerint napjainkra a lakótelep-építés úgy, ahogy van, leáldozott, Körner és Nagy könyvében az 1990-es évek telepeit ismertető fejezet legfontosabb tanulsága az, hogy a lakótelepek építése a nyugat-európai jóléti államok-

10 KÖRNER–NAGY 2006. 115. p.

ban korántsem ért véget. Lehet, hogy 1990 és 2005 között klasszikus nagylakótelep nem épült többé (már az 1980-as években sem igen), de 500–6000 lakásosakra vannak példák. Igaz, hogy az 1990 utáni helyzet több szempontból sem azonos az azelőttivel. Fontos változás, hogy a városi lakásépítési projektek finanszírozása, kivitelezése terén a magánberuházók, illetve a ppp-konstrukciók kerültek előtérbe; „az építés feladatát az állam átadta a piaci szereplőknek. Az új helyzetben az új építtetők minden eszközt igyekeztek felhasználni annak érdekében, hogy a túlzottan homogén nagylakótelepekhez képest a szociális lakásépítés megítélése pozitívan változzon. Nem volt bajuk a korábbi építészet minőségével, de reklámszempontból figyelemfelhívóbb környezetet vártak el a tervezőktől".[11] Fontossá vált a telepek egyedisége; a környezettel való harmónia és a környezetkímélő megoldások.

Körner és Nagy az 1945 utáni magyarországi lakásépítéssel foglalkozó második részben a különféle telepeket ugyanúgy komplex összefüggéseikben tárgyalják, mint az európaiakat a nemzetközi fejezetekben. Alapos, részletekbe menő áttekintést nyújtanak az államszocializmus és a rendszerváltás utáni korszak lakáspolitikájáról, a lakásépítés politikai és törvényi hátteréről.

Ami az államszocializmus korszakát illeti, az egyes évtizedek lakóteleptípusainak és építkezéseinek áttekintése során Körner és Nagy főleg az urbanisztikai/koncepcionális oldalra koncentrálnak (lakótelepek elrendezése, forgalmi megoldások, esetleg szintszámok); ezen kívül építészeti elvek, stílusok és technológiák szerint korszakolják az 1948 és 1990 közti lakótelepeket. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a politikai változások mindig hatottak az lakásépítésre: tükröződtek az éppen aktuális fejlesztési irányelvekben, illetve a központilag megállapított normákban és előírásokban.

A lakótelepek politikai összefüggésekbe ágyazott építészettörténete két szempontból hoz újat a korábbi, áttekintő szakirodalomhoz[12] képest. Egyrészt Körner és Nagy egész Magyarországra kiterjesztik összefoglalásukat. Másrészt ők részletesen tárgyalják a lakáshoz jutás módozatait, a jogosultságot, a lakáselosztás jellegzetességeit/anomáliáit, az ebben a 70-es évektől bekövetkező változásokat.

Noha a telepszerű építkezések szempontjából ez nem feltétlenül fontos, Körner és Nagy részletesen szólnak a nem állami tulajdonú lakástípusokról, az ezekre vonatkozó jogszabályok változásairól is. Mindebből kellőképp kidomborodik: Magyarországon 1948 és 1989 között az állami lakástulajdon, illetve az állami lakásépítés korántsem volt egyeduralkodó. Világossá válik az is, hogy milyen előnyei származtak a magyar államnak a magánerős lakásépítésből, illetve az állami tulajdonú lakások öröklakásként való értékesítéséből.

Míg a lakótelep-építést alapvetően az állam szándékai felől közelítik meg, Körner és Nagy könyvükben arra is kísérletet tesznek, hogy a szocialista korszak lakótelepeit

11 KÖRNER–NAGY 2006. 131. p.
12 PREISICH 1998; CSIZMADY 2003.; FERKAI 2005.

az ott élő népesség szempontjából láttassák. A lakótelepek 1970 körül kezdődő fokozatos státusromlásának okait tárgyalva jutnak el a lakásviszonyok, lakáshasználat kérdéseihez. E részben a szerzők támaszkodnak a városszociológia korabeli eredményeire, illetve a laksűrűségre, lakhatási problémákra vonatkozó egykori felmérésekre.

Az alapterületből, a lakótelepi lakások helyiségeinek szűkösségéből adódó komoly problémák ebben a fejezetben fogalmazódnak meg a legegyértelműbben. Bár Körner és Nagy egyébként sok hasonlóságot mutat ki a második világháború utáni nyugat-, illetve kelet-európai lakótelepek között, fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a Magyarországon egy személyre számított lakóterület (melyet központilag határoztak meg) mennyivel maradt el a korabeli nyugat-európai normáktól. Például emiatt sem lehet szerintük egyformán megítélni a vasfüggönyön inneni és az azon túli országok szociális lakásépítészetét. Mivel mind a lakótelepek építészeti arculatát, mind pedig a lakótelepi lakások adottságait Magyarországon is egyre több kritika érte, a 70-es és 80-as évek fordulóján számos terv született a hibák kiküszöbölésére, a lakások adottságainak javítására. Az utolsó, 1980-as évekbeli magyar lakótelepek egy része már határozottan a lakótelepek humanizálásának a jegyében épült. Ám ezek a törekvések csak részben tudták ellensúlyozni a panellakótelepek hátrányos tulajdonságait; a rendszerváltás pedig végleg pontot tett az állami lakótelepekkel való jó szándékú kísérletezés rövid korszakára.

A szocialista lakótelepek rendszerváltás utáni sorsát Körner és Nagy már csak érintőlegesen tárgyalják, de a lakótelep-rehabilitáció fontosságára Csizmadyhoz hasonlóan ők is felhívják a figyelmet. Nyilvánvaló szerintük, hogy nemcsak technikai szinten szükséges kezelni a panellakótelepek problémáját (például hőszigetelés), hanem várostervezési szinten is beavatkozásokra van szükség. A lakótelepek arculatának javítása mellett a monofunkcionalitás megszüntetése, a munkahelytelepítés, a közlekedési kapcsolatok javítása mind-mind növelhetné a lakótelepek vonzerejét, ehhez azonban átgondolt önkormányzati politikára és beruházókra lenne szükség. Megvalósult pozitív példák, akárcsak Csizmadynál, még Körner és Nagy könyvében sem szerepelnek.

Miután a lakásgazdálkodás és lakásprivatizáció elveinek lefektetése (1989) és törvényi szabályozása (1993) megtörtént, a magyar állam nagyrészt kivonult a lakásépítésből. Állami és jelentősebb önkormányzati lakásépítés hiányában a különféle lakásprogramok, az államilag dotált lakáscélú hitelek formái váltak a lakástámogatás egyedüli formáivá. Az új lakások építése 1990 után szinte teljes egészében magánszemélyek, illetve cégek beruházásában zajlott: családi házak, társasházak, majd – az 1990-es évek végétől egyre növekvő mértékben – az előbbi két formát nagyobb területi egységbe szervező lakóparkok jellemezték a piacot.

Akárcsak a lakótelepeknél, a lakóparkoknál sem ezek részletes és kimerítő ismertetése a szerzők célja, hanem jellegüknek, tipológiájuknak a megállapítása. Gyakran egyes témák kapcsán említik az egyes lakóparkokat példákként: például a különféle építészeti, beépítési megoldások illusztrálása céljából.

Ami a lakópark elnevezés használatát illeti, Körner és Nagy véleménye egybecseng Csizmadyéval: ők is úgy látják, hogy kevés Magyarországon a valódi lakópark. Meglátásuk szerint Magyarországon a lakótelep szó negatív felhangjai miatt „[a marketing] inkább minden olyan lakásfejlesztési akciót, ami meghaladja a foghíjbeépítést, lakópark névvel illet."[13] Ők is osztják azt a véleményt, hogy lakópark néven épült és reklámozott fejlesztések nagy része valójában a lakótelep színvonalasabb, korszerűbb kiadása. Körner és Nagy ezt az álláspontjukat azáltal is kifejezésre juttatják, hogy sok helyütt nemes egyszerűséggel kislakótelepnek vagy lakótelepnek nevezik napjaink lakóparki fejlesztéseit – különösen a városias környezetben létesült, viszonylag sűrű beépítésű, és fallal körül nem vett épületegyütteseket. Amikor az elmúlt tíz év Magyarországon is kedvelt építészeti stílusáról, a neomodernizmusról írnak (egyébként kritikusan), példáik ismertetésekor akkor is felváltva használják a telep, lakópark, lakóegyüttes szavakat.

Bár Körner és Nagy több mint fél évszázadot felölelő európai és magyar áttekintésének erényei nyilvánvalóak, az áttekintő jelleg hátulütőit sem árt megemlíteni. Ilyen például az, hogy egyik lakótelepről vagy lakóparkról sincs szó igazán részletesen; a sokféle téma és nagyszámú eset lefedésének szándéka azzal az eredménnyel jár, hogy példáikat olykor csak érintőlegesen ismertetik a szerzők. A fejezetcímek, bár ígéretesek, időnként keveset takarnak: például *A lakótelepek rehabilitációja* című rész legfeljebb problémafelvetésnek tekinthető. Kérdés persze, hogy egy összefoglaló munkán mennyire indokolt számon kérni az alaposabb esettanulmányokat. Érvelhetünk úgy is, hogy ez a könyv nem erre való; célja az átfogó tájékoztatás és a lakónegyed-építészeti megoldások típusszerű felvonultatása.

Körner és Nagy monográfiájának egyértelmű erőssége viszont a keretfeltételek, főként a jogi-törvényi keretek alapos és rendszeres áttekintése minden korszakra vonatkozólag. E tekintetben *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig* egyedülálló és rendkívül hasznos mint kézikönyv. A kézikönyv-jellegű használat szempontjából nagyon praktikusak a szöveget kísérő, oldalszéli lábjegyzetek: itt hivatkozzák a szerzők a törvényeket, határozatokat, amelyek így egy-egy kérdéskör kapcsán könnyen visszakereshetők. A jogszabályi környezet részletes ismertetése rávilágít arra, hogyan határozták meg a mindenkori lehetőségeket a jogi keretek (amelyekben természetesen tükröződött minden egyes korszak politikai akarata és ideológiája).

Mind a kötet nemzetközi része, mind pedig a magyar rész gazdagon és jól illusztrált. A konkrét telepek ismertetését, még ha ezek nem is mindig mélyülnek alapos esettanulmánnyá, mindig kísérik illusztrációk (tervrajzok, fotók). Ezeket sikerült a kötet oldalain a szöveghez illeszkedő módon úgy elhelyezni, hogy a vizuális információk valóban segítsék az olvasást. (Urbanisztikai, építészettörténeti szakkönyv esetében ez elvileg evidens követelmény kellene hogy legyen. Valójában azonban több olyan elrettentő példát lehetne idézni, mint amilyen például Preisich Gábor alapműve, a *Budapest városépítészete 1945–1990 (*Budapest, 1998), amelyben a szövegben említett épületek, lakótelepek fotója sokszor oldalakkal később szerepel. Sajátos módon az utóbbi munka ugyanannak a Terc Kiadónak a gondozásában jelent meg, amely Körner és Nagy könyvét kiadta.)

13 KÖRNER–NAGY 2006. 380. p.

Mai problémák és a jelen kritikája a tárgyalt művekben

Csizmady, Cséfalvay, Körner és Nagy a mai lakásépítési (tágabban értelmezve városfejlesztési) gyakorlat számos anomáliáját fogalmazza meg. Ezeket azért érdemes együtt összefoglalni, mert ez az a pont, ahol a négy szerző leginkább rímel egymásra, és ahol – eltérő hangsúlyokkal – mindannyian hasonló problémákat fogalmaznak meg. A lakásépítési, lakónegyed-fejlesztési gyakorlat visszásságai mögött feltárulnak azok a nagyobb összefüggések, amelyekre visszavezethetők nem csak Budapest, hanem a fővárosi agglomeráció és általában a magyar városok gyakorta hibás városfejlesztési koncepciói. Elsősorban az önkormányzat-finanszírozásról és az építésügy törvényi kereteiről van szó.

A lakóparkok és környezetük

A lakópark sok tekintetben minőségi előrelépést ígér a régebbi építésű lakóházakhoz, negyedekhez képest. Ám ennek mind a lakóparkot befogadó városrész vagy település szempontjából, mind pedig a lakóparkba költözők szempontjából ára van. Az sem mellékes, hogy a lakópark-építtetők által kínált magas színvonalú környezet és jobb életminőség a valóságban gyakran hit kérdése; mindegyik szerző jól látja, hogy a lakóparkok elnevezései – „Sun Palace", „Mandala Kert" stb. – és az őket hirdető, egyéninek szánt reklámszlogenek alapvetően marketingfogások, és korántsem biztos, hogy az így hirdetett lakóparkok valóban új életformát képesek nyújtani lakóiknak.

A település, illetve kerület szempontjából gyakorta probléma a lakópark zárványjellege. Azon az esztétikai szemponton túl, hogy a lakópark építészetileg és stilárisan elüt környezetétől, gyakran okoz gondot az is, hogy a városrész gyalogos, illetve autós közlekedését akadályozza, hiszen a fallal körülvett lakóparkon (néhány kivételtől eltekintve) legtöbbször nem vezet keresztül közút. Ugyanakkor a lakóparkba költözők – akik között többségben vannak a tehetősebb, rendszeresen autóval közlekedő emberek – jelentősen megnövelik egy adott környék autóforgalmát, súlyosbítva ezzel a környezeti terhelést. Pregnánsan jelentkezik ez az ellentmondás a zöldövezetbe, természetközelbe települt lakóparkok esetében.

A közepes és alacsony státusú lakóparkok esetében kezdetben gyakran jelentkeztek minőségi problémák. Az ingatlanfejlesztők és építőipari cégek közti versenynek

köszönhetően ez mára mérséklődött; ugyanakkor jellegzetes problémája maradt e lakópark-kategóriáknak a beépítési sűrűség. Szabad építési területen létesült lakóparkoknál sem ritka, hogy az épületek zavaróan közel állnak egymáshoz; az ingatlanfejlesztő szemszögéből nyilván a terület minél intenzívebb kihasználása a cél. „Napjaink új típusú, szokatlan nagyságú és tömegű épületeinek világát", írja Körner és Nagy, „nem csak egy újfajta „feeling", hanem az a kényszer is formálja, hogy a sokszor átgondolatlanul magas szinten megállapított szintterületi mutatók (3,5–4)[14] maguk is előidézhetik olyan újmódi spekulációs lakóházváltozatok létrejöttét, amelyek udvarviszonyai közel állnak a történeti bérházak világához."[15]

A történeti bérházakkal való párhuzam elgondolkodtató. A 19. század végi, 20. század eleji ún. spekulációs bérházak kedvezőtlen adottságai abból fakadtak, hogy a bérházak kialakítását annak idején a profitszempontok, a telekadottságok és az építésügyi előírások együttesen határozták meg: ezért terveztek hosszú udvari szárnyakat sok-sok kisméretű, udvarra néző lakással, és ezért létesültek a jellegzetes szűk, sötét bérházudvarok (többnyire maximálisan kihasználva azt az előírást, hogy a telek 80%-ig volt beépíthető.) Több mint paradox, hogy napjaink vállalkozói lakásépítése sok esetben szinte újratermeli a 19. század végi, 20. század eleji problémákat. A mai új társasházak esetében zártsorú, például foghíjbeépítéseknél ma is hasonló az előírt arány, azzal a különbséggel, hogy a be nem épített 20%-on zöldfelületet kell kialakítani; de ahol a körülmények – például a történelmi bérházövezet jellege – nem kényszerítenek, a fejlesztők gyakran ott is indokolatlanul nagy arányban építik be a rendelkezésre álló területet.

A kedvezőtlen arányokért tehát az elhibázott szabályozás legalább annyira felelős, mint maguk a fejlesztők; Körner és Nagy szerint a vállalkozók csak a meglévő szabályozásokat igyekeznek maximálisan kihasználni. Ugyanakkor az is igaz, hogy az ingatlanfejlesztők nagy nyomást tudnak gyakorolni az önkormányzatokra annak érdekében, hogy számukra kedvező építésügyi előírások szülessenek.

„1990 után Magyarországon a lakóterület-fejlesztéseket (ahogy a kereskedelmi központokat és irodaház-építéseket is) a vállalkozó megtérülési számításai motiválják, ennek megfelelően ma ún. projektorientált fejlesztéseket hajtanak végre. Az önkormányzatok a közérdeket korlátozottan tudják képviselni, hiszen a *szabályozási terveket legtöbbször a vállalkozók finanszírozzák* [kiemelés tőlem, Sz. E.]. A tervek általában csak a kiválasztott területre készülnek (a minimum tömb nagyságú elvet ugyan betartva), a környezeti összefüggéseket és az ezzel kapcsolatos, a tervterületre ható igényeket ritkán fogalmazzák meg. Ennek két hátránya is van, egyrészt növekszik az olyan szigetjelleggel kialakított beépítések száma, melyek nem veszik figyelembe a csatlakozó beépítések karakterét, másrészt a vállalkozók által finanszírozott tervek esetében a tervezőre óriási nyomás nehezedik a területre érvényes építési paraméterek (beépítési százalék, maximális építménymagasság stb.) maximális kihasználása érdekében."[16]

14 Szintterületi mutató: az összes építményszint bruttó alapterületének és a telek területének a hányadosa. Ezzel határozzák meg azt, hogy hány százaléka lehet a telek területének a felépítmény teljes (bruttó) területe, azaz az adott telekre mekkora felépítményt szabad építeni.

15 KÖRNER–NAGY 2006. 419. p.

A közintézmények elégtelensége

A lakópark-építések kapcsán további akut problémaként jelentkezik az, hogy az új lakóépület-együttesekhez nem épülnek közösségi intézmények (bölcsődék, óvodák, iskolák, orvosi rendelők stb.), miközben az új lakókkal jelentősen megnő azoknak a száma, akik egy adott kerületben vagy településen a meglévő intézményi infrastruktúrát igénybe kívánják venni. Ellentétben az egykori szocialista lakótelepekkel, amelyek esetében a rendelkezések kötelezővé tették ilyen alapfokú intézmények létesítését, ma még nagyobb fejlesztések (mint amilyen például a XI. kerületi, 1100 lakásos Nádorliget lakópark) esetében sem terveznek közösségi intézményeket.

A vállalkozónak nyilván nem is áll érdekében közösségi létesítmények építése (illetve joggal gondolja azt, hogy ez nem az ő feladata). Az állandó forráshiánnyal küzdő önkormányzatok pedig nem tudnak vagy nem akarnak ilyen intézmények létesítésére áldozni. Szimptomatikus, hogy a rendszerváltás óta gyakorlatilag nem épültek Budapesten új óvodák, iskolák, bölcsődék, orvosi rendelők, helyi sportlétesítmények; a kerületek lakossága azóta is a szocializmusból megörökölt intézményhálózatot használja, noha sok esetben nyilvánvaló, hogy ez a hálózat nem képes többé kielégíteni a mai igényeket.

A Fővárosi Szabályozási Keretterv ugyan előírja, hogy az önkormányzatoknak bizonyos területeket közintézmények építése céljából tartalékolniuk kell, ám a rövid távú érdekek általában felülírják a hosszú távú elképzeléseket. „A FSZKT-ben [Fővárosi Szabályozási Keretterv] megállapított intézményterületekkel kapcsolatban a szakma és az önkormányzatok megosztottak, vannak, akik túlzott liberalizmusnak tekintik, hogy a távlatokra vonatkozó mélyebb vizsgálatok hiányában eltűnnek ezek a tartalékolt területek. Az alapfokú intézmények céljára tartalékolt területeket az önkormányzatok nemigen kívánják megtartani, az önkormányzati tulajdonú területek többségét maguk adják el, vállalkozói lakásépítés esetén pedig közlik, hogy az ellátást meglévő intézményeikben is biztosítani tudják."[17]

Bár a telkeit értékesítő kerület vagy település bevételre tesz szert a lakóparképítés révén, szempontjából mégis kedvezőtlen fejlemény az, hogy az új lakóparkok, társasház-komplexumok a meglévő intézményi infrastruktúrára terhelődnek rá. A közintézmények hiánya mint probléma azonban a lakók szempontjából jelentkezik igazán fájó problémaként. Különösen az agglomerációban, a Budapest környéki egykori kis

16 KÖRNER–NAGY 2006. 387. p.

17 KÖRNER–NAGY 2006. 388–389. p.

települések körzetében megépült lakóparkokat érinti súlyosan a kulturális, szociális, oktatási intézményrendszer elégtelensége. (Az agglomerációs lakóparkokba települtek számára gyakran nincs más megoldás, mint a fizetős magánintézmények igénybevétele, amelyek megnyitását nemegyszer épp a kényszerítő helyzet segíti elő.) Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy Budapest 1980 és 2005 között folyamatosan csökkenő lakosságszáma az utóbbi években indult először ismét növekedésnek. Nem kizárt, hogy részben az elővárosokba való kivonulás lelassulásának, az 1980-as évektől az ezredforduló utánig tartó nagy szuburbanizációs hullám megtorpanásának vagyunk tanúi.

Az önkormányzatok finanszírozásának problémái

Mindegyik szerző hangsúlyozza, hogy a problémák forrása számos esetben a rövid távú előnyökre vadászó önkormányzat, amely minden lehetséges területét értékesíti anélkül, hogy a hosszú távú következményekkel számolna, és odafigyelne a közösségi célok megvalósulására. Ugyanakkor azt is világossá teszik, hogy a kialakult helyzetért nem lehet kizárólag az önkormányzatokat felelőssé tenni.

Cséfalvay a hibát elsősorban nem magukban az önkormányzatokban, hanem azok finanszírozásának anomáliáiban látja. A jelenlegi struktúrában az önkormányzatok nagymértékben függenek az állami támogatástól, ugyanakkor olyan közfeladatokat kell ellátniuk, amelyeket a normatív támogatás nem fedez. Működésük költségeit maguknak kell tehát előteremteniük, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy az önkormányzatok a rendszerváltás óta eltelt időben saját ingatlanvagyonukat voltak kénytelenek felélni. Az önkormányzat gyenge alkupozícióban van, mert túlságosan függ a befektetőktől – és a tőlük remélt bevételektől –, ezért velük szemben nem képviseli elég erőteljesen a közösségi érdekeket. (Ezért viselkedik puhán és túl engedékenyen a legtöbb önkormányzat például a beépíthetőség kérdéseiben.)

Mindez természetesen nem kizárólag a budapesti kerületi önkormányzatokra, hanem az agglomeráció településeire is vonatkozik. Az utóbbiakkal főleg Cséfalvay foglalkozik részletesen. Nyilvánvaló, hogy az agglomeráció települései estében a fent ismertetetett problémák fokozottan jelentkeznek: egyrészt e települések bevételein belül igen nagy hányadot tehet ki az ingatlanvagyon értékesítése (ezért is oly gyakori a szántók, rétek „belterületbe vonása", majd építési telkekként való eladása), másrészt itt a leggyakoribb az eredetileg kis településekre méretezett nevelési-oktatási és egészségügyi intézmények elégtelensége.

A lakópark-építés hatása a lakásállományra

A magyar lakóparkok – illetve új társasházak – adottságainak, fizikai jellemzőinek alakulása nem kizárólag a jogszabályokon és az ingatlanfejlesztőkön múlik, hanem a piac által támasztott keresleten is. Míg a gyakorta kedvezőtlenül sűrű beépítés főként az építtetők érdekeinek függvénye, a lakóparkok lakásállományának összetétele már inkább az ott lakást vásárlók igényeit tükrözi.

Körner és Nagy egyetértenek Csizmadyval abban, hogy manapság főleg kis és közepes – maximum 65 négyzetméteres – lakásokra van fizetőképes kereslet; a fejlesztők szerint az ennél nagyobb alapterületű lakások értékesítése már problematikus. A fejlesztőknek, akárcsak a klasszikus spekulációs bérházak korában, inkább az az érdekük, hogy minél nagyobb számú, aránylag kicsi lakással töltsék meg az épülő társasházakat, tekintve, hogy ezeket jó eséllyel el is lehet majd adni. Az eredmény: az új építésű házakban a lakások zöme kicsi vagy közepes méretű; a lakásállomány összetétele ebből a szempontból nem javult a szocializmus utolsó évtizedéhez képest, sőt. Körner és Nagy e tekintetben aggasztónak látják a helyzetet, és hangsúlyozzák, hogy a kialakult helyzetért nagymértékben felelős az állami lakáspolitika mai rendszere.

„E folyamatok felvázolása nyomán kitűnnek jelenlegi lakáspolitikánk és az 1997. évi épített környezet alakításáról és védelméről szóló törvényünk (Építési Törvény) hiányosságai. A lakáspolitika támogatási rendszerei jelenleg egy rossz összetételű lakásállomány kialakulását segítik, és jelentősen hozzájárulnak az államadósság növekedéséhez. Az Építési Törvénybe átkerültek a német törvény azon pontjai, amelyek kimondják, hogy a településrendezésnek figyelembe kell vennie 'a népesség demográfiai fejlődését, a lakosság lakásszükségletét', 'a lakosság fizikai, szellemi és lelki igényeit', 'a lakosság megélhetését, ellátását biztosító gazdasági érdekeket' stb., de ezek végrehajtásához nem készültek jogszabályok. Jelenleg tehát nem jó jövőképet alakító mechanizmusok érvényesülnek, és az állami lakáspolitika ezt a folyamatot erősíti."[18]

Az állami és önkormányzati lakáspolitika deficitje: a hatósági bérlakásépítés hiánya Magyarországon

Mind Csizmady, mind Körner és Nagy könyvében megfogalmazódik a szociális bérlakás (hiánya) mint probléma. Az állami bérlakásépítés 1990 után megszűnt, az önkormányzati bérlakásépítés pedig el sem kezdődött; az önkormányzatok korábban említett finanszírozási gondjai miatt ez több mint érthető. Körner és Nagy jól érzékeltetik, hogy a magyar állam az államilag finanszírozott lakásépítés megszűntét tulajdonképp azzal kompenzálta, hogy a magánlakás-építést vagy-vásárlást kezdte támogatni: számos támogatási formát, köztük kedvezményes hiteleket vezetett be a magánlakást építőknek vagy vásárlóknak, különösen az első lakásukat megszerző fiataloknak.

Ez a politika több szempontból is logikus volt. Egyrészt tehermentesítette az állandó finanszírozási gondokkal küzdő települési, illetve kerületi önkormányzatokat, amelyek többségének valószínűleg nem állt volna módjában nagyobb szabású önkor-

18 KÖRNER–NAGY 2006. 420. p.

mányzati bérlakás-építési projektekbe fogni. Másrészt a szocializmus tapasztalatai után érthető, miért inkább a lakástulajdonosokat tömörítő társasházak létrejöttét támogatták a hatóságok. Az önkormányzatoknak ilyen módon nem kellett az újonnan épülő lakóházak fenntartásának, illetve karbantartásának gondjait a nyakukba venniük. (Idővel felmerülhetett volna a régről ismert probléma is: hogy ti. az önkormányzati bérlakásokból befolyó lakbér, melynek szintjét szociális okokból nem lehet egy bizonyosnál magasabbra emelni, nem fedezte volna a lakóház fenntartásának, az esetleges nagyobb javításoknak a költségeit.)

Ám az 1990-es évek óta tartó állami politika sokakat hozott kényszerhelyzetbe. Azok, akiknek erre lehetőségük volt, az állami támogatás igénybe vétele mellett – azt kiegészítendő – tömegesen vettek fel banki hiteleket, vállalva ezzel a hosszú távú eladósodást. Ennek súlyos következményei most, válsághelyzetben válnak igazán nyilvánvalóvá.

Azok a saját lakással nem rendelkező egyének, illetve családok pedig, akik alacsony vagy rendszertelen jövedelmük folytán, vagy bejelentett munkahely híján nem voltak hitelképesek, és így vevőként kevéssé tudtak az megjelenni az új építésű lakások piacán, belekényszerültek abba, hogy kiadó magánlakásokat béreljenek piaci áron – lévén, hogy az önkormányzati bérlakásállomány igen korlátozott, ugyanakkor pedig magasabb igényeket kielégítő, ám kedvező bérű önkormányzati bérlakások az elmúlt húsz évben gyakorlatilag nem épültek. A piaci áron való lakásbérlés azt jelenti, hogy – a rezsiköltségeket is figyelembe véve – e családok jövedelmének nyomasztóan nagy hányadát emészti fel a lakhatás.

Ez a tendencia csak a legutóbbi években kezdett módosulni. Körner és Nagy utal rá, hogy Magyarországon hosszú kihagyás után először 2000-ben kezdődött el újra bérlakásépítési program, melynek keretében önkormányzatok pályázhattak állami forrásokra, vagy költségelvű, vagy pedig szociális bérlakásépítés céljából (a két bérlakástípus nem színvonalában, hanem a lakbér nagyságában különbözhetett egymástól). Az azóta eltelt időben Magyarország bizonyos városaiban megépült önkormányzati bérlakások valószínűleg még nem okoztak nagyságrendi változást. Nyitott kérdés az is, mennyire lesz ez a jövőben jelentős mértékű, illetve hogy az esetlegesen fellendülő önkormányzati lakásépítés mennyiben ölt majd telepszerű formát.

* * *

Az ismertetett három monográfiában nemcsak a kritikus szemléletmód a közös, hanem az is, hogy szerzőik egyes kérdésekben milyen határozottan képviselik saját álláspontjukat.

Tudományos műveknél talán szokatlan, amilyen mértékben Csizmady, Cséfalvay, Körner és Nagy személyes véleménye megjelenik könyveik oldalain. Az empirikus társadalomkutatás, a közgazdasági teória vagy az urbanisztikai szemlélet objektivitásának

repedésein keresztül a szerzők szubjektuma valahogyan mindig talál kitörési lehetőséget. Baj ez? – kérdezhetnénk. Nem baj. Az itt tárgyalt monográfiák olyan témákról szólnak, amelyek egyszerre újak, aktuálisak és problematikusak, és amelyekről ezért nehéz úgy írni, hogy ne foglaljon állást a szerző.

Ráadásul a három monográfiában megfogalmazódó kérdések közül jó néhányat eleve nehéz megválaszolni. Mi történjék a szocializmusban épült lakótelepekkel? Lehet-e a múlt zárványaiként aposztrofálni a lakótelepeket akkor, amikor egy nagyváros lakóinak több mint negyede-harmada most is ezekben él? Lehet-e igazán sikeres a panellakótelepek rehabilitációja? A jövő gyakorlata felől nézve: kihal-e a lakótelep mint forma? Van-e, lesz-e továbbra is igény telepszerűen épült önkormányzati vagy állami bérlakásokra?

És mi lesz a lakóparkokkal? Töretlen marad-e népszerűségük, vagy idővel más lakónegyed-építészeti modellek váltják majd fel őket? Tegyük hozzá, hogy Csizmady, Cséfalvay, Körner és Nagy megállapításait, prognózisait nagymértékben módosíthatják a 2008-ban kibontakozó gazdasági válság hatásai. Mivel mind a három tárgyalt monográfia 2008 ősze előtt íródott, a válságnak a lakáspiacra, a lakásépítésre tett hatását a szerzők aligha jósolhatták meg. Pedig a válság következményei hamar láthatóvá váltak (például a 2009. évre tervezett budapesti lakásépítések 90%-át leállították,[19] és az ingatlanpiac stagnálása tartósnak bizonyult); a lakástámogatás korábbi rendszerének átalakítása pedig hosszú távon is befolyással van az új építésű lakások piacára. A válság és az korábbi állami lakáspolitika feladása együttesen beláthatatlan változásokat idézhetnek elő Magyarországon.

Ettől függetlenül azonban a négy szerző számtalan olyan kutatási eredménnyel és tanulsággal szolgál, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy megértsük a Budapesten és környékén a rendszerváltás óta lezajlott változásokat, és amelyek sok szempontból érthetővé teszik az elmúlt két évtized városfejlődésének visszásságait. Jó volna, ha ezek a szakmunkákat törvényhozók és várospolitikusok is a kezükbe vennék.

19 Majd megszokjuk, hogy csak drágán vehetünk lakást. INDEX.HU, 2009. június 16. http://index.hu/gazdasag/magyar/2009/06/16/majd_megszokjuk_hogy_csak_dragan_vehetunk_lakast/. Utolsó letöltés: 2009. jún. 30.

II. Város, kultúra, közösségek

HATÁRÁTLÉPŐK. KÉT MAGYAR MŰVÉSZFEJEDELEM PÁLYÁJÁNAK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ELEMZÉSE

Stróbl Alajos szobrász és László Fülöp festő a dualizmus-kor Magyarországának legsikeresebb művészei közé tartoztak. László Fülöp ezen túl fényes nemzetközi karriert is befutott portréi révén. Az utóbbi művész neve, noha életében rendkívül ismert volt és igen komoly társadalmi megbecsülés övezte, ma már szinte feledésbe merült; Stróbl Alajosé, ha másért nem, Budapest leglátogatottabb helyein álló köztéri szobrai miatt mindmáig sokkal ismertebb. A két élettörténet több okból is méltó a társadalomtörténész figyelmére. Noha Stróbl és László karrierje inkább kivételes, mintsem tipikus, mégis jelzi azokat a lehetőségeket, amelyek a művészpályában a 19–20. század fordulóján potenciálisan benne rejlettek. A két karrier, különösen egymással összehasonlítva, jól mutatja, hogy milyen magasra emelkedhetett egy művész a kor társadalmában, és milyen határokat léphetett – vagy nem léphetett – át tehetsége és kapcsolatrendszere révén.

Művészfejedelmek Európában a 19. században

A művészfejedelem jellegzetesen 19. századi jelenség volt, olyannyira, hogy ez a típus a századfordulót alig élte túl. A 19. századi művészfejedelmek, például Hans Makart (1840–1884), Franz Lenbach (1836–1904), Munkácsy Mihály (1844–1900) vagy Franz Stuck (1863–1928), „az utolsó müncheni művészfejedelem"[1] koruk legsikeresebb művészeinek számítottak. Ám ez a siker nem mindig bizonyult tartósnak; e művészek halála után az utókor általában kevesebb elismeréssel viseltetett életművük iránt, mint a késő 19. század vagy a századelő közönsége.

E művészek sikereik csúcsán fényűző villákban vagy palotákban laktak, és olyan fényes estélyeket rendeztek, melyeken a társadalom krémje tolongott. Egyikük-másikuk műgyűjtőként is jelentős volt, mások a festés mellett pompás, nagyszabású jelmezes felvonulások tervezésében és rendezésében élték ki művészi fantáziájukat. Hans Makart teátrálisan berendezett, sokak által látogatott műterme kora egész ízlésére ha-

1 A további néhány bekezdésben a következő életrajzi irodalomra támaszkodom: Stuck korai éveiről ld. MEISSNER 1899.; Munkácsyról elfogult, szépítő, ám számos személyes információt első kézből közlő életrajz: MALONYAY 1898.; Makartról ld. például: FRODL 1975.; Lenbachról ld. BEHR 1960.; GEDON 1999.

tást gyakorolt, s egy időre lakberendezési divattá tette a „Makart-stílust". A társadalmat elbűvölte az a sajátos világ, amelyet e művészek maguk körül kialakítottak, táplálva ezzel a 19. század végének művészkultuszát.

Tehetségük, ambícióik és nem utolsó sorban magas rangú megbízóik révén a művészfejedelmek kivételes jövedelemre és társadalmi presztízsre tettek szert. A kivételes művészi tehetség mellett sok minden más is kellett ahhoz, hogy valaki a 19. század második felében művészfejedelemmé váljék. Kellett hozzá elsősorban ambíció, a siker (és sok esetben a gazdagság) elszánt akarása, s nem utolsósorban a társadalmi emelkedés vágya. A festőfejedelmek szinte kivétel nélkül szerény sorból származtak. Lenbach apja falusi építőmester volt, Makarté udvari komornyik a Habsburgok császári rezidenciáján, Franz von Stucké molnár; Munkácsy nehéz inasévei közismertek. Egyes művészfejedelmek annak köszönhették felemelkedésüket, hogy pályafutásuk egy pontján bekerültek az európai uralkodók, arisztokraták és a főpapság megrendelői körébe, és attól fogva társadalmi sikerük hosszú távon is biztosítva volt. Nemcsak fejedelmek, hercegnők, főpapok, mágnások adták őket kézről kézre, hanem éppen emiatt a nagypolgárság is tülekedett azért, hogy e festőkkel lefestesse magát és családtagjait. A megrendelői kör presztízse egyértelműen rájuk vetült, legalábbis a társadalom nagy részének szemében; az viszont sokkal összetettebb kérdés, hogy fejedelmi és főúri modelljeik minek tekintették e festőket. Semmiképpen sem egyenrangúnak, ezt nyilván maguk a művészfejedelmek is pontosan tudták. Ám sokatmondó az, hogy a művészfejedelmek gyakran saját műtermükben fogadták, festették le vagy mintázták meg magas rangú modelljeiket (igaz, hogy például uralkodók fogadása esetén az etikett által előírt ünnepi öltözetben kellett dolgozniuk). Lényeges mozzanat, hogy a művészfejedelmek egy része életműve elismeréseképp nemesi rangra emeltetett. Ezáltal, ha nem is kerültek a legexkluzívabb rétegbe, mindenképpen a társadalmi elit tagjaivá váltak.

Az egyenlőtlenség tudata is belejátszhatott abba, hogy e becsvágyó művészek a valóságos fejedelmek és a születési arisztokrácia mellett a korábbi korok művészfejedelmeit, például Tizianót vagy Rubenst is mintának tekintették. Ezekben az előképekben éppen az volt a számukra fontos, hogy sorsuk példaként szolgálhatott: a korábbi évszázadok e művészei alacsony sorból indulva magasra küzdötték fel magukat, nemesi rangot szereztek és fényűző életet éltek, művészi rangjuk előtt pedig meghajoltak koruk valóságos fejedelmei is. Az alacsony sorból jött 19. századi művészfejedelmek pózaiba azonban gyakran vegyült egy adag disszonancia, hiszen neveltetésük hiányosságait meggazdagodván, sikerre jutván sem feltétlenül tudták kompenzálni: néhányuk félműveltségéről, olykor faragatlanságáról számos anekdota keringett.

A művészfejedelmek száma nem volt nagy, hiszen a siker csúcsaira csak kevesek juthattak fel. (Ráadásul egy-egy nagy művészeti központ egyszerre több művészfejedelmet nemigen tudott egyszerre eltartani – ahogyan az élővilágban egy adott területen mindig csak igen kevés nagyragadozó képes megélni, s általában azok is nagy távolságot tartanak egymástól.) Statisztikailag tehát ezek a művészek semmilyen értelemben nem tekinthetők korukban tipikusnak. Ugyanakkor viszont hatásuk messze túlnőtt saját szűk kasztjukon. Éppen hírnevük és kivételes – ámde lehetséges – életpályájuk miatt a művészfejedelmek példája igen széles körben hatott, és számtalan kezdő művészt sarkallt kitartásra: hátha egyszer neki is sikerül. Másfelől pedig létezett a sikeres művészeknek egy tágabb köre, melynek tagjai, miközben szemüket a nemességre, az arisztokráciára és a nagypolgárságra függesztették, tőlük kölcsönözve mintákat villáik, lakásbelsőik, életformájuk kialakításához, egyben saját pályatársaik legsikeresebbjeit is figyelték: hogyan élnek, laknak, szórakoznak azok. És noha a Makart-típusú szélsőségekig a zöm nemigen jutott el (valószínűleg nem is akart eljutni), a művészfejedelmek stilizált életformájának egy-egy elemét jó néhányan átvették.

Két magyar művészfejedelem pályarajza
Művészek a nyilvánosságban és a nyilvános térben

László Fülöp Elek (Pest, 1869 – London, 1937) festőművész[2] élettörténete Munkácsyénál jóval kevésbé közismert, noha pályája a valószínűtlenül mesés karrier legalább annyira érdekes példája. A festő 1869-ben született Pesten, Laub néven, szegény zsidó családban. Korán rajzolni kezdett, melyért sem családja, sem tanítói nem lelkesedtek különösebben. Miután gyerekfejjel a Népszínház egyik darabjában statisztált, bejutott a Népszínház díszletfestőjéhez, Lehmannhoz, aki rajzait látva ott fogta őt tanoncnak. Miután ez abbamaradt, a leendő művész asztalosinas lett. László 17 éves korától az Iparművészeti Iskolának, majd a rajztanárképzőnek volt növendéke (eközben Strelisky fényképésznél és Fischer porcelángyárosnál rajzolt és festett). 1890 és 1892 között állami ösztöndíjjal Münchenben tanult az ottani képzőművészeti akadémián. Münchenben találkozott későbbi feleségével, az ír Guinness család leányával, akivel kilenc évig járt jegyben. 1892-ben müncheni tanárának, Liezenmayer Sándornak arcképével első nagyobb szereplésén, Münchenben ezüstérmet nyert a Glaspalastban. Hazajött Budapestre, leszolgálta önkéntesi évét (amelyre a képesítő vizsgákat már korábban letette), és életképeket, történelmi képeket kezdett festeni.

Pályájának fordulópontját az 1894 és 1896 közötti időszak jelentette. Ekkor festett több olyan arcképet, melyre külföldön is felfigyeltek: Szófiában megfestette Ferdinánd királynak és nejének, valamint Ferdinánd anyjának, Koburg Klementinának az arcképét, valamint Gregorius bolgár metropolita portréját is. Ehhez természetesen kapcsolatok és ajánlók kellettek, akiknek kilétéről eltérő információkkal rendelkezünk. Róna József szobrász szerint ő és Bánóczy József ajánlották László Fülöpöt egy olyan műintézet igazgatójának, aki a bolgár uralkodói pár portréjához keresett jó arcképfestőt,

2 Fő források: SIKLÓSSY 1936.; RÓZSA; MNG ADATTÁR, László Fülöp, 14045/60/18.

László Fülöp fotóportréja
http://commons.wikimedia.org

hogy aztán a képet olajnyomatban lehessen sokszorosítani.[3] Rózsa Miklós viszont[4] úgy tudja, hogy Koronghi Lippich Elek, a kultuszminisztérium nagyhatalmú művészeti osztályvezetője ajánlotta be Lászlót Koburg Ferdinándhoz; Koronghi Lippich volt László keresztapja, amikor a művész karrierje kedvéért kikeresztelkedett. Aztán Grunelius német bankár leányának portréja következett; ez utóbbi kép a párizsi világkiállításon keltett feltűnést. 1895-ben Wekerle Sándor miniszterelnök festette meg vele arcképét. Ettől fogva sokasodtak portrémegrendelései itthon és külföldön is; a fejedelmi összeköttetések sokat számítottak, és László Fülöp néhány év leforgása alatt a felsőbb társadalmi rétegek kedvelt festője lett szerte Európában. 1898-ban Hohenlohe német birodalmi kancellár, 1900-ban XIII. Leó pápa és Rampolla bíboros arcképét festette meg. Ez utóbbit megvette a magyar állam.[5] László 1897-ben magyar állami aranyérmet nyert (amihez akkor túl fiatalnak érezte magát).[6] Pályája során számos más érmet, művészeti kitüntetést szerzett külföldön: Velencében aranyérmet, a párizsi világkiállításon I. osztályú aranyérmet (ezt akkor összesen 48 művész kapta) stb.

1900-ban, már vagyonos emberként, László játékosan eklektikus kinézetű, meseszerű, kis lovagvárra emlékeztető műtermes villát építtetett Budapesten, a Pálma utca sarkán (az épület ma is áll a XIV. kerületi Abonyi utca és Zichy Jenő utca találkozásánál); ide hozta haza Angliából feleségét. (Van olyan forrás, amely szerint a villa a feleség hozományából épült.) Mivel külföldi meghívásai egyre sokasodtak, s ezek közül sok Angliába szólította, László 1907-ben Angliába költözött. Londoni otthonának leírása az elért presztízsről árulkodik (ugyanakkor a parvenü dicsekvési kényszeréről is): egyik barátjának írott, 1909 januárjában kelt levelében leírja új otthonát, mely London legelőkelőbb negyedében épült.[7]

László több ízben festette meg Ferenc József császár arcképét is. A harmadik ilyen alkalommal, 1912-ben – nyilván pályáján elért sikereinek elismeréséül is – Ferenc József „lombosi" előnévvel nemességet adományozott a művésznek.

A festő 1914-ben, az első világháború kitörése előtt nyújtotta be Angliában honosítási kérelmét, amiért utóbb Magyarországon hazájához való hűtlenséggel vádolták. Később, a háború után, az indulatok lecsillapodtával László a magyar-angol kapcsolatok lelkes ápolója lett. 1928-ban és 1935-ben Magyarországra látogatott, hogy megfesse Horthy arcképét – ekkor már lelkes fogadtatásban részesült.

1930-ban a Royal Society of British Artists elnökévé választották.[8]

Rózsa Miklós művészeti író az 1940-es években írt kéziratában felvetette azt a kérdést, hogy miért épp László Fülöpből és miért nem mondjuk Ferenczy Károlyból vagy

3 RÓNA 1929. 590. p.
4 Ld. RÓZSA i. m.
5 MNG ADATTÁR Thorma 7579/1955.
6 Ld. László levelét Fraknói püspökhöz, MNG ADATTÁR 3494/1937.
7 MNG ADATTÁR László Fülöp 3508/1937.
8 Ld. MNG ADATTÁR 8038/1955. Petrovics Elek gratuláló sorait köszöni meg László Fülöp.

Rippl-Rónai Józsefből lett az európai felső rétegek és uralkodói, főpapi udvarok festője? A kapcsolatrendszer szerencsés alakulása mellett szerinte László sikerének titka az volt, hogy a festő mindig olyannak festette modelljeit, amilyennek azok látni szerették volna magukat: „Kis, garasoskodó kalmárokból pénzügyi lángelméket varázsolt a László ecsetje; öntelt hadnagyocskákból Napóleonokat; apró miniszterecskékből, folyosó-politikusokból Machiavelliket, Cavourokat, Bismarckokat; középszerű szépségű, alárendelt, cselszövő nőszemélyekből tengermélylelkű művésznőket [...]; átlagköltőkből byroni Antonius-fejeket; sima ábrázatú abbékból, nagyképű papocskákból Mazarineket; balkáni fejedelmecskékből XIV. Lajosokat stilizált az okos festő-pszichológus. Nem hazudott ő soha, csak fokozott, kihegyezett, kiélezett és mindig csak egy jellemvonást, azt, amire modellje legbüszkébb vala.”[9]

Stróbl Alajos (1856–1926)[10] szobrász Frischfeuerben (később Őrtűz), Liptóújvár mellett született. Édesapja a helyi vashámort igazgatta, életének más szakaszaiban gazdatisztként működött. Stróbl Alajos a lőcsei gimnáziumban nem bizonyult jeles tanulónak, viszont rajzban és mintázásban korán kitűnt tehetségével. Ezért családja úgy döntött, hogy a trzynietzi vasgyár mintázó műhelyébe kerüljön gyakornoknak. Noha családja anyagi helyzete ebben az időszakban eléggé nehéz volt, Alajost kiváló eredményei alapján szülei a bécsi iparművészeti iskolába küldték szobrászatot tanulni. A tehetséges fiatalember két évvel később, 1876-ban sikerrel felvételizett a bécsi képzőművészeti akadémia szobrászati szakosztályára. Caspar von Zumbusch tanítványaként ekkortól fogva nem díszítő szobrásznak, hanem szobrászművésznek készült. Már a következő évben elnyerte a bécsi akadémia ösztöndíját, amelyet a magyar állam is kiegészített. 1877-ben be kellett vonulnia katonának. Noha iskolai végzettsége ezt nem indokolta, tanára, Zumbusch és későbbi pártfogója, Hohenlohe herceg elintézték, hogy ne sorkatonaként, hanem egyéves önkéntesként vonulhasson be.

1877-től szerepelt kiállításokon, köztük budapesti tárlatokon is. Tanulmányai végeztével Magyarországra szándékozott visszatérni, ezért itthoni pályázatokon is indult. Az épülő budapesti Operaház pályázata alapján 1880-ban megbízást nyert két párkányszobor, Spontini és Cherubini szobra elkészítésére. Ezt követően, 1881-ben már megbízás alapján alkotta meg az Operaház főbejárata melletti Liszt- és Erkel-szobrot. Ezzel megalapozta hazai hírnevét, és a következő évtizedekben az egyik legkeresettebb, legtöbbet foglalkoztatott emlékműszobrász lett Magyarországon. 1885-ben, 29 éves korában nevezték ki az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző szobrászati tanszékére professzornak. Ettől fogva Stróbl kulcsszerepet játszott magyar szobrászképzésben. (Ellentétben Zala Györggyel, a korszak másik vezető szobrászával, aki kollégái körében nem volt túl népszerű, és akinek a műhelyében megforduló fiatal

9 RÓZSA, 3.
10 Életére, pályájára nézve a legautentikusabb forrás a fia, Stróbl Mihály által írott, ill. összeállított kötet. Ld. STRÓBL 2003.

László Fülöp festőművész egykori műteremháza a Pálma (ma Zichy Géza) és Abonyi utca sarkán a XIV. kerületben
http://egykor.hu/budapest-xiv-kerulet/laszlo-fulop-lovagvara/3774

szobrászokkal nem mindig volt jó a kapcsolata, Stróbl kiváló viszonyban állt fiatal tanítványaival.)

Amellett, hogy számos ismert köztéri szobrot alkotott (például a Nemzeti Múzeum előtt álló Arany-emlékművet, a Halászbástyánál álló Szent István szobrot vagy a budai várban a Mátyás-kutat), Stróbl kivételes tehetsége portrészobrászatában jutott leginkább kifejezésre. Szobrain keresztül egészen egyedülálló módon tudta megragadni modelljei lelki alkatát, egyéniségét. Kortársai ezért értékelték nagyra, és alkotásai a mai szemlélőre is ugyanezért hatnak. Számtalan megrendelését ugyanakkor nem csupán ennek a kvalitásának köszönhette; sikerének anatómiájában hasonló mozzanatok játszottak szerepet, mint amelyekről László Fülöp kapcsán a korábbiakban már volt szó. 1884-ben Stróbl megmintázta I. Ferenc József mellszobrát. Ezt követték az uralkodóház más tagjairól készült portrék, majd számos közéleti férfiúról és magyar arisztokratáról mintázott szobor. A sznobizmus társadalmi gépezete beindult. „Valósággal divat lett" – írja a mester fia – „Stróbllal portrét készíttetni, mint az első magyar szobrásszal, akinek a király személyesen ült modellt."[11]

Stróbl későbbi életében számos tekintetben követte az általa ismert művészfejedelmek mintáit. Bécsben az 1870-es és 80-as években a már említett Hans Makart volt a művészfelvonulások nagymestere. A Makart rendezte kosztümös felvonulások kielégítették a polgárság pompa és nagyszabású látványosságok iránti igényét, emellett pedig alkalomadtán az uralkodói dinasztia reprezentációját is szolgálták. 1879-ben, Ferenc József és Erzsébet ezüstlakodalmán Makart Bécs városának megbízásából óriási felvonulást tervezett és rendezett meg, amelynek keretében az uralkodói pár előtt tisztelegve Bécs 14 000 polgára vonult fel a Ringstrassén történelmi jelmezekben.[12]

A bécsi minták budapesti meghonosításában nagy szerepet játszott Stróbl Alajos, aki éppen abban az időben tanult a bécsi Képzőművészeti Akadémián, amikor Hans Makart népszerűsége a tetőfokára hágott. Stróbl maga is részt vett a Makart által rendezett művészfelvonulásokon; a színpadias látványosságok iránti vonzalmát pedig tovább erősítette, hogy diákéveiben rendszeresen statisztált a bécsi Operában.[13]

Német területen egyébként a művészfelvonulásoknak (*Künstlerfeste*) komoly hagyományai alakultak ki. A különféle céhes vagy egyházi eredetű felvonulások sorában sajátos helyet foglaltak el ezek a művészek által koreografált menetek, melyek általában komoly előkészületeket igényeltek az igényesen tervezett és kivitelezett jelmezek és díszletek miatt. A művészfelvonulások eredete a reneszánszig nyúlt vissza, és az európai karneváli hagyományok is jelentős hatást gyakoroltak a műfajra. Német területen a művészfelvonulások szokása a 19. századra alakult ki teljes pompájában. A művészparádék gyakran kötődtek nemzeti jelentőségű események megünnepléséhez,

11 STRÓBL 2003. 41. p.
12 A felvonulásról ld. például MAKART 2000.
13 STRÓBL 2003. 29. p.

különösen, ha ezek a német kultúrát reprezentálták. Ilyen esemény volt például Friedrich Schiller születésének centenáriuma 1859-ben, vagy Albrecht Dürer születésnapjának évente megrendezett ünnepsége.[14]

Miután Stróbl visszatért Magyarországra és elismert, keresett szobrásszá vált, jövedelme és körülményei lehetővé tették, hogy maga is látványos ceremóniák nagymesterévé váljon (igaz, ezek az események nem érték el a Makart-féle menetek nagyságrendjét). Stróbl a Mintarajziskola és rajztanárképző tanáraként, később pedig a szobrászati mesteriskola vezetőjeként festői helyszínt mondhatott a magáénak: a Városliget közelében lévő Epreskertet, ahol a szobrászati iskola mellett, számos szabadban álló szobor és torzó környezetében historizáló művészvillák is álltak (Stróbl maga is itt lakott családjával). Tanítványaival a mester jó néhány jelmezes estélyt rendezett az Epreskertben, melyhez a díszleteket a főiskola tanárai és a művésznövendékek közösen készítették. Stróbl minden jel szerint nagy örömét lelte a képzelt világok felépítésében, mint ahogy szívesen öltözött jelmezbe maga is. Ezek az estélyek gyakran nyilvánosak voltak, s mint ilyenek hálás témául szolgáltak a korabeli budapesti lapoknak.

Stróbl tevékeny szerepet játszott annak a kosztümös történelmi menetnek a megszervezésében is, amelyre művészek és műbarátok kezdeményezésére a millenniumi ünnepségsorozat keretében került volna sor. A történelmi menetek a 19. században elsősorban a német nyelvű országokban örvendtek nagy népszerűségnek. A korábbi ún. győzelmi menetekkel ellentétben, melyeknek arisztokraták vagy uralkodók voltak a főszereplői, a történelmi menetek főként a múltbeli jelmezekbe öltözött polgárság felvonulásai voltak. E meneteken a polgárok élőképekben (*tableaux vivants*) jelenítették meg a nemzeti történelem jelentős eseményeit, ekképp fejezve ki nemzeti öntudatukat.[15] Épp ez a történelmi menetekben rejlő lehetőség ihlette meg a műfaj iránt lelkesedőket Magyarországon. Köztük volt számos olyan külföldön tanult magyar művész is, aki a 19. század második felében személyesen láthatott ilyen felvonulásokat német városokban, és szerette volna ezt a tradíciót Magyarországon is meghonosítani.

A millenniumi történelmi menet ötlete eredetileg Rómer Flóristól és Zichy Jenőtől származott, és a magyar művészek, a számos arisztokrata műpártolót is magába foglaló Műbarátok Köre, valamint a szélesebb publikum azonnal lelkesedni kezdtek a kezdeményezésért. Az ünnepi menet jelmez- és díszlettervezői, és részben szereplői maguk a művészek lettek volna. Bár a történelmi felvonulás végül anyagi okokból nem valósult meg, a budapesti művészvilág hosszú ideig e vállalkozás lázában égett: számos tervváltozat készült, amelyeket összegyűjtve Stróbl Alajos műtermében állították ki.[16]

14 LENMAN 2003. 121. p.
15 SINKÓ 1993. 141–142. p. Ld. még HARTMANN 1976. 11–12. p.
16 Bánffy Dezső miniszterelnök (1895–1899) arra kérte a legjelentősebb főrangú családokat és mecénásokat, hogy igyekezzenek támogatókat szerezni (azaz anyagi forrásokat mozgósítani) a millenniumi történelmi menet érdekében. 1995-re közel kétezer jelmez- és koreográfia-vázlat készült a Münchenben tanult Vágó Pál festő és más jeles művészek közreműködésével. Ezeket állították ki végül Stróbl

Stróbl 1897-ben újabb, nagyszabású ceremónia művészeti rendezőjeként élhette ki alkotó fantáziáját. Ekkor nyílt meg a millennium évében elkészült új Műcsarnok a mai Hősök terén, és az épület megnyitója alkalmából a Magyar Képzőművészek Egyesülete bált szervezett. Az esemény olyannyira látványosra sikerült és annyira népszerű volt a látogatók körében (mintegy kétezren váltottak a bálra belépőjegyet), hogy a sajtó napokon át cikkezett róla.

Az új Műcsarnok tágas kiállítótermeiből különféle hangulatú tereket varázsoltak: az egyik teremből török udvar lett, a többiből pedig asszír csarnok, indiai palota, erdélyi kastély vagy sűrű erdő. Az erdő közepén hatalmas szoborkompozíció magasodott, mely az „Út a halhatatlanság forrásához" címet viselte. A forrásból kortárs művészek élethű gipsz-szobrai omlottak alá; a kompozíció része volt egy szárnyas Pegazus is, hátán a magyar képzőművészet korábbi években elhunyt nagyjainak szobraival. Stróbl Alajos és művészkollégái hónapokig dolgoztak a díszleteken és a szobrokon.[17]

A művészek egyébként gyakran vettek részt hivatalos ünnepségek rendezésében és díszletezésében, politikai célok szolgálatába állítva kreativitásukat és fantáziájukat. A Monarchia fővárosaiban a 19. század végén nagy igény mutatkozott a nyilvános ceremóniák iránt. Mind a dinasztia, mind pedig az állam fontosnak tartotta, hogy hatalmát ilyen módon reprezentálja, és a társadalom is élvezte ezeket a látványosságokat.[18] Egy olyan korban, amely rajongott a nagyszabású ünnepségekért, a művészek jócskán kivették a részüket a látványosságokból, nemcsak kosztüm-, illetve díszlettervezőkként és kivitelezőkként, hanem olykor karneváli szereplőkként is. Stróbl a maga részéről mindkét fajta feladatot élvezte. Egy olyan korban, amikor a nagyközönség legalább annyira érdeklődött a bohém világ és a hírességek iránt, mint amennyire élvezte a nyilvános látványosságokat, a művészek nagy része – legalább olykor-olykor – egyébként is szívesen játszotta el a nagyközönség előtt a társadalom által rá osztott bohém-szerepet.

---

műtermében. A meghiúsult kosztümös történelmi felvonulás helyett végül egy másféle parádé valósult meg: a millenniumi hódoló menet, melynek keretében a vármegyék küldöttei, többnyire nemes családok leszármazottai lóháton, díszmagyarban vonultak fel Ferenc József előtt. Ld. SINKÓ. 1993. 142. p. Miután a művészek által tervezett és koreografált kosztümös történelmi felvonulás ötletét elvetették, a magyar festők és szobrászok számos más egyéb módon vettek részt a millenniumi ünnepségekben. A vármegyék küldötteinek ünnepi menetet például úgy örökitették meg, hogy Eisenhut Ferenc és festőkollégái körképet festettek róla, amelyet a nézőközönség – a Feszty-körképhez hasonlóan – belül körbesétálva tekinthetett meg. Az Eisenhut-féle körképet 1898-ban egy erre a célra épült pavilonban állították ki a Városligetben, és belépti díj ellenében lehetett azt megtekinteni. Ily módon számos olyan látogató is osztozhatott a millenniumi díszmenet élményében, akik az eredeti eseményen 1896-ban nem tudtak részt venni.

17 SINKÓ. 1993. 104. p.

18 A Monarchia fővárosaiban rendezett, részben állami, részben helyi közösségekhez kötődő nyilvános ünnepségeknek, ceremóniáknak mára jelentős szakirodalma lett. Ld. például UNOWSKY 2005; DABROWSKY 2004.; BUCUR–WINGFIELD 2001.; PROKOPOVYCH 2009.

Stróbl Alajos életének azonban nemcsak Budapest volt fontos színtere. Arisztokratikus ambícióit talán jobban is tükrözi az a vidéki rezidencia, amelyet a mester a századfordulón alakított ki szülőhelyén, Őrtűzön. Az 1890-es évek végén Stróbl elhatározta, hogy a hozzá tartozó vashámor területével együtt megveszi szülőházát a magyar államtól. (Először azt szerette volna, ha az állam a liptóújvári várat hozatja helyre és rendez be ott művésztelepet, de ez irányú kezdeményezései nem jártak sikerrel.) Az őrtűzi ház helyreállítása után később, amikor Stróbl jövedelme lehetővé tette, annak reprezentatív átépítése következett. Az épület és a hozzá tartozó tágas, emeletes ún. alpesi ház kiegészült egy Mátyás király korát idéző, „vajdahunyadi stílusú", háromemeletes őrtoronnyal. Ebben rendezték be Stróbl Alajos és festőművész húga, Stróbl Zsófia műtermét, a fegyvertárat és a vendégszobát. Itt kaptak helyet a mester gyűjteményei is.

Stróbl már korábban elintézte, hogy a közeli vasút megálljon Őrtűz mellett. Őrtűzön hatalmas zászlórúd is állt, erre vonták fel a mester zászlaját, ha Stróbl ott tartózkodott; a közeli vasúton utazó ismerősök ebből a jelből láthatták, hogy otthon van.

A két életpálya társadalomtörténeti tanulságai

László Fülöp és Stróbl Alajos pályafutásában az a közös, hogy sikeres művészkarrierjük egyben a társadalmi emelkedést is lehetővé tette számukra. Sikereik sorozatához a művészi tehetségen kívül kellett a kapcsolatrendszer is, valamint az a presztízs, amelyet magas rangú megrendelőik társadalmi státusza kölcsönzött nekik.

Miután beérkezett művésszé váltak, mindkettőjük életkörülményei azt mutatják, hogy a két művész nemesi-arisztokrata mintákat igyekezett követni. Villáik mérete, külseje, berendezése mind-mind erre utalnak. Természetesen a művész-villára valló, a historizmus korára jellemző romantikus jegyek sem hiányozhattak ezekről az épületekről. László Fülöp ma is álló (bár felújításra szoruló) lovagvár-szerű kis palotája nem egyszerűen egy a számos historizáló budapesti villa közül, hanem a játékosság és a századvégi építészi fantázia terméke is egyben. Stróbl mint művész a történelmet mint képzeletbeli világot lakta be. Így élt családjával klasszikus szobormásolatok és épületszobor-törededékek között az Epreskertben, ezért kedvelte a történelmi jelmezeket, és valószínűleg ezért (is) építtetett felvidéki házához a Hunyadiak korát idéző festői tornyot.

A művész-életformából nem következik, épp ezért árulkodó a fegyvergyűjtemény és a vadászat iránti vonzalom. Stróbl fiának visszaemlékezéséből voltaképpen nem derül ki, hogy Stróbl Alajos valójában mennyire volt gyakorlott vadász; az viszont kiderül, hogy hogyan igyekezett a mester a vadászatot valóban sportként űző születési arisztokráciához közel kerülni. Stróbl Mihály említi azt az esetet, amikor a Gömör megyei Betléren gróf Andrássy Géza számos arisztokrata részvételével medvevadászatot rendezett Henrik porosz herceg tiszteletére. Stróbl Alajos „...József főherceg révén

értesült a tervezet vadászatról, szólt a főhercegnek, hogy kérjen gróf Andrássy Gézától egy meghívót részére a vadászathoz, amin ugyan nem vadászként szeretne részt venni, hanem passzionátus állatszobrászként egy medvét szeretne gipszbe önteni, és azt később lemintázni. József főherceg megígérte, hogy közbenjár annak érdekében, hogy Stróbl a vadászaton jelen lehessen."[19] A művész fia említi még, hogy Stróbl több ízben volt gróf Teleki László vadászvendége, ám e helyt sem annyira apja trófeáiról ír, mint inkább arról, milyen rajzokat készített a mester a vadászat során.[20] Stróbl Alajost sejthetően inkább a vadászat arisztokratikus jellege vonzotta, mintsem a vad elejtésének izgalma.

Végül mindkét művész számára a társadalmi ambíciók beteljesülése volt az a pillanat, amikor elnyerték a nemesi címet: László Fülöp előneve „lombosi" lett, Stróblé szülőhelye után „liptóújvári". László Fülöp második hazájában, Angliában is megőrizte ezt a társadalmi rangot, ami nyilván összefüggésben állt az angol művészeti elitben betöltött pozíciójával is. Társadalmi státuszát jelzi, hogy fia angol bárónőt vett feleségül.[21]

19 STRÓBL 2003. 78. p.
20 STRÓBL 2003. 81. p.
21 Ld. az Edvi Illés Aladáréknak szóló esküvői meghívót. MNG ADATTÁR 3715/939. 14.

BUDAPESTI MESÉK. JÓKAI ÉS *AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN*

„Az Osztrák-Magyar Monarchia eddigelé, daczára némely jó előmunkálatoknak, még mindig híjával van egy olyan népismei munkának, mely a jelenlegi tudományos buvárlatok magaslatán állva, a művészet annyira tökélyesült sokszorosító eszközeinek segélyével hazánknak és néptörzseinek teljes képét vonzó és egyúttal tanulságos modorban nyújtaná.

Az ezen monarchia határain belül élő népfajok tanulmányozása nemcsak a tudós elé tár tágas mezőt, hanem egyúttal az általános hazaszeretet emelésére sem csekély jelentőségű.

Mennél behatóbban vizsgáljuk az egyes népcsoportok jó tulajdonságait és sajátságait, úgy szintén azoknak egymástól szellemi és anyagi tekintetben való kölcsönös függését, annál nagyobb mértékben fog erősbülni azon összetartozandóság érzete, melynek hazánk népeit egymással össze kell kapcsolni.

Azon népcsoportok, melyeket nyelvük, szokásaik és részben eltérő történelmi kifejlődésük a népesség többi alkotó részeitől elkülöníttettek, az által, hogy nemzeti egyéniségük a monarchia tudományos leíróinál az őket megillető elismerésre talál, bizonyára kellemesen lesznek érintve, s ez által egyszersmind felhíva arra, hogy szellemi súlypontjukat az osztrák-magyar monarchiában keressék. ..."[1]

A fenti gondolatokkal, Habsburg Rudolf főherceg bevezetőjével indult útjára *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat az 1880-as évek közepén. Mint az idézet mutatja, Rudolf célja egy nagyszabású, népszerű kiadvány létrehozása volt. Ez a kiadvány a Monarchia területeit, népeit és nemzetiségeit volt hivatva bemutatni oly módon, hogy a birodalom népei között erősítse az összetartozás érzését, növelje egymás iránti megbecsülésüket, és – nem utolsósorban – szorosabbra vonja kötődésüket a Monarchiához.

A sorozat első, bevezető része, mely a birodalom földrajzát, növény- és állatvilágát, valamint a Monarchia kialakulásának történetét tárgyalja, 1885 decemberében jelent meg Ausztriában, 1886-ban pedig Magyarországon, „Rudolf trónörökös főherczeg Ő

1 MONARCHIA 1886. 5–6. p.

ér ... e kezdeményezéséből és közremunkálásával" – amint az a ... Az első füzetet Rudolf főherceg „a legmélyebb tisztelettel" ... ajánlotta. Ezt követte Magyarország I. kötetének 1. füzete, ... usztria 1. füzete; azután pedig felváltva a Magyarországgal, illetve ... artományokkal foglalkozó részek. Rudolf főherceg 1889-ben bekövetkezett ... ala után a sorozat megjelentetése a trónörökös özvegyének, Stefániának a védnöksége alatt folyt tovább, egészen az utolsó kötetig, mely 1902-ben jelent meg.

A könyvsorozat ötlete 1884-ben fogalmazódott meg Rudolfban. A trónörökös hamarosan meg is kezdte a szervezést, konzultált tekintélyes tudósokkal és értelmiségiekkel, és kapcsolatba lépett azokkal, akikre szerkesztői és szervezői feladatokat kívánt bízni. Ilyen minőségében ismerkedett meg személyesen Jókaival is, aki utóbb a sorozat magyar kiadásának főszerkesztője lett, valamint több fejezetet is írt – köztük a Budapestről szóló kötetbe.

Ahhoz azonban, hogy megértsük *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* jellegét és jelentőségét, látnunk kell egyfelől azt, milyen szerepet töltött be ez a vállalkozás Rudolf főherceg életében, másrészt pedig azt, hogy az ő személyes szándékain túl milyen más erők alakították a sorozat koncepcióját. Jókai szerepvállalásának értelmezésekor ugyancsak szólni kell az író motivációiról, Rudolfhoz és a dinasztiához fűződő viszonyáról, valamint arról, hogy hogyan értelmezte ő az általa szerkesztett kötetek célját.

Rudolf szándékai és szerepe

Az 1880-as évek elején a már húszas éveiben járó Rudolf főherceget szándékosan elszigetelték a politikai cselekvés lehetőségétől. Rudolfnak voltak ugyan katonai és reprezentációs feladatai, ám ezeken túl apja, Ferenc József nemcsak a birodalom kormányzásába nem vonta be, de környezete még arra is ügyelt, hogy a trónörökös ne jusson hozzá az ország ügyeit, valamint a külpolitikát érintő lényeges információkhoz. Ennek oka nemcsak abban rejlett, hogy a tekintélyelvű Ferenc József semmi hajlandóságot nem mutatott hatalma megosztására, hanem abban is, hogy közte és fia között alapvető világnézeti különbségek mutatkoztak. Rudolf köztudottan liberális nézeteket vallott, érdeklődött a munkásmozgalom iránt, és gyakran szemlélte kritikával úgy a magyar, mint az osztrák kormányzat tevékenységét; egész világnézete és politikai felfogása ellentétben állt azzal a szellemiséggel, amelyet Taaffe osztrák miniszterelnök 1879 és 1893 között fennálló kormányzása képviselt. Taaffe és az udvar Rudolfot megbízhatatlannak tartotta, és ezért igyekeztek őt távol tartani a politikától. Mesterséges elszigeteltsége vezetett oda, hogy Rudolf szoros együttműködést alakított ki Moriz Szepsszel, a Neues Wiener Tagblatt című baloldali-liberális bécsi napilap főszerkesztőjével. Szeps révén Rudolf tájékozódhatott az őt érdeklő ügyekről, ezen túl pedig gondolatait név-

telen cikkek formájában közölhette a lapban.[2] Az aktív politizálástól elzárt trónörökös ebben a formában élhette ki közéleti ambícióit.

A valódi teendők hiánya és a gyakorlati cselekvéstől való elzártság lehetett az oka annak is, hogy Rudolf más téren is nagyobb feladatot igyekezett találni magának. A trónörökösben – Brigitte Hamann szerint unokatestvére, János Szalvátor herceg ötlete nyomán – 1884-ben merült fel egy olyan vállalkozás gondolata, amely a Monarchia minden tájegységét, népét, kultúráját nagyszabású könyvsorozatban mutatná be, s amelyben a birodalom legjelesebb tudósai, írói, művészei működnének közre szerzőként, illetve illusztrátorként.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben létrehozásában Rudolf szerzőként is közreműködött. Mint láttuk, ő írta az egész sorozat bevezetőjét (a magyar kiadásban is); szintén tőle származott az 1885-ben (magyarul 1888-ban) megjelent *Bécs és Alsó-Ausztria* című kötet bevezetője, valamint ebben a kötetben egy 24 oldalas rész a Bécsi-erdőről. Ezen felül pedig aktívan részt vett a szerkesztésben is; a cikkek mind keresztülmentek az ő kezén.[3]

A könyvsorozat fölötti védnökség és a szerkesztői munka Rudolf értelmiségi ambícióit is kielégítette. A trónörökös alapos neveltetésben részesült, és nevelői beleoltották a tudományok – kivált a természettudományok – tiszteletét. Rudolf vágyott volna arra, hogy a tudományt komolyabb formában művelje, vagy legalábbis egyetemi tanulmányokat folytasson. Helyzeténél fogva azonban erre nem volt módja (Ferenc József nem engedélyezte, hogy fia az egyetemet látogassa), és Rudolf tisztában volt műveltsége, felkészültsége hiányosságaival. Egyik életrajzírója, Brigitte Hamann említi, hogy amikor a bécsi egyetem 1884-ben díszdoktorrá avatta, Rudolf zavarban volt, hiszen tudta, hogy a cím nem teljesítményének szól.[4] Mindezzel együtt a főherceg szívesen időzött tudósok, írók társaságában, és *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* munkálatai kapcsán erre bőven nyílt módja. A trónörökös lényének közvetlensége, valamint korához képest nagy tudása és felkészültsége mind Budapesten, mind Bécsben mély benyomást tett a közreműködő munkatársakra, akik többnyire nagynevű, Rudolfnál évtizedekkel idősebb tudósok, írók, politikusok voltak.

Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben végül nem egészen a trónörökös eredeti szándékai szerint valósult meg. Rudolf minden nemzetiséget egyenrangúként szeretett volna ábrázolni a sorozatban, ám ez a terv Magyarországon ellenállásba ütközött. Az alapkoncepcióhoz képest máris kompromisszumot jelentett, hogy a magyarok ragaszkodtak a külön magyar kiadás megjelentetéséhez – ennek kivívásában Jókai fontos szerepet játszott. A Magyarországon, illetve Ausztriában kiadott köteteket külön

2 HAMANN 1990. 182–185. p. Rudolf elszigeteléséről még: Uo. 244. p. Ld. továbbá GONDA–NIEDERHAUSER 1987. 256–257. p.

3 HAMANN 1990. 240. p.

4 HAMANN 1990. 233. p.

császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közremunkálásával" – amint az a címlapon olvasható volt. Az első füzetet Rudolf főherceg „a legmélyebb tisztelettel" apjának, I. Ferenc Józsefnek ajánlotta. Ezt követte Magyarország I. kötetének 1. füzete, majd Bécs és Alsó-Ausztria 1. füzete; azután pedig felváltva a Magyarországgal, illetve az örökös tartományokkal foglalkozó részek. Rudolf főherceg 1889-ben bekövetkezett halála után a sorozat megjelentetése a trónörökös özvegyének, Stefániának a védnöksége alatt folyt tovább, egészen az utolsó kötetig, mely 1902-ben jelent meg.

A könyvsorozat ötlete 1884-ben fogalmazódott meg Rudolfban. A trónörökös hamarosan meg is kezdte a szervezést, konzultált tekintélyes tudósokkal és értelmiségiekkel, és kapcsolatba lépett azokkal, akikre szerkesztői és szervezői feladatokat kívánt bízni. Ilyen minőségében ismerkedett meg személyesen Jókaival is, aki utóbb a sorozat magyar kiadásának főszerkesztője lett, valamint több fejezetet is írt – köztük a Budapestről szóló kötetbe.

Ahhoz azonban, hogy megértsük *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* jellegét és jelentőségét, látnunk kell egyfelől azt, milyen szerepet töltött be ez a vállalkozás Rudolf főherceg életében, másrészt pedig azt, hogy az ő személyes szándékain túl milyen más erők alakították a sorozat koncepcióját. Jókai szerepvállalásának értelmezésekor ugyancsak szólni kell az író motivációiról, Rudolfhoz és a dinasztiához fűződő viszonyáról, valamint arról, hogy hogyan értelmezte ő az általa szerkesztett kötetek célját.

Rudolf szándékai és szerepe

Az 1880-as évek elején a már húszas éveiben járó Rudolf főherceget szándékosan elszigetelték a politikai cselekvés lehetőségétől. Rudolfnak voltak ugyan katonai és reprezentációs feladatai, ám ezeken túl apja, Ferenc József nemcsak a birodalom kormányzásába nem vonta be, de környezete még arra is ügyelt, hogy a trónörökös ne jusson hozzá az ország ügyeit, valamint a külpolitikát érintő lényeges információkhoz. Ennek oka nemcsak abban rejlett, hogy a tekintélyelvű Ferenc József semmi hajlandóságot nem mutatott hatalma megosztására, hanem abban is, hogy közte és fia között alapvető világnézeti különbségek mutatkoztak. Rudolf köztudottan liberális nézeteket vallott, érdeklődött a munkásmozgalom iránt, és gyakran szemlélte kritikával úgy a magyar, mint az osztrák kormányzat tevékenységét; egész világnézete és politikai felfogása ellentétben állt azzal a szellemiséggel, amelyet Taaffe osztrák miniszterelnök 1879 és 1893 között fennálló kormányzása képviselt. Taaffe és az udvar Rudolfot megbízhatatlannak tartotta, és ezért igyekeztek őt távol tartani a politikától. Mesterséges elszigeteltsége vezetett oda, hogy Rudolf szoros együttműködést alakított ki Moriz Szepsszel, a Neues Wiener Tagblatt című baloldali-liberális bécsi napilap főszerkesztőjével. Szeps révén Rudolf tájékozódhatott az őt érdeklő ügyekről, ezen túl pedig gondolatait névtelen cikkek formájában közölhette a lapban.[2] Az aktív politizálástól elzárt trónörökös ebben a formában élhette ki közéleti ambícióit.

A valódi teendők hiánya és a gyakorlati cselekvéstől való elzártság lehetett az oka annak is, hogy Rudolf más téren is nagyobb feladatot igyekezett találni magának. A trónörökösben – Brigitte Hamann szerint unokatestvére, János Szalvátor herceg ötlete nyomán – 1884-ben merült fel egy olyan vállalkozás gondolata, amely a Monarchia minden tájegységét, népét, kultúráját nagyszabású könyvsorozatban mutatná be, s amelyben a birodalom legjelesebb tudósai, írói, művészei működnének közre szerzőként, illetve illusztrátorként.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben létrehozásában Rudolf szerzőként is közreműködött. Mint láttuk, ő írta az egész sorozat bevezetőjét (a magyar kiadásban is); szintén tőle származott az 1885-ben (magyarul 1888-ban) megjelent *Bécs és Alsó-Ausztria* című kötet bevezetője, valamint ebben a kötetben egy 24 oldalas rész a Bécsi-erdőről. Ezen felül pedig aktívan részt vett a szerkesztésben is; a cikkek mind keresztülmentek az ő kezén.[3]

A könyvsorozat fölötti védnökség és a szerkesztői munka Rudolf értelmiségi ambícióit is kielégítette. A trónörökös alapos neveltetésben részesült, és nevelői beleoltották a tudományok – kivált a természettudományok – tiszteletét. Rudolf vágyott volna arra, hogy a tudományt komolyabb formában művelje, vagy legalábbis egyetemi tanulmányokat folytasson. Helyzeténél fogva azonban erre nem volt módja (Ferenc József nem engedélyezte, hogy fia az egyetemet látogassa), és Rudolf tisztában volt műveltsége, felkészültsége hiányosságaival. Egyik életrajzírója, Brigitte Hamann említi, hogy amikor a bécsi egyetem 1884-ben díszdoktorrá avatta, Rudolf zavarban volt, hiszen tudta, hogy a cím nem teljesítményének szól.[4] Mindezzel együtt a főherceg szívesen időzött tudósok, írók társaságában, és *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* munkálatai kapcsán erre bőven nyílt módja. A trónörökös lényének közvetlensége, valamint korához képest nagy tudása és felkészültsége mind Budapesten, mind Bécsben mély benyomást tett a közreműködő munkatársakra, akik többnyire nagynevű, Rudolfnál évtizedekkel idősebb tudósok, írók, politikusok voltak.

Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben végül nem egészen a trónörökös eredeti szándékai szerint valósult meg. Rudolf minden nemzetiséget egyenrangúként szeretett volna ábrázolni a sorozatban, ám ez a terv Magyarországon ellenállásba ütközött. Az alapkoncepcióhoz képest máris kompromisszumot jelentett, hogy a magyarok ragaszkodtak a külön magyar kiadás megjelentetéséhez – ennek kivívásában Jókai fontos szerepet játszott. A Magyarországon, illetve Ausztriában kiadott köteteket külön

2 HAMANN 1990. 182–185. p. Rudolf elszigeteléséről még: Uo. 244. p. Ld. továbbá GONDA–NIEDERHAUSER 1987. 256–257. p.
3 HAMANN 1990. 240. p.
4 HAMANN 1990. 233. p.

szerkesztőbizottság állította össze, a Magyarországról szóló kötetek fejezeteinek megírására pedig a hazai szellemi élet jeles képviselőit kérték fel. A magyar kiadás szerkesztőbizottsági üléseire Budapesten került sor; Rudolf mind a bécsi, mind a budapesti bizottsági üléseken személyesen elnökölt.[5]

Ha a Magyar Királyságot tárgyaló köteteket összevetjük azokkal, amelyek az örökös tartományokat írják le, egy különbség azonnal szembetűnik. A dualista monarchia két felében jelentősen – és a századforduló felé haladva egyre markánsabban – különbözött a nemzetiségekkel szemben követett politika; ez a különbség maximálisan megmutatkozik a sorozat Ausztriát, illetve Magyarországot tárgyaló köteteinek jellegzetességeiben. Az örökös tartományokról, ahol ez indokolt volt, mindig helyi, többségükben nem német nemzetiségű szerzők írtak; például a Csehországról szóló kötetbe főként csehek, a Galíciáról szóló kötetbe főként lengyelek stb. A Magyarországot tárgyaló nyolc kötetben ezzel szemben alig akad nemzetiségi szerző, ami a Magyar Királyság etnikai arányait tekintve legalábbis szembeszökő – bár Magyarország korabeli nemzetiségi politikáját ismerve egyáltalán nem meglepő. Jellemző az is, hogy a nemzetiségek milyen kis súllyal szerepeltek az egyes országrészeket tárgyaló kötetekben. A több mint két és fél milliós román lakosságnak egyetlen rövid fejezetet szentelt a *Délkeleti Magyarország, vagyis Erdély és a szomszédos hegyvidékek* című kötet (1901); kb. ugyanannyit, mint amennyit a palócoknak a *Felső-Magyarország* II. része.

Egy kivétel akadt, a Horvát-Szlavónországról szóló VIII. kötet. Ezt nagyrészt horvát szerzők írták, és a cikkeket úgy fordították aztán le magyarra (a szerzőt és a fordítót mindig egyaránt feltüntették). A sorozatnak ez a része több szempontból is kivételes, tükrözve a horvátoknak a többi nemzetiséghez képest lényegesen jobb közjogi helyzetét. A horvátokat e kötet államalkotó népként kezeli; szemben más etnikumokkal – például románokkal, szlovákokkal –, amelyeknek csak néprajzi jellegzetességeit tárgyalják a Felső-Magyarországról vagy Erdélyről szóló kötetekben, a horvátok esetében történelmüket, irodalmukat, országuk gazdaságát és annak társadalmi, politikai viszonyait is. Már a cím is sokatmondó: tapintatból ez a könyv – a többi héttől eltérően – nem a *Magyarország VIII. kötete* címet viseli, hanem az áll a borítóján, hogy *Szent István koronája országai VIII. kötet. Horvát-Szlavónország.* Mint a korábban megjelent előzetesben olvasható, „Szerkesztésével a magyar felügyelő bizottság határozata alapján dr. Kršnjavi Izidor felügyelő bizottsági tag bízatott meg, a ki a maga hatáskörében intézte e kötet szellemi tartalmának összeállítását", együttműködve a magyar szerkesztőkkel. Tehát a horvátok az országukról szóló kötet létrehozásában is meglehetős önállóságot élveztek.[6]

5 HAMANN 1990. 238–239. p.

6 A nemzetiséggekkel szembeni magyar attitűd fényében ugyanakkor érdekes, hogy a magyar kiadásban messzemenően ügyeltek a nem magyar nevek és szavak helyesírására; nemcsak a horvátok, de a többi nemzetiség esetében is nagy súlyt fektettek a magyarban nem létező betűk, ékezetek helyes használatára.

Jókai szerepe

A magyar kiadásnak, mint arról már volt szó, Jókai Mór lett a főszerkesztője, emellett pedig egyes fejezeteket saját maga írt. Annak, hogy a választás Jókaira esett, számos oka lehetett. Írói hírneve nemcsak Magyarországon volt óriási, de a császári családban is tisztában voltak jelentőségével, s ennek megfelelően nagyra becsülték.

Jókai ezenfelül szerkesztőként is sok évtizedes tapasztalattal rendelkezett. Már huszonkét éves korában, 1847-ben az Életképek című lap szerkesztőjeként működött; a forradalom és szabadságharc alatt az Esti Lapok és a Pesti Hírlap redaktora lett. Az ötvenes évek közepétől a hatóságok megint engedélyezik számára, hogy szerkesztői megbízatást vállaljon, így ettől fogva több lapja is indul: 1856-ban a Nagy Tükör című szatirikus lap, 1858-ban ennek utódja, az Üstökös, 1863-ban a Hon, 1867-ben pedig az Igazmondó. Több politikai rendszerváltozáson edződött lapszerkesztőként Jókainak abban is nagy rutinja volt, hogy bizonyos felsőbb elvárásoknak hogyan kell megfelelni úgy, hogy közben az olvasóközönség különféle rétegeinek érzékenységét se sértsék. Érdemeiből az sem vont le, hogy a hetvenes évek végére valójában már nem túlzottan törődött lapjaival.

Jókait alighanem személyes okok is motiválták akkor, amikor elvállalta a magyar kötetek főszerkesztői megbízását. (Rudolf először 1884-ben kereste meg Jókait levélben.) Akárcsak Rudolf főhercegnek, aki a valóságos politikai és közéleti cselekvés elől elzárva, mintegy pótcselekvésként vetette bele magát *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* létrehozásába, Jókainak is jól jött ez a nagyszabású feladat. Írói pályájának delelőjén túl volt, és bár a kilencvenes évek elején bekövetkezik még egy jelentősebb szakasz, amelyet az irodalomtörténészek „ajándék esztendőknek", „harmadvirágzásnak", „megújulási kísérletnek" tekintenek,[7] abban egyetértenek, hogy a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években Jókai nem alkotott igazán jelentőset.

Politikai pályafutása az 1870-es évek közepétől ugyancsak egyre kevesebb örömet jelentett az író számára. Jókai 1861-ben, majd 1869-től kezdve jó néhány cikluson keresztül volt országgyűlési képviselő, de politikai pályáját több meghasonlás kísérte. 1848-ban a márciusi ifjak egyikeként vett részt a forradalomban; az 1848–49-es eseményekben való részvétele miatt a szabadságharc bukása után egy darabig bujdosni is kényszerült. Az 1861-es országgyűlésen a határozati párt tagja volt, tehát azé a párté, amely a magyar függetlenség kivívását tűzte ki célul, az 1848. áprilisi törvényeket minimális kiindulási alapnak tekintette, és nem ismerte el legitim uralkodóként Ferenc Józsefet. A kiegyezés után ellenzéki képviselő lett, a balközép párt tagja.

Pártjának vezére, Tisza Kálmán 1875-ben úgy döntött, hogy eredeti programját részben feladva fúziót hoz létre a kiegyezést megteremtő Deák-párttal. Jókai úgy hitte,

7 Ld. például NAGY 1999. 99. p.

hogy ezáltal elő lehet mozdítani a kiegyezés korrekcióját, ezért támogatta a fúziót; csak a két párt egyesülésekor derült ki, hogy Tisza a hatalom megszerzése érdekében hajlandó feláldozni eredeti célkitűzéseit. Jókai ellentmondásos helyzetbe került, és joggal érezte úgy, hogy mint korábbi ellenzéki politikus – aki ezt a szellemiséget lapjaiban is képviselte – hitelét vesztette választói és olvasói előtt. A továbbiakban kiábrándultan, csak pártja és nemzete iránti kötelességérzetből vett részt a politikai életben.[8] Népszerűségének megcsappanása tükröződött abban is, hogy számos választókerületben vesztett; pártja egyre kisebb jelentőségű, egyre távolabbi körzetekben léptette fel. Jókai akkor vonult vissza végleg, amikor 1896-ben a Függetlenségi Párt jelöltjével, Madarász Imrével szemben vesztett a karcagi választókerületben.

Az őt közelről ismerő Mikszáth szerint Jókai voltaképpen nem volt politikusi alkat. Közéleti szereplése inkább annak volt köszönhető, hogy pártja jól ki tudta használni Jókai népszerűségét, s ezért támogatta a választásokon, az írónak pedig hízelgett saját népszerűsége, amelyet a választókkal való találkozások alkalmával közvetlenül megtapasztalhatott. Kezdetben ez valódi népszerűség volt; ennek tudható be például az, amikor Jókai 1869-ben legyőzte Gorove István minisztert Pesten, a terézvárosi választókerületben. (Hivatalban lévő miniszter ellen győzni példátlan politikai sikernek számított.) Mikszáth azonban úgy látta, hogy Jókaiból több olyan tulajdonság hiányzott, ami a vérbeli politikusok sajátja. Egyrészt képtelen volt megjegyezni azoknak az embereknek az arcát és nevét, akik egy-egy választás alkalmával személyesen támogatták; ezért aztán a helyi kortesvezérek és támogatók elidegenedtek tőle, és Jókai rendre elvesztette azokat a kerületeket, ahol az előző ciklusban megválasztották. Egy esetet kivéve (Kassa 1884–1887, illetve 1887–1892) nem is volt soha kétszer ugyanannak a kerületnek a képviselője. Másrészt a politika mindennapi kis érdekharcaiban, intrikáiban, a folyton alakuló klikkekben és szövetségekben sem igazodott el, és az aktív politikusok többségével ellentétben nem próbált sem saját maga, sem választói számára előnyöket kijárni. Harmadrészt felkészültségét tekintve nem volt igazán jelentőségteljes politikus; szónoki képességeinek és írói vénájának köszönhetően sokféle témához hozzá tudott szólni, és beszédeivel sokszor hangolta derültségre a parlament üléstermének hallgatóságát, de a valódi törvényhozó munkában nem volt igazán számottevő tényező.[9]

A hetvenes évek végétől egyre inkább megcsappant a népszerűsége, és pártja sem támogatta már olyan mértékben, mint korábban; ez is közrejátszott abban, hogy utolsó választását 1896-ban elvesztette. Ez az elvesztett választás nagyon lesújtotta Jókait, aki ezt követően soha többé nem indult képviselőválasztáson, és gyakorlatilag hátat fordított az aktív politizálásnak.

Jókai lapjainak népszerűsége szorosan összefüggött az író politikai pályájának alakulásával. Lapjai attól kezdve, hogy főszerkesztőjük kormánypártivá vált, folyamatosan vesztettek népszerűségükből; az író nemigen már örömet lelt bennük, és egyre kevesebbet törődött a szerkesztéssel. Három lap, a Hon, az Üstökös és az Igazmondó (az utóbbit 1879-ig szerkeszti) szerkesztését egyébként is erejét meghaladó feladatnak találta.[10] A Hon 1882-ben egyesült az Ellenőrrel, és a továbbiakban Nemzet címen jelent meg, ám olvasója és előfizetője kevés volt; a lap a kormány szubvenciója nélkül nemigen tudott volna fennmaradni.[11]

8 LENGYEL 1970. 122–123. p.
9 MIKSZÁTH 1997. 103–109. p.

Mindezeken a lehangoló élményeken túl az írót magánéletében is csapások érték. 1886 novemberében halt meg felesége, Laborfalvi Róza. Magánélete akkor vált ismét derűsebbé, amikor fogadott leánya, Róza – tulajdonképpen Laborfalvi unokája, akit a művésznő és Jókai leányukként neveltek – 1888-ban hozzáment Feszty Árpád festőművészhez; ekkortól fogva az idős művész egy háztartásban élt a fiatalokkal. 1891-ben mindhárman beköltöztek Fesztyék újonnan épült Bajza utcai villájába, ahol nagy társasélet folyt: ez volt az ún. Feszty-Jókai szalon fénykora.

A különféle kudarcok és sorscsapások fényében érthető, miért fordult Jókai olyan nagy lelkesedéssel a Monarchia-sorozat munkálatai felé. A feladat iránti lelkesedéshez hozzájárult a Rudolffal kialakult jó kapcsolat, ami az évek során egyre szorosabbá és barátibbá vált. A szerkesztőségi üléseken rendszeresen találkoztak; Jókai gyakran utazott Bécsbe a trónörökössel konzultálni, amikor pedig Rudolf járt Budapesten, Jókai mintegy itteni vendéglátójának, „a királyfi kancellárjának" szerepében lépett fel. A trónörökös 1889-ben bekövetkezett halála ezért is sújtotta le Jókait olyan rendkívüli mértékben.[12]

Jókainak a Habsburg-dinasztia iránt táplált érzelmei egyébként nagy változáson mentek át élete során. A kiegyezésig magatartását ellenzékisége határozta meg. Amikor Ferenc Józsefet 1867-ben magyar királlyá koronázták, Jókai tüntetőleg távol maradt a koronázási ünnepségtől. Az író megnyerése azonban fontos volt az udvarnak, ezért egy évvel később felkérték, hogy *A szerelem bolondjai* című művét személyesen adja át Erzsébet királynénak. A királynéval való találkozás mély benyomást tett Jókaira. Tegyük hozzá, hogy a jelenet akkép is volt megrendezve: a királyné magyar viseletben fogadta Jókait, karján kislányával.[13] Mária Terézia és a magyar rendek *vitam et sanguinem* jelenete óta köztudott, hogy koronás fiatal anya és kisgyermeke együtt ellenállhatatlan hatást tudnak gyakorolni a rebellis magyarokra; nem történt ez másképp Jókai esetében sem.

Erzsébet királyné érdeklődése és persze szépsége Mikszáth szerint olyannyira hatott nagy írónk érzelmeire, hogy Jókai megenyhült a dinasztia irányában – különösen azután, hogy az udvar elismerése és iránta való figyelme egyre több formában nyilat-

10 LENGYEL 1970. 129. p.
11 NAGY 1990. 134. p.
12 MIKSZÁTH 1997. 132. p.
13 LENGYEL 1970. (Jókay Jolán nyomán), 98–99. p.

kozott meg. 1876-ban az uralkodó az írót a Szent István rend kiskeresztjével tüntette ki. Rudolffal való, fentebb már említett jó kapcsolatán túl József főherceggel és családjával is szívélyes viszonya alakult ki. A főherceg (a néhai József nádor fia, Ferenc József császár másod unokatestvére) nemegyszer vendégül látta őt alcsúti kastélyában; bábáskodott Jókai hetvenéves jubileumának előkészítése körül, egyébként pedig szintén közreműködött *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* egyes köteteinek munkálataiban. Az életrajzok tanúsága szerint Jókai, az egykori radikális politikus, akkor tudott a legkevésbé ellenállni az udvar közeledésének, ha az a kedves gesztusok formáját öltötte. Hízelgett neki minden olyan alkalom, amikor a császári család valamely tagja figyelmével tüntette ki, és még inkább az, ha személyes kapcsolatba került vele. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Jókainak a dinasztia iránti nagy tisztelete nehezen volt összeegyeztethető negyvennyolcas múltjával, az önkényuralom alatti irodalmi tevékenységével, és a hatvanas években játszott politikai szerepével. Az írót idős korában komoly dilemma elé állították az olyan helyzetek, mint például Kossuth temetése 1894-ben, amikor vezérszónoknak kérték fel, s vívódott, hogy elvállalja-e a megbízást; tudta, hogy ha nem vállalja el, nemzete fogja rossz néven venni, ha elvállalja, akkor pedig az udvar.[14]

A Budapest-kötet. Jókai cikke a budapesti életről

Szerkesztői megbízatása mellett az is érthető, hogy a Budapest-kötet fejezeteinek írásában miért vett részt Jókai. Ezen a téren is jócskán voltak tapasztalatai, hiszen nemcsak a város életéből merítő regényíróként, hanem ismeretterjesztő anyagok, pamfletek szerzőjeként is nemegyszer írt a fővárosról. 1870-ben jelent meg például *A Magyarország képekben* c. honismertető album (Nagy Miklós szerkesztésében), amelybe Jókai írta a Budapestről szóló részt. Kifejezetten a városba látogató idegenek számára jelentették meg a *Budapesti Látogatók Lapja* című kiadványt; ebben jelent meg Jókai *Csevegés Budapestről* szóló írása.[15] Írt ezenkívül a régi pesti életről és a főváros jövőjéről, valamit képviselőként is felszólalt, illetve cikkezett több budapesti vonatkozású kérdésben.[16]

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című sorozat Budapestről szóló kötete 1893-ban jelent meg. Az egyes fejezeteket itt is illusztris szerzőgárda írta, a maguk területén mindannyian elismert szaktekintélyek; a kötet írása idején nagy részük egyetemi tanár, vagy valamely országos kulturális intézmény vezetője. Budapest építészetének történetéről például Pasteiner Gyula művészettörténész, egyetemi tanár írt; Budapest iskoláiról Berzeviczy Albert, aki ekkoriban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára volt; a színjátszásról Paulay Ede, a Nemzeti Színház igazgatója; a Nemzeti Múzeumról Pulszky Ferenc, a múzeum akkori vezetője; Budapest iparáról és kereskedelméről Lukács Béla, a kereskedelmi minisztérium államtitkára, majd miniszter; a festészetről és szobrászatról Keleti Gusztáv festőművész, a M. Kir. Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző (a későbbi Képzőművészeti Főiskola) igazgatója.

14 MIKSZÁTH 1997. 168. p.
15 JÓKAI 1892.
16 Ld. például JÓKAI 1930. 180–181., 202–204., 211–219., 236–238. p.

Jókai a bevezető és a *Budapesti élet* című rész szerzőjeként működött közre. Lássuk, hogyan foglalja össze ő maga, miről kíván írni budapesti élet címszó alatt:

> „Addig azonban [ti. míg a budakeszi erdőt nyilvános kirándulóhelyként át nem engedik] a budapesti népkedélyre legélénkebb vonzó ereje továbbra is az eddigi látványosságoknak és rendezett mulatóhelyeknek lesz, milyenek: a színházak, a kiállítások, a múzeumok, a Városliget és a Városmajor, a Margit-sziget, az állatkert, a czirkuszok, lóversenyek, corsók, melyeket külön be fogunk mutatni. [...] Az előkelőbb osztályok kaszinói, klubjai, a munkások egyesületei, olvasó körei, dalegyletei, tornázó és tűzoltó társaságai mind megannyi központjai a népéletnek, melyek aztán időszakonként megint egy közös nagy gócpontban gyűlnek össze: a képviselő-választások alkalmával. S egy ilyen nagy politikai mozgalom jelenete érdemes lesz arra, hogy mint Budapest népéletének is sajátossága, élethíven be legyen mutatva.
>
> S végül koronáját képezi a Budapest fővárosi népéletnek az a felséges ünnepély, a mely egy emberöltő alatt rendszerint csak egyszer fordul elő: de akkor aztán a magyar népéletnek minden pompáját és erejét egy napon, egy helyen összpontosítva mutatja be, a minőhöz hasonlót Európának egy fővárosa sem mutathat föl: *a magyar király koronázásának* ünnepélye."

Jókai tehát sorra veszi Budapest népszerű kiránduló- és mulatóhelyeit. Ír a Svábhegyről és Zugligetről, a Svábhegy benépesülésének, divatba jöttének történetéről; elidőzik a pünkösdi búcsúnak, a városiak egykor szokásos pünkösdhétfői svábhegyi kirándulásának színes leírásánál. Majd következik a Városliget a vurstlival, nyáron csónakázó-, télen korcsolyázó-tóval; a Stefánia-úti korzó és Andrássy úti kocsi-korzó a lóverseny után. Aztán, a Margitsziget ismertetésénél, a romantikus helyszínek romantikus leírásokra csábítják Jókait. A *Dunaparti élet* című részben prózaibb, de egyben mozgalmasabb jelenetek következnek: a rakodópart, a gyümölcspiac, a baromfipiac és a lacikonyhák leírása. Nem hiányozhat egy drámai közjáték sem: a jégzajlás a Dunán, mely ez esetben szerencsésen, árvíz nélkül ér véget.

Jókai szól ezután különféle díszlakomákról, bálokról és egyéb mulatságokról; az *Ájtatosságok* című részben a föltámadás-napi és úrnapi körmenetekről, Szent István király ünnepéről, a budavári ünnepségek részletes ismertetésével, továbbá halottak és

mindszentek napjáról. Majd társadalmi és politikai élet címszó alatt egy képviselő-választás fordulatos elbeszélése következik. Végül, négy és fél oldalon keresztül, Ferenc József királlyá koronázásának ceremóniáját és az azt kísérő tömeges ünneplést ábrázolja egy nagy tabló keretében.

Jókai meglehetősen szabad kezet kapott, amikor azt kellett eldöntenie, miről is írjon „budapesti élet" címszó alatt. Érdemes tehát elidőzni annál a kérdésnél, hogy vajon miért éppen a fenti témákat és helyszíneket tartotta figyelemre érdemesnek. Az elkészült fejezet ugyanis legalább annyira tükrözi Jókai egyéniségét és írói szemléletét, mint amennyire árulkodik arról is, hogy az egész kötetet milyen célra szánták.

Jókai Budapest-leírását olvasva a gyanútlan olvasónak az az érzése támadhat, hogy Budapesten az élet csupa ünnep-, vagy legalábbis pihenőnapból áll. A kivételes, emlékezetes napok, események határozzák meg az összképet. A másik meghatározó szempont: a nyilvános tér. Budapesti élet – „népélet" – Jókai szerint leginkább az, ami kint az utcán, a szabadban zajlik, vagy ha nem kint a szabadban, akkor legalább a sokaság szeme előtt. Jókai leginkább a bámészkodó néző szemével láttatja a nyilvános eseményeket. És még csak nem is mindig ugyanannak a nézőnek a szemével. Elbeszélésére valamelyest rányomja a bélyegét azoknak a társadalmi rétegeknek a nézőpontja, akiket angolul *leisure class*-nak szokás nevezni. Azaz olyan társadalmi osztálynak, melynek tagjai *ráérnek*: ráérnek társasági életet élni, bankettekre, kiállításokra járni, élvezni a Margitsziget szépségét és így tovább. De azért Jókai Budapestjén nem csak ők a szemlélődők. Mint az író maga is elmondja, a bámészkodás kölcsönös: a városligeti vurstliban a nép a főszereplő, és az elegáns világ a néző, a korzón fordítva: „a creme a szereplő és plebs a néző". A kor embere, akármely réteghez tartozott is, sok idejét töltötte azzal, hogy látványos, nyilvános eseményeken, vagy akár csak az utcán bámészkodóként vett részt.[17]

Jellemző módon az ünnepek, politikai események közül is csak azokat méltatja figyelemre Jókai, amelyek nagy, nyilvános ünnepségekkel, utcai eseményekkel járnak. A családi körben megült fontosabb ünnepeket – karácsony, húsvét – egyáltalán nem tárgyalja, alighanem azért, mert azok – ki nem mondott szelektív szempontjai szerint – a magánélet részét képezik. Ugyanez a helyzet az *Ájtatosság* címszó alatt tárgyalt vallásos élettel. A személyesebb, meghittebb vallásossággal nem foglalkozik, kizárólag a nagy körmenetekkel és látványos templomi rítusokkal. Jókai egyfajta városi folklórt akar itt megragadni, ami illik is *Az Osztrák-Magyar Monarchia*-könyvsorozat koncepciójába, hiszen annak kötetei minden vidék, etnikum szokásait, ünnepeit részletesen ismertetik. Miért éppen a nagyvárosi „népszokások" hiányoznának? A politikum szintén ünnepi mezben jelenik meg. Jókai dönthetett volna úgy is, hogy bemutatja az országgyűlés egy napját; lehetett volna erről is szellemesen, szórakoztatóan, ironikusan írni,

17 Ld. GYÁNI 1999.

amint azt némely kortársak meg is tették. Ám nem így döntött, mert ő a közéletnek is a különleges napjait akarta ábrázolni: a képviselőválasztást, illetve a királykoronázást.

Jókainak az ünnepek iránti előszeretetét részben megmagyarázza, hogy ezek az alkalmak szerinte mindennél jobban jellemzik a budapestieket. Az itt élő emberek véleménye szerint egyedülálló módon szeretnek ünnepelni, és minden alkalmat megragadnak, hogy ezt a szenvedélyüket kiélhessék. Erről így ír a Közlakomák, mulatságok c. részben:

> „Budapest közönsége híres a vendégszeretetéről. Minden nemzetbeli celebritást, ki a magyar fővárost meglátogatja, a legszívesebb előzékenységgel fogadnak itt. Külföldi írók és művészek, költők és tudósok, hygieniai, ornithologiai, statisztikai és más tudományos kongresszusok minden nemzetbeli tagjai, stb. egyenlő testvéries fogadtatásban részesülnek; bárhová mennek, ünnepeltetnek; tiszteletükre díszlakomákat rendeznek, s azokon a magyarok az idegeneket saját nyelvükön köszöntik föl, míg az idegen hálából viszont magyar szavakban rögtönöz viszonzást.
>
> Általában a díszlakomák rendezésében Budapest kiváló helyen áll. Nincs nevezetes esemény, örömhír, író, színész, közhivatalnok jubileuma, hogy az lakoma nélkül lefolyjon, s ha országos csapás jön: árvíz, tűzveszélyek, vagy külföldi nagy szerencsétlenség, földrengés, hajóelsülyedés: akkor meg a szenvedők fölsegélésére rendeznek itt hangversenyt, tombolát, hölgybazárt, s ennek a vége is díszlakoma. S ezeknek a becsét a pohárköszöntők sora határozza meg, miben hazánkfiai valódi virtuózok. Oly emberek, a kik máskor hallgatagok, pohárköszöntéskor Demosthenesekké válnak; komoly férfiak ajkáról szikrázik a humor; a vége a toastnak a vendégsereg üdvrivalgásába vész el.
>
> S ha már a közlakomákról szóltunk, a rokontermészetű bálokat se hagyjuk említetlen ..."

A témák és helyszínek kiválasztásában Jókait nyilván írói szempontok is vezették. Egyrészt látható előszeretettel döntött olyan helyszínek mellett, amelyekhez személyes viszony fűzte, s amelyeket ezért igen plasztikusan tudott ábrázolni. Ennek legékesebb példája a szövegben a kimerítően tárgyalt Svábhegy: Jókai attól fogva, hogy feleségével telket és házat vásároltak itt 1853-ban, idejének nagy részét töltötte itt részben kertészkedéssel, részben írással. Ugyancsak az író tollára kívánkoztak a színesen leírható, festői és/vagy mozgalmas témák; a „városi folklór" iránti érdeklődés mellett ezért foglakoztathatta a pünkösdi búcsú, a vurstli, a duna-parti piac vagy a kocsikorzó.

A különféle helyszínek számos narratív, illetve leíró technika megcsillogtatására adtak alkalmat. A komikum és az irónia játssza például a főszerepet a városligeti körhinta bemutatásánál:

„Kimagaslanak mind e mulatság színhelyei közül az igazi lovagias sportnak az amphiteatrumai: magyarul „keringék", „ördögmalmok" („Ringelspiel"-ek). Itt látni azután, kinek van igazi bátor szíve! Mert felülni a szilaj paripára, ahhoz minden paraszt tud; de fölkapni arra az ágaskodó festett ménre, s annak a hátán, szivarra gyújtva, vágtatni a választott hölgy után, ki maga részéről kényelmesen hátradűlt helyzetben foglalja el a festett hintó hátulsó ülését, vagy pedig épenséggel egy szomszéd paripa hölgynyergében ülve, kéz a kézban, lovagol hű szeladonja mellett: ehhez a mindennapinál erősebb elhatározás kell. Csupa gyönyörűség elnézni a nyeregbe kapott fölkapott bakát, csipőre tett kézzel, agyarára fogott verginiával, vágtatni a maga szakácsnéja mellett, a ki kifeszített veres parazoljával sorompóba hívja a fél világot."[18]

Más, elragadtatottabb hangot üt meg az író a felső tízezerről írva:

„ A most már világhírre kapott budapesti lóversenyek alkalmával ismét új életképet mutat a Városliget. A Stefánia-út a leglátogatottabb sétahellyé válik. Egyik úri fogat a másik elé vágtat, egész sora a négylovas hintóknak versenyez egymással; a hintókban a szépség, divat gárdaezrede vonul le szemeink előtt , melynek nem akar vége szakadni; s ez a tömege a szépségnek elfoglalja a versenytér tribünjeit."[19]

Hasonló romantikus elragadtatást vált ki belőle a Margit-sziget idillje:

„Budapest tündérkertje! Egy darab a paradicsomból, – az édenkert tiltott fája nélkül. A Duna hosszú útjából Budapest alá érkezve, két hatalmas ágra szakad, melyek a hajóalakú gyönyörű Margit-szigetet ölelik körül."[20]

Másképp, némi paternalizmussal eszményíti Jókai a duna-parti zöldségeskofákat:

18 MONARCHIA 1893. 138. p.
19 MONARCHIA 1893. 140. p.
20 MONARCHIA 1893. 141. p.

„Az elárusító hölgyek kivétel nélkül a legsúlyosabb néposztályhoz tartoznak, derék termettel, jó egészséggel, ép tüdővel megáldva, a kik a nyár rekkenő hevét s a zimankós tél hózivataros napjait ugyanabban a jellemző öltözetben daczolják végig panasztalan, sorsukkal megelégedve. Becsületes, jó teremtések. Engednek alkudni. Nem magasztalják fel a selejtest annak, aki ért hozzá; nem gorombáskodnak a válogatóval. Pedig ide jár a város minden »jó gazdasszonya«: fiatal kisasszonyok, polgárnők, hivatalnokok feleségei, divatos öltözetekben, cselédeiktől kisérve. Maga e sorok írója is gyakran meg szokott közöttük fordulni nyaranta a svábhegyi szükségletét bevásárolni s így tapasztalat nyomán adhatja ki a bizonyítványt, hogy a pest-dunaparti gyümölcs- és zöldség-áruló hölgyek mintaképei a kellemesen méltányos igazságtudásnak."[21]

Jókai Budapest-narratívájának alaphangja a kedélyesség. Egyénisége, de írói habitusa is arra ösztönzi, hogy optimizmussal, a legrosszabb esetben is derűs iróniával szemlélje fővárosát, s ezt a hangulatot adja át az olvasónak. Tragikumnak, nyomornak, társadalmi problémáknak ebben a narratívában nyoma sincsen. Pedig, millennium előtti eufória ide vagy oda, a korszak publicisztikájában, szépirodalmában egyre több olyan írás jelenik meg, amely a budapesti élet sötétebbik oldaláról szól. Gondoljunk például Kóbor Tamás *Budapest* című regényére, vagy Molnár Ferenc *Az éhes város*-ára (mindkét mű 1901-ben jelent meg). E szerzők a szegénységet cseppet sem idilli mivoltában ábrázolják, hanem arról írnak, hogy hogyan vezet az a nyomor, amelyben Budapest lakóinak jelentős része él, erkölcsi zülléshez, az ember mind átvitt, mind konkrét értelemben vett prostituálódásához. Jókainál ezzel szemben a dolgozó osztályok festői *couleur locale*-ként jelennek meg, legrosszabb esetben is a tisztes szegénység vagy a kemény, dolgos, de becsületes élet megtestesítőiként.

Ha Jókai optimizmusára keresünk magyarázatot, az író habitusának boncolgatásán túl nem árt feltenni azt a kérdést is, hogy kinek is írja Jókai Budapest-fejezetét. (Általában, kinek írják cikkeiket a kötet szerzői?) Ha Rudolf intencióinak akartak megfelelni, akkor nemcsak hazájuk népének, hanem a Monarchia többi népének is, akik ezekből a szövegekből ismerhetik meg Magyarországot. Tehát a cél, legalábbis részben, a kifelé való reprezentáció, részben pedig a reklám (ne feledjük, Jókai nem idegenkedett attól sem, hogy tollát a bimbózó turisztikai iparág szolgálatába állítsa!). A feladat az, hogy egy-egy terület fejlettségét érzékeltessék a szerzők; ennek a feladatnak a magyarok is meg akarnak felelni. A Budapest-kötet szerzői fővárosuk gazdasági és különösen kulturális életét (kulturális intézmények; irodalom; színészet; egyházi és világi zene)

21 MONARCHIA 1893. 147–148. p.

úgy mutatják be, hogy abból nyilvánvaló legyen: Budapest Európa nagy fővárosaival összemérhető metropolisszá vált.

Ugyanakkor az egyes kötetek a helyi kultúra színességét is érzékeltetni kívánják. Ez Budapest mint nagyváros esetében vagy azáltal lehetséges, hogy etnikai sokféleségét érzékeltetik, vagy úgy, hogy a városi folklórt és a különféle rétegek társaséletét. Jókai „népélet" címen mindkettőt tárgyalja. Etnikai tarkaságról, amint azt ő is elismeri, a kilencvenes években már kevéssé lehet beszélni, s ő is nosztalgikusan sorolja a félmúlthoz azokat a jellegzetes figurákat, akik, házról házra járva, a maguk német-egyéb keverék nyelvén árulták hajdan portékáikat a pestieknek: az ablakos tótot, a krumplit áruló soroksári svábot vagy a zsidó handlét. Ezért is fontos, hogy a vallásos és világi közösségi rítusokat úgy írja le Jókai, mint ahogy más szerzők a Monarchia vidékein dívó népszokásokat.

Fejezetével Jókai az uralkodói családnak is meg akart felelni; a dinasztia tagjaihoz való személyes viszonyát, lojalitását is mintegy „beleírta" a budapesti életről szóló fejezetbe. A Margit-szigetről írva megemlíti, hogy „a váltakozó sokaság között ott lehet látni magát a fenséges házi gazdát, József főherceget, közszeretet környezte családtagjai között." (József főherceg közkedveltségét egyébként nem túlozta el Jókai. A főherceg valóban népszerű volt Magyarországon, nemcsak a magyar királyi honvédség megszervezőjeként és főparancsnokaként, valamint a köztiszteletben állott néhai József nádor fiaként, hanem azért is, mert számos alkalommal tanújelét adta Magyarországhoz való kötődésének azzal, hogy részt vett az itteni társadalmi és kulturális élet különféle eseményeiben. A budapestiek különösen értékelték azt, hogy magánparkját, a Margit-szigetet – belépti díj ellenében – megnyitotta a nagyközönség előtt.) Ugyancsak a Habsburg-ház előtt tisztelgett Jókai azzal, hogy Budapest-fejezete egyik leghangsúlyosabb részének Ferenc József 1867-es királlyá koronázását tette meg. Pedig, tekintetbe véve azt, hogy a Budapest-kötet 1893-ban jelent meg, nem volt igazán indokolt, hogy az író ezt a negyedszázaddal korábban lezajlott eseményt állítsa a közéletet tárgyaló rész fókuszába.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben magyar kiadásának főszerkesztője, Jókai Mór személyében testesítette meg azt az ellentmondást, ami a hazai közreműködők szemlélete és Rudolf főherceg eredeti koncepciója között fönnállott. Jókai egyrészt azáltal, hogy még Rudolf életében elérte, hogy a Magyar Királyságot reprezentáló kötetek teljes egészében magyar szempontok szerint készüljenek, végső soron a trónörökös eredeti tervét hiúsította meg. Rudolf elképzeléseitől meglehetősen távol kerültek az 1890-es években és a századfordulón megjelent magyar kötetek, amelyek híven tükrözték a századvég magyar közéletének sovinizmusát, és amelyek – akárcsak az 1896-os millenniumi ünnepségek – igen kevés teret szenteltek Magyarország nemzetiségeinek. Ezek a kötetek aligha voltak alkalmasak arra, amit Rudolf a sorozattal szeretett volna elérni; nemigen hihető, hogy erősbödött volna általuk a különböző népcsoportok közti kohézió.

Másrészt viszont Jókai szerkesztőként Rudolf főherceg halála után is továbbvitte a néhai trónörökös számára oly fontos vállalkozást, s a maga részéről mindent megtett azért, hogy keze alól az udvar számára is elfogadható kiadványok kerüljenek ki. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* Budapest-kötetét kivétel nélkül olyan emberek írták, akiknek nem csak szakmai tekintélye állt vitán fölül, hanem akik mindannyian megbízható hívei is voltak a kettős Monarchiának. A kötet – nem kis részben Jókainak köszönhetően – egyszerre volt a magyar főváros reklámja és a fennálló államrend melletti tanúságtétel.

BAJBAN ISMERSZIK MEG... KERESZTÉNY-ZSIDÓ EGYÜTTÉLÉS A BUDAPESTI KLAUZÁL TÉREN 1938 ÉS 1945 KÖZÖTT[1]

Bevezetés

A 21. századi Közép-Európában reneszánszukat élik az egykori történelmi zsidónegyedek. A berlini Scheunenviertel, a prágai Josefov, a krakkói Kazimierz jórészt annak köszönhetik újrafelfedezésüket, hogy bennük testesül meg az adott város zsidó múltja; sokak szemében ezek a negyedek hordozzák a város egykori zsidó örökségét.[2] Lakosságuk összetételét tekintve e városrészek régóta nem tekinthetők zsidónegyednek, néhányuk esetében pedig az is kérdéses, hogy valaha azok voltak-e egyáltalán. A II. világháború, illetve a vészkorszak nyomán szinte teljes egészében eltűnt a helyi zsidó lakosság. Az államszocializmus négy hosszú évtizede azután további nagymérvű társadalmi átrétegződéssel és státuszcsökkenéssel járt; e folyamatot általában a negyedek fizikai leromlása, az ottani lakóépületek lassú pusztulása kísérte.

A Belső-Erzsébetvárost, Budapest VII. kerületének a Nagykörúton belül eső részét is mind gyakrabban szokás „Budapest történelmi zsidónegyedének" nevezni. Tanulmányom egyik fő célja az, hogy kritika tárgyává tegyem a városnegyednek ezt a mára közkeletűvé vált felfogását, és az egykori társadalom vizsgálata révén hozzájáruljak a negyed múltbeli karakterének jobb megértéséhez. Fontosnak tartom, hogy a „régi pesti zsidónegyed" sztereotípiájával szemben a környék múltjának differenciáltabb képe alakuljon ki az olvasóban. Ezért a hangsúlyt a Belső-Erzsébetváros különböző vallású és etnikumú csoportjainak egymáshoz fűződő viszonyára helyezem, feltárva azt, hogy mennyire bonyolultak is voltak valójában az egyes csoportok és egyének közti kapcsolatok. A tanulmányban egy különösen szembeszökő jelenségre koncentrálok: arra, hogy hogyan éltek együtt zsidók és keresztények a Belső-Erzsébetváros házaiban és lakásaiban a II. világháború előestéjén.

---

1 A fejezet a „Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938–1945" című, eredetileg angolul megjelent tanulmány magyarra átdolgozott változata: SZÍVÓS 2012. Megírását és az alapjául szolgáló kutatást az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta.

2 A Scheunenviertel zsidó múltjával kapcsolatban ld. DOHRN–PICKHAN 2010. A Scheunenviertel mostanában zajló újrafelfedezéséről és a zsidó múltat kiaknázó városrész marketingről ld. KÜPPERS 2012. Ami a Josefov szanálását illeti a századfordulón, a témát kimerítően tárgyalja GIUSTINO 2003. Krakkó Kazimierz negyedének mind a múltbeli átalakulásaival, mind pedig a napjainkban zajló revitalizációjával kapcsolatban megkerülhetetlen MURZYN 2006.; ld. még SMAGACZ 2008.

Történeti elemzésem választott terepe, a Klauzál tér, egészen a legutóbbi időkig a sűrűn beépült Belső-Erzsébetváros egyetlen tere volt. Úgy vélem, hogy ez a tér több szempontból is reprezentatívnak tekinthető a negyed egészét illetően. A továbbiakban a Klauzál téri háztartások összetételét vizsgálom az 1941. évi népszámlálás lakásívei alapján, különös tekintettel a háztartásokon belüli felekezeti keveredésre.[3]

Arra, hogy miért olyan meghökkentően magas az egy lakásban együtt élő zsidók és keresztények aránya a teret körülvevő tizenhat lakóházban, több lehetséges magyarázattal is szolgálok majd. Az elemzés során folyamatosan szem előtt tartom a tágabb kontextust: figyelemmel leszek a makrotársadalomban zajló hosszú távú folyamatokra, például a zsidóság asszimilációjára; tekintetbe veszem a Belső-Erzsébetváros mint városnegyed sajátos hagyományait; illetve utalok majd arra, hogy milyen közvetlen – és nemegyszer visszafordíthatatlan – hatással volt a nagypolitika a VII. kerület mikrovilágára (gondolok itt például a zsidótörvényekre, Magyarország 1941-es hadba lépésére, az ország 1944. márciusi német megszállására, valamint az 1944. októberi nyilas hatalomátvételre).

A közép-európai „zsidónegyedek" reneszánsza az 1990-es években kezdődött. A megújulás a legtöbb esetben közvetlenül kötődött az egykori szocialista országokban 1989–90-ben lezajlott rendszerváltáshoz és annak következményeihez. Az államszocializmus bukásával a városfejlődés terén is új viszonyok teremtődtek; többek közt az addig elhanyagolt városi terek lehetséges hasznosítására terelődött a fejlesztők figyelme.[4] Az 1990-es évek elejétől lendületet vett a slumosodó városmagok rehabilitációja, a szónak mind fizikai, mind szimbolikus értelmében.

Ami az egykori „zsidónegyedek" megújulását illeti, az érintett környékek fizikai valójukban és múltjuk megítélésében is átalakultak; történeti imázsuk nagymértékben újraértelmeződött. A folyamat valójában inkább nevezhető re-kreációnak, mint rekonstrukciónak: az adott városnegyedek múltjának újraalkotása ugyanis a jelen igényeinek megfelelően zajlik.[5]

3 Az 1941-es népszámlálás kérdőíveit minden lakásról külön töltötték ki, részletesen feltüntetve a szobák számát, jellegét, a lakás felszereltségét stb. A lakókról hasonlóan részletes kimutatás készült, amely tartalmazta legfőbb paramétereiket (a háztartásban betöltött szerepkörüket, foglalkozásukat, vallásukat, állampolgárságukat, nemzetiségüket, anyanyelvüket, illetve azt, hogy az illető mikor költözött a lakásba). A Klauzál téri kérdőíveket épületenkénti bontásban a BFL őrzi: BFL IV. 1419. j. (Klauzál tér 1–4: 512/II. számlálójárás; Klauzál tér 5: 519/a számlálójárás; Klauzál tér 6–7: 519/b számlálójárás; Klauzál tér 8–9: 518/II. számlálójárás; Klauzál tér 10–13: 518/I. számlálójárás; Klauzál tér 14–16: 514/II. számlálójárás.) Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lugosi András történésznek, a BFL levéltárosának, aki a népszámlálási iratanyag referenseként és a két világháború közti korszak szakértőjeként segített eligazodni a népszámlálási iratokban, és akivel mindig megvitathattam a kutatás közben felmerülő problémáimat. Köszönet illeti még Gyimesi Emesét és Csillik Dávidot a cikkhez készített adatbázis elkészítésében nyújtott segítségükért.

4 A közép-európai történelmi zsidónegyedek megújulásának összehasonlító elemzésére, a folyamat ellentmondásainak bemutatására ld. MURZYN-KUPISZ 2009.

5 Ezt az aspektust hangsúlyozza MURZYN-KUPISZ 2009. valamint WALIGÓRSKA 2009.

Egyvalami biztos: a történelmi „zsidónegyedek" egykori etnikai-felekezeti arculata visszavonhatatlanul a múlté. Bár e városrészekben az elmúlt másfél évtizedben jelentős társadalmi átalakulások zajlottak, ez nem jelenti azt, hogy az egykori zsidó lakosok vagy az ő leszármazottaik tértek volna oda vissza; nem ők azok, akik manapság újranépesítik a berlini Scheunenviertelt vagy Krakkó Kazimierz kerületét. Az elmúlt hetven évben végbement társadalmi folyamatok visszafordíthatatlanok; e régi-új negyedek „zsidó" jellege tehát nem a lakosság összetételében, hanem valami másban gyökerezik. A vészkorszakot túléltek magas számaránya miatt Budapest különleges eset, ezért bizonyos tekintetben a Belső-Erzsébetváros is kivétel a fenti megállapítások alól; ezzel együtt ott is csekély mértékű a kontinuitás a háború előtt ott élt családok és a mai lakosság között.

A „zsidónegyedek" reneszánsza mögött részben idegenforgalmi, részben ingatlanpiaci marketingmunka áll, de legalább ilyen fontos a jelenség identitáspolitikai vetülete is. Az utóbbi különösen igaz Budapestre, ahol – Közép-Kelet-Európában egyedülálló módon – a háború előtti zsidó lakosság jelentős része túlélte a vészkorszak megpróbáltatásait; és ahol a túlélők, az ő leszármazottaik, hozzátartozóik és a velük azonosságot vállalók nagy száma miatt a zsidó hagyományok reneszánsza másképp értelmeződik, mint azokban a közép-európai nagyvárosokban, ahonnan jórészt eltűnt az egykori zsidó lakosság. A zsidó identitás újrafelfedezése és megélése sokakat érintő, élő folyamat, az 1980-as évek óta markánsan létező társadalmi realitás. Ebben a kontextusban a „régi pesti zsidónegyed" sokak személyes kötődésének, elköteleződésének tárgya és terepe, s nem tekinthető pusztán a városmarketing szülte konstrukciónak.

A turisztikai megfontolások mindazonáltal mindegyik „történelmi zsidónegyed" esetében kulcsszerepet játszanak: cél az, hogy a negyedek egyediségét, vonzerejét a zsidó műemlékek helyreállításával, színvonalas bemutatásával növeljék (ennek jeles példája a prágai Josefov), a zsidó kulturális hagyományokat pedig tematikus fesztiválok és más rendezvények keretében elevenítsék fel és tegyék a mai látogatók számára befogadhatóvá. Miközben a negyedek revitalizációjával összefüggésben új kulturális és szórakoztató funkciók jelennek meg, a zsidó örökség is egyre nagyobb hangsúlyt kap. Ezt jelzi a gyakran vallási ünnepekre időzített zsidó fesztiválok, koncertek rendszeressé válása, a zsidó témákra szakosodott könyvesboltok és könyvkiadók megjelenése, a zsidó profilú – vagy akként reklámozott – éttermek és kávézók sokasodása, illetve a sajátos zsidó színházi tradíciók felelevenítése (ahogy az a Belső-Erzsébetvárosban és Kazimierzben történik).[6] A kulturális branding nyomán a negyed *lieu de mémoire*-rá válik az emlékezni akarók számára – vagy *lieu d' identité*-vé azok számára, akik személyesen kötődnek a zsidó hagyományokhoz. Vegyük azonban észre: mindez gyakran lazán függ csak össze a szóban forgó hely történeti tényeivel, s joggal vetődik

6 A Belső-Erzsébetváros egykori zsidó helyszíneinek kulturális célú hasznosításával kapcsolatban ld. GANTNER–KOVÁCS 2008.

fel a kérdés, hogy van-e alapjuk a városrészhez fűződő történeti legendáknak. A hellyel való azonosulás, akárcsak a turisztikai vonzerő, gyakran a múlt hamis vagy legalábbis erősen átszínezett felfogásán alapszik – igaz, ez cseppet sem árt az emlékezet-ipar virágzásának.

A többi közép-európai „zsidónegyedhez" hasonlóan a Belső-Erzsébetváros is jelentős történeti újraértelmezésen ment át a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A kétezres évekre általánossá vált, hogy „régi pesti zsidónegyedként" emlegessék; ezzel az elnevezéssel azután nemcsak (vagy nem feltétlenül) az ott élők azonosulhatnak, hanem a zsidóságukat megélni kívánó, de másutt lakó budapestiek és az idelátogató külföldiek is. A „márkanév" természetesen a turizmus és a városmarketing számára is tág lehetőségeket kínál.[7] Az újabb kiadású útikönyvekben a VII. kerületnek ez a része Budapest fontos látnivalói között szerepel mint „Old Jewish Quarter", nem is beszélve a kifejezetten zsidó emlékhelyek felkeresésére szakosodott turizmusról, amelynek Budapesten épp a Belső-Erzsébetváros a fő látványossága.

Egy történeti városnegyed ilyesfajta újradefiniálása azonban veszélyeket is rejt magában. Nem utolsósorban annak veszélyét, hogy egy etnocentrikus, identitásépítő narratívából kicenzúrázzák az „oda nem illő" etnikumok, csoportok történetét – a Belső-Erzsébetvárosból jelesül a nem zsidó lakosokét. Ami egyenlő a történeti tények meghamisításával, a Belső-Erzsébetváros egykori társadalmi valóságának, etnikai-felekezeti sokszínűségének tudomásul nem vételével.

A történész-szakma korántsem egységes annak megítélésében, hogy a Belső-Erzsébetváros (a vele szoros történeti-kulturális egységet alkotó Belső-Terézvárossal egyetemben)[8] valaha is zsidónegyed lett volna. Azok, akik a városrész zsidónegyed-mivolta mellett törnek lándzsát, rendszerint azzal érvelnek, hogy a terület központi szerepet játszott a „zsidó Budapest" történetében; a 18. század végétől egészen a II. világháborúig igen magas volt az itt lakó zsidók számaránya, és ami még ennél is fontosabb, a negyedben található meg a zsidó hitélet számos nélkülözhetetlen intézménye. A judaizmus mindhárom magyarországi hitágazatának épült itt jelentős zsinagógája, tartottak itt fönn iskolákat, rituális fürdőt, mészárszéket, hentesüzletet, kóser vendéglőt, még cukrászdát is.[9] Ezeknek a helyeknek egy része ma is működik, a múltban pedig – szól

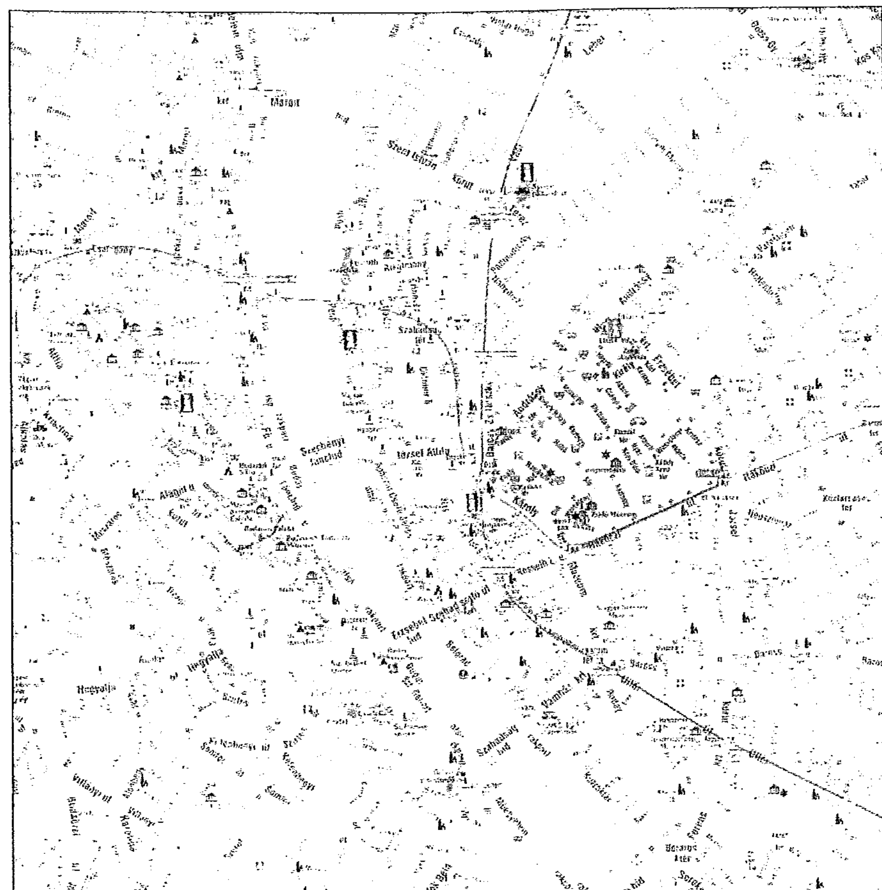
7 TÓTH 2008.
8 A 18 század végéig a negyed kívül esett a pesti városfalon, és a Terézvárosnak nevezett külváros részét képezte. A városfalat utóbb elbontották, a külvárosok pedig infrastrukturálisan is egybeforrtak a belvárossal. Pest, Buda és Óbuda 1873-as egyesítésekor Terézváros az új főváros egyik kerülete lett. A Terézváros déli része 1882-ben Erzsébetváros néven különvált, így jött létre a VII. kerület. A manapság „Pest régi zsidónegyede" néven emlegetett környék magába foglalja a Belső-Erzsébetvárost és a Belső-Terézváros egy sávját is (ld. a terület térképét az 1. ábrán).
9 PERCZEL 2004. és KOMORÓCZY 2004.

az érvelés – számtalan más zsidó intézmény is létezett a környéken, nem beszélve a Belső-Erzsébetváros világi zsidó közösségi helyszíneiről.[10]

Ami a zsidónegyed-felfogást kritikával szemlélőket illeti, ők sem vonják kétségbe – az eredetileg a Terézváros részét alkotó – Belső-Erzsébetvárosnak a budapesti zsidóság történetében játszott kitüntetett szerepét,[11] ám hangsúlyozzák: a negyedet története folyamán sosem kizárólag zsidók lakták, és az elmúlt évszázadok folyamán több keresztény templom, gyülekezet, valamint kisebbségi – például román nemzetiségi – intézmény is működött itt.[12] Érveik közt szerepel az is, hogy a negyed kétszázötven éves története során összesen másfél hónapig működött formálisan gettóként: a nyilas rezsim idején, 1944–45 fordulóján.

A kutatásaim nyomán levont tanulságok bizonyos értelemben a multietnikus Erzsébetváros mellett érvelők álláspontján is túlmutatnak. Ők az itt élő magyarokat, románokat, zsidókat etnikai-felekezeti alapon elkülönülő közösségekként fogják fel. Ezzel szemben az én vizsgálataim ezt a szemléletet legfeljebb a korai korszakokkal kapcsolatban igazolják, a 19. század végétől, a 20. század elejétől egyre kevésbé mutatják alkalmazhatónak a fennálló társadalmi viszonyok leírására. A hagyományos történeti narratívák jórészt figyelmen kívül hagyják az itt lakók egymás mellett élésének rendkívül szoros, *szimbiotikus* jellegét, és az egyének besorolásakor kitartanak a vallási-etnikai közösséghez tartozás, mint egyetlen és legfőbb osztályozási szempont mellett. Nem vesznek tudomást azokról a többszörös identitásokról, amelyek több nyelv szimultán használatában tükröződnek, és amelyeket a különböző nemzetiségű ittlakók a magyar nemzethez való asszimilációjuk során fejlesztettek ki; nem is beszélve a felekezeti hovatartozáson belüli finomabb szubkategóriákról, így például a vallási törvényekhez való ragaszkodás fokáról.

10 KOMORÓCZY 2004. valamint FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRBIK 1999.
11 Az egykori Terézváros belső oldala már a 18. században egyfajta „kikötőként" szolgált a Pest által odavonzott zsidó bevándorlóknak, és a zsidó migrációban játszott szerepét a 19., sőt a 20. században is megőrizte.
12 BÁCSKAI 1995. 11–12. p.; KOLTAI–RÁCZ 2011. 31–60. p.; SZAKÁLY 2010. 6–21. p.

1. ábra. *Térkép Budapest belvárosáról a „régi pesti zsidónegyed" kiemelésével.*[13] Szívós Erika szerkesztése.

Ezen a ponton megkerülhetetlen, hogy pontosítsam a cikkben használt „zsidó" fogalmat, mivel az a vizsgált időszak folyamán mindvégig problematikus. Visszamenőleg zsidónak minősíteni valakit több szempontból is megkérdőjelezhető eljárás, még felekezeti szempontból is, nemhogy származási alapon – mindez könnyen az illető választott identitásával ellentétes eredményre vezethet.[14] A Magyarországon az 1939 és 1941 között elfogadott úgynevezett zsidótörvények pontosan így jártak el: nagyon különböző identitású állampolgárokra terjedtek ki, akiket nem a közösségi tudat kapcsolt össze, hanem a törvényben megfogalmazott faji kritériumok. Voltak közülük, akik

13 http://jewishwebindex.com/Hungary_-_Street_Map_of_Budapest.jpg. Utolsó letöltés: 2012. dec. 7.

14 A probléma felvetését ld. például: GYÁNI 2004.; COLE 2003. 44–8.; GERŐ 2005. 105–108. p.

valóban erős zsidó identitással rendelkeztek, és aktívan gyakorolták vallásukat. Mások, bár felekezetileg zsidónak minősültek – valamelyik izraelita hitközségnél anyakönyvezték őket, és formálisan sosem hagyták el felekezetüket –, vallásukat egyáltalán nem gyakorolták, elvilágiasodtak, és hovatovább zsidó identitásukat is maguk mögött hagyták volna, ha a kor fokozódó antiszemitizmusa nem emlékeztette volna őket lépten-nyomon a származásukra. És szép számmal akadtak olyanok is, akiknek még csak valamely izraelita hitközséghez sem volt közük, csupán a jogfosztó faji törvények minősítették őket zsidónak pusztán származási alapon. Ők már korábban kitértek a judaizmusból: megkeresztelkedtek, vagy esetleg a családjuk tért be valamelyik keresztény egyházba még az ő születésük előtt.

Zsidónak nevezni mindazokat, akiket a faji alapú zsidótörvények sújtottak, olyan, mintha elfogadnánk a faji alapú törvényhozás álláspontját: mintha visszamenőleg is megvonnánk az áldozatoktól a szabad identitásválasztás jogát. Tim Cole az 1944–45-ös budapesti gettókról írott könyvében a „zsidó" megnevezést *mindvégig* idézőjelben használja – a fenti megfontolások alapján. „A holtakat ugyan feltámasztani nem tudom," írja egy helyen, „de a 'zsidóként' meggyilkoltaknak legalább visszaadhatom az identitásválasztás szabadságát."[15]

Jelen tanulmányban, mintegy kompromisszumos megoldásként, az 1941-es népszámlálás felekezeti kategóriáit szó szerint értelmezem, és olyan indikátorokként fogom fel őket, amelyekkel nagyjából leírható a Klauzál téri lakosok hovatartozása. A zsidó, illetve izraelita megjelölést a római katolikus, evangélikus stb. megjelöléshez hasonlóan felekezeti értelemben használom: úgy, ahogy az 1941-es népszámlálásban is használták. A felekezeti megjelölések egyikét sem teszem ugyan idézőjelbe, de amikor szükséges, megjegyzéseket fűzök értelmezésükhöz. Tisztában vagyok vele, hogy az 1941 körüli évekre vonatkozóan a „katolikus" – vagy bármely más keresztény felekezetre utaló – megjelölés éppoly problematikus lehetett, mint a „zsidó". Ekkorra ugyanis a keresztények közül is szép számmal akadhattak olyanok, akiknek vallási hovatartozása puszta formalitássá halványult – akármilyen nagy hangsúlyt kaptak is a keresztény értékek a korszak hivatalos diskurzusában. Az esetek többségében a hivatalos felekezeti besorolással szemben semmi biztosat nem tudok majd mondani az egyénileg választott identitásról, mert forrásaim alapján lehetetlen azt rekonstruálni. Fel tudom azonban hívni a figyelmet olyan körülményekre, amelyek az asszimiláció, illetve a szekularizáció előrehaladott voltára utalnak – vagy épp ellenkezőleg: a vallásos identitás, az erős etnikai tudat, illetve a disszimilációs szándék meglétére engednek következtetni.

A Klauzál térnek az 1941-es népszámlálás kérdőívei alapján kibontakozó képe számomra több meglepetéssel is szolgált. A zsidóság magas számaránya önmagában nem volt lélegzetelállító újdonság; a Belső-Erzsébetváros, amióta csak nagyvárosi formát

15 COLE 2003. 48. p.

öltött a 19–20. század fordulóján, mindig is erről volt nevezetes. Már a 20. század eleji népszámlálások eredményei is erről tanúskodnak, különösen, ha a VII. kerület lakosainak felekezeti arányait kisebb területi egységekre bontva közlik. Az 1900-as népösszeírás szerint abban az évben a Klauzál teret (pontosabban az István teret, ahogy akkoriban hívták) közvetlenül körülvevő házakban 50 és 80% között mozgott a zsidók számaránya.[16] Az izraeliták aránya a VII. kerület teljes népességéhez viszonyítva 1900-ban 35,8% volt (összehasonlításképp Budapesten 23,6%). 1900-zal ellentétben az 1910., 1920., illetve 1930. évi népszámlálások alkalmával városnegyed-mélységű bontásban nem készült feldolgozás, a teljes VII. kerület felekezeti arányai azonban hozzáférhetőek: az izraelita lakosok aránya a VII. kerületben 1910-ben 38,5%, 1920-ban 39,1%, 1925-ben 36,3% volt. (Budapest összlakosságán belül az izraeliták aránya a fenti években – sorrendben – 23,1%-ot, 23,2%-ot, illetve 21,6%-ot tett ki.)[17]

Az sem hatott rám az újdonság erejével, hogy a városnegyed lakossága nem egyöntetűen zsidó vallásúakból állt. Amint azt már korábban bemutattam, mértéktartó elemzők mindig is a környék vegyes jellegét hangsúlyozták. (Csak hogy nyilvánvaló legyen a fenti népszámlálásoknak a VII. kerület keresztény népességére vonatkozó eredménye: a keresztények aránya kerületi szinten 61–64% között ingadozott, és még a kerület zsidók által legsűrűbben lakott részében is 20–30%-ot tett ki.)

Ami kutatásaim során őszintén meglepett, az a zsidó és keresztény lakosság szoros együttélése, illetve kapcsolataik közelségének foka volt, különösen a magánszférát és a privát tereket illetően. A nyilvános térhasználat során – utcán, parkban, vásárcsarnokban – nyilvánvalóan érintkeztek egymással a különböző csoportok még a tradicionális világban is. Az *egy épületen* és különösen az *egy lakáson belüli* keveredés ilyen nagyfokú elterjedtségére azonban nem számítottam, és társadalomtörténészként úgy éreztem, hogy ez a jelenség mindenképp magyarázatra szorul.

Az 1941-es népszámlálásra a Belső-Erzsébetváros lakóinak szempontjából igencsak baljós pillanatban került sor. Az első, illetve második zsidótörvény (1938, illetve 1939) addigra már minden téren éreztette a hatását. E törvények gazdaságilag igen súlyosan érintették a helyi lakosokat; korlátozták őket tulajdonukban, és sokak megélhetését, karrierjét, továbbtanulási lehetőségeit lehetetlenítették el. A második zsidótörvényként elhíresült 1939. évi IV. törvény a „zsidó” fogalmát faji alapon határozta meg – vagyis számos olyan polgárt is érintettek a jogfosztó intézkedések, akik vallási alapon nem, legfeljebb származásuk alapján kapcsolódtak a zsidósághoz. A harmadik zsidótörvény az 1941-es népszámlálás után 7 hónappal lépett hatályba.[18] Az utóbbi

16 Ld. „Az izraeliták eloszlása” c. térképet in KŐRÖSI–THIRRING 1905. 56–57. p.
17 THIRRING 1935. 43. p.
18 Bár a magyar történeti irodalomban és a köztudatban zsidótörvényként számon tartott jogszabályok tartalmukban egyértelműen jogfosztóak voltak, maguknak a törvényeknek az elnevezéséből ez nem világlik ki. A úgynevezett zsidótörvények (1938. évi XV. tc., 1939. évi IV. tc., 1941. évi XV. tc., és az 1942. évi XV. tc.) teljes szövege itt olvasható: Ezer év törvényei.

jogszabály a legszemélyesebb emberi kapcsolatokba avatkozott bele, és szabályozta a privát szféra legintimebb területeit. Megtiltotta például a házasságot a faji alapon zsidónak minősülő és zsidónak nem minősülő személyek között, sőt, zsidó férfiak és keresztény nők között még a szexuális kapcsolatot is büntetni rendelte. Még ha tekintetbe vesszük is, hogy az 1941-es népszámlálás megelőzte a harmadik zsidótörvényt, a közhangulatból következően korántsem magától értetődő, hogy keresztény albérlők hogyan élhettek egy háztartásban zsidó főbérlőikkel és fordítva; hogy keresztény bérlők miért választottak lakóhelyet egy „zsidósnak” számító környéken; hogy keresztény lányok, asszonyok miért dolgoztak háztartási alkalmazottként zsidó családoknál; vagy hogy keresztény munkavállalók miért szegődtek el ilyen nagy számban zsidó tulajdonban lévő üzletekbe és műhelyekbe.

Zsidók és keresztények közös lakásban: felekezetileg vegyes háztartások a Klauzál téren 1941-ben

A Klauzál tér lakásait és lakóit vizsgálva elmondható: 1941-ben három lakóháztól eltekintve az épületek lakásainak 23–63%-át lakták vegyesen zsidók és keresztények. A felekezetileg vegyes háztartások sokfélék voltak: mind a keveredés jellegében, mind pedig okaiban jelentős különbségeket mutattak egymáshoz képest. Mindazonáltal a tér házaiban tapasztalható vegyes háztartások tipológiailag négy csoportba sorolhatók. Az alábbiakban ennek a tipológiának a felállítására teszek kísérletet; egy-egy háztartás részletes bemutatásával pedig illusztrálni kívánom ezeknek a típusoknak a működését.

1. táblázat.

A felekezetileg izraelita, keresztény, illetve vegyes lakások aránya a Klauzál téri házakban[19]

	Klauzál tér							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Tisztán izraelita lakások száma	5	0	3	4	9	4	2	2
Tisztán keresztény lakások száma	5	13	7	7	9	3	5	7

19 A nem lakás céljára használt helyiségeket (üzlet, raktár, műhely stb.) nem vettem számításba.

	Klauzál tér							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Keresztény-izraelita vegyes lakások száma	4	6	9	2	10	7	1	4
Keresztény-izraelita vegyes lakások aránya az épületen belül	29%	32%	47%	15%	36%	50%	12.5%	30%

	Klauzál tér							
	9	10	11	12	13	14	15	16
Tisztán izraelita lakások száma	8	6	1	1	8	2	11	4
Tisztán keresztény lakások száma	9	18	7	4	13	14	9	6
Keresztény-izraelita vegyes lakások száma	6	7	8	4	10	2	10	17
Keresztény-izraelita vegyes lakások aránya az épületen belül	26%	23%	50%	44%	33%	11%	33%	63%

(A) Az egyik leggyakoribb vegyes együttélési forma az volt, amikor a zsidó család keresztény cselédlánnyal osztotta meg otthonát. Ennek a felállásnak az értelme a korban közismert volt: a zsidó családtagokkal ellentétben a katolikus, református vagy evangélikus cselédlánynak nem kellett betartania a szombatra/sábeszre, illetve a vallásos ünnepekre vonatkozó rituális előírásokat, tehát szombaton is végezhetett házimunkát. Néhány Klauzál téri házban ez a felállás szinte általános volt. A Klauzál tér 11. számú bérházban például, amely egyúttal Budapest egyik nagy vásárcsarnokát is magában foglalta, a nyolc zsidó háztartásból hétben alkalmaztak bentlakó keresztény cselédlányt. A Klauzál tér 6. szám alatt még egy feleségével és öt leányával élő rabbi is római katolikus vallású cselédlánnyal osztotta meg otthonát; ebből a tényből arra lehet következtetni, hogy ez a megoldás nemcsak hogy elfogadható volt, hanem a rituális törvények szempontjából is hallgatólagos jóváhagyást élvezett. (A nevezett Schwarcz Árpád[20] rabbi, akárcsak a Klauzál tér átlagos lakói közül oly sokan, családi bevételeit

20 A szövegben szereplő valamennyi személynév fiktív, általam kitalált név. A forrásokban szereplő eredeti neveket az egész szövegben ezekkel helyettesítettem, az 1992. évi LXIII. törvény személyes adatok kezelésével kapcsolatos rendelkezéseinek megfelelően.

kiegészítendő albérlőt is tartott otthonában: egy izraelita vallású házaspárnak adta ki az egyik szobát.)

(B) A felekezeti keveredés erőteljesebb fokára utalt, amikor a zsidó család keresztény albérlőnek adta ki az egyik szobát – vagy fordítva: keresztény főbérlők bocsátották egyik szobájukat zsidó albérlő rendelkezésére. A Klauzál tér 12. alatt ennek látjuk egy viszonylag egyszerű példáját, ahol is Moskovits Ármin izraelita vallású pékmester, aki anyósával és négy lányával (egyikük kereskedőtanonc, másikuk fűzőkészítő, a két legfiatalabb pedig iskolás) az egyik szobát egy református vallású gyári munkásnak és katolikus feleségének adta ki. A Klauzál tér 5-ben egy négytagú zsidó család, Nagy Ernő kereskedősegéd, a felesége, gyermekük és a családfő szabó édesapja adták ki lakásuk egyik szobáját egy római katolikus ácsmesternek és feleségének. A családdal együtt lakott még egy görög katolikus cselédlány is.

Fordított felállásra – vagyis amikor keresztény bérlők adták bérbe egy vagy több szobájukat zsidó albérlőnek – szintén számos példa akadt. Perennei Márton cipészmester – vallására nézve római katolikus – a három utcára néző szobából csak egyet lakott feleségével, egy másikat szintén római katolikus rokonának, illetve rokona katolikus feleségének adott ki, míg a harmadik szobát egy elvált zsidó asszonynak adta bérbe. Az utóbbi foglalkozására nézve háztartásbeliként, nem pedig cselédként vagy háztartási alkalmazottként szerepelt a felvételi íven; a „Milyen címen lakik tartózkodik a lakásban?" rovatban pedig albérlőként nevezték őt meg a népszámlálási íven. Mindazonáltal azt kell feltételeznünk, hogy a nőrokonokhoz – anyósokhoz, elözvegyült nővérekhez hasonlóan – ő is háztartási kisegítőmunkát végzett, mintegy a bentlakó cselédlányt pótolva.

Bár ezek a lakások a korabeli normák szerint viszonylag tágasnak minősültek, az egy-egy háztartásban élők fizikai közelsége szembetűnő. Az albérlők ezekben a lakásokban többnyire ugyanazt a konyhát és fürdőszobát használták, mint a főbérlő és családtagjai, és a Klauzál téri lakások szokásos elrendezése miatt az albérlők rendszerint a főbérlő családéval szomszédos, ahhoz ajtóval kapcsolódó helyiségben laktak. A főbérlő család és az albérlők tehát szó szerint hallótávolságon belül éltek, arról nem is beszélve, hogy lépten-nyomon beleláttak egymás életébe. Feltételezhetjük, hogy ezekben a háztartásokban, illetve albérletekben a felekezeti különbségek nem igazán számítottak a lakótársak szemében, különben nem választották volna a szoros együttélésnek ezt a térbeli formáját.

Ahogy az a fenti példákból is kitetszik, a Klauzál téren 1941-ben mind a középosztálybeli, mind az alsó középosztálybeli háztartások meglehetősen népesek lehettek. A Klauzál tér munkásháztartásaiban azonban még ennél is zsúfoltabban éltek együtt az emberek. A munkások és néha a szegényebb iparosok lakásai is gyakran tömegszállásra emlékeztettek. A szoba-konyhás lakásokban nemegyszer nyolc, tíz, sőt még annál is több ember zsúfolódott össze: a főbérlő és családtagjai mellett több albérlő, illetve ágyrajáró osztozott a szobán és a konyhán. A Klauzál tér 10. egyik földszinti udvari lakásá-

ban például a lakók a következő, szokásosnak aligha mondható felállásban éltek együtt: a katolikus főbérlő és felesége magyarok voltak, egyik református vallású albérlőjük cigány nemzetiségű (sic!), másik izraelita vallású albérlőjük zsidó nemzetiségű (sic!)[21]. Négy további ágyrajáró cigány nemzetiségű volt, vallásukra nézve mind katolikusok. A nyolc felnőtt egyetlen szoba-konyhás lakásban élt együtt.

Az efféle túlzsúfolt lakások általában az udvarról nyíltak, és többnyire a földszinten helyezkedtek el – de nem minden esetben. A szükség olykor a magasabb presztízsű lakások tulajdonosait is rákényszerítette, hogy tömegszállássá alakítsák lakásaikat. Az itt lakók hajdan jobb napokat láttak, és foglalkozásuk alapján semmiképpen sem indokolt őket az „alsóbb osztályokba" sorolni. Zsidók és keresztények keveredése teljesen általános volt ezen a szinten is. A Klauzál tér 6. szám alatti ház egyik második emeleti, takaros, háromszobás lakásának főbérlője Weinfelder Margit hajadon varrónő volt, aki a lakás egyik szobáját édesanyjával, valamint gyors- és gépíró húgával osztotta meg; mindhárman izraeliták voltak. A lakás többi részét, ma már kideríthetetlen elosztásban, további személyek lakták: két zsidó albérlő, mindketten boltossegédek, egyikük a feleségével; a főbérlő két szintén izraelita rokona; a Royal Szálló egy római katolikus alkalmazottja; egy ágostai evangélikus cipész református feleségével és gyermekével; valamint egy római katolikus albérlőnő, akinek a népszámlálási íven „jelenleg állástalan házvezetőnő"-ként jelölték meg a foglalkozását. A háztartásban összesen tizenhárom ember élt együtt; ez ugyancsak távol esett már azoktól a polgári normáktól, amelyek egy háromszobás lakásból eredetileg következtek volna.

(C) Külön figyelmet kell szentelni azoknak a lakásoknak, amelyek egyszerre szolgáltak a családi élet és a munka helyszínéül, egyfajta patriarchális (esetenként matriarchális) légkört teremtve. Ez a formáció a Klauzál téren igencsak elterjedtnek, hovatovább helyi jellegzetességnek számított. Ami a Klauzál téri lakosok foglalkozását illeti, egyértelműen a divatipari szakmák domináltak a körükben: a tér házaiban feltűnően nagy számban laktak szabók, varrónők, fehérnemű- és fűzőkészítők, szűcsök és cipészek. Amint az 1941-es népszámlálási ívek részletes válaszaiból is kiderül, a szabómesterek nagy előszeretettel béreltek olyan tágas lakásokat, amelyek egyúttal műhelyükül is szolgáltak; ezáltal a lakás egyszerre töltötte be a családi otthon és a munkahely szerepét. Az 1941-es népszámlálási kérdőívekből az derül ki, hogy a szabótanoncok, sőt az alkalmazottak egy része is állandó jelleggel lakott a mesternél, míg a fennmaradó szobákat a szabó és családja foglalták el. Ez a formáció korántsem volt belső-erzsébetvárosi sajátosság, és azt sem lehet mondani, hogy csak a divatszabók preferálták volna ezt a háztartásformát. Épp ellenkezőleg, a két háború közötti budapesti iparos réteg

21 Más íveken ilyesmire nincs példa, alkalmasint a népszámláló követett el hibát. A két világháború közötti Csehszlovákiával ellentétben Magyarországon a zsidóságot nem tekintették nemzetiségnek, még a faji törvények idején sem, ezért a népszámlálási íven nem lehetett azt nemzetiségként megjelölni.

körében meglehetősen elterjedt megoldásról van itt szó.[22] A Klauzál tér 13. egyik lakója, Homonnai István református szabómester a maga háromszobás lakását (amelyhez konyha, előszoba, fürdőszoba és is cselédszoba is tartozott) „részben lakás, részben műhely"-ként határozta meg a népszámlálási íven: a családtagokon kívül a tanonca és egy foglalkozására nézve szabó albérlője is velük lakott.

Általános volt szabócsaládokban, hogy a gyermekeket is a divatszakmában taníttatták tovább, tehát a felnőtt gyermekek bedolgoztak a családi üzletbe. Egyik, 1926-ban született Klauzál téri interjúalanyom egy szabónak volt a lánya, maga is szabómesterséget tanult, és épp egy, a fentiekhez hasonló méretű három szoba-cselédszobás lakásban nőtt fel. Elbeszélése szerint a második világháború előtt a VII. kerületi szabómesterekkel szemben társadalmi elvárás volt, hogy olyan nagy lakást béreljenek, amely eleganciát és nagyvilági hangulatot áraszt; legalábbis helyiségenként el kellett hogy különüljön egymástól a szalon (ahol a szabó fogadta a vevőket és próbált), a műhely, illetve a család privát lakrésze. Az efféle három- vagy négyszobás lakások – amelyek a harmincas évek sztenderdjei szerint már szinte felső-középosztálybelinek számítottak – komoly anyagi megterhelést jelentettek a mestereknek és családjuknak.[23]

Az 1941. évi népszámlálási ívek interjúalanyomat számos esetben igazolják. A magasabb presztízsű Klauzál téri lakások többségét 1941-ben olyan iparosmesterek bérelték, akik a lakásban műhelyet és próbaszalont is tartottak fenn. A történelem fintora, hogy ezek a grandiózus, általában 100 négyzetmétert meghaladó alapterületű lakások – amelyekhez szalon, fürdőszoba, külön illemhely, öt–hét méter hosszú és két méter széles előszoba is járt – eredetileg egészen más társadalmi rétegeknek épültek a 19. század végén. A népszámlálási íveken azonban a legritkább esetben találkozunk kimondottan jómódú magánzókkal, vagy értelmiségi szabadfoglalkozások jól kereső képviselőivel. Egyike lehetett ezen ritka eseteknek Morgenstern Györgyné Dr. Németh Ibolya orvos, aki magánrendelőt működtetett Klauzál tér 7. alatti lakásában. A lakók összetétele és státusa tekintetében az egyetlen kivétel a Klauzál tér 16. Ezt a saroképületet a tér házai között a legkésőbbiként, 1907-ben emelték; a ház számos modern, tágas lakással rendelkezett, ezért azután jó néhány jómódú, magasabb státusú középosztálybeli család is lakott benne (például tehetősebb kereskedők, orvosok, ügyvédek).

Néhány esetben az albérlők a főbérlővel azonos mesterséget űztek, jóllehet a lakás nem szolgált műhelyként. Ezekben az esetekben a közös szakma nagyobb súllyal eshetett latba, mint a vallási hovatartozás. A Klauzál tér 5. alatti házban például Weisz Salamon izraelita cipészmester első emeleti lakásának albérlője egy református cipész és a felesége voltak.

22 A lakóhely és műhely kombinációjáról, és a tanoncoknak ilyen házias keretek között történő képzéséről ld. L. NAGY 1998. 203–205. p. L. Nagy szerint a fővárosi iparosok 47%-a dolgozott a saját otthonában az 1920-as évek végén, és csak 53%-uk tartott fenn másutt műhelyt.

23 INTERJÚ Z. M.-nével.

(D) Végezetül a vegyes háztartások egy külön csoportját képezték a felekezetileg vegyes családok: ahol a keresztény-zsidó határvonal a házasfelek, vagy a család egyéb tagjai között húzódott. Bár az ilyen családok száma a Klauzál téren arányaiban nem volt túl nagy, mégis fontos őket megemlíteni a környék arculatának árnyaltabb megértése végett. A Belső-Erzsébetváros Budapest zsidóságának zömmel a tradicionálisabb elemeit vonzotta, vagy legalábbis ekként tartották számon a városrészt a korabeli közgondolkodásban; a felekezetileg vegyes családok jelenléte viszont, sok más egyéb jel mellett, az asszimiláció jelenségére utal. Ahogy a felsorolt esetekből is kitűnik majd, a felekezetileg vegyes családoknak sokféle variációja létezett. Ezen változatoknak azonban egy közös jellemzője mindenképpen volt: az efféle párkapcsolatban vagy családi kötelékben élők magánéletük terén korábban elképzelhetetlen tortúráknak néztek elébe az 1941. évi, harmadik zsidótörvény elfogadása után.

1941-ben a Klauzál tér a vallásilag vegyes kapcsolatok széles spektrumát vonultatta fel. A 13-as számú ház egyik lakásában egy izraelita pincér és római katolikus felesége éltek együtt. Foglalkozására nézve optikus fiuk az apa zsidó vallását követte. (A Magyarországon követett jogi gyakorlat szerint a gyermekek az azonos nemű szülő vallását követték. Bár ez alól a minta alól léteztek kivételek, a családok alapesetben ehhez a szabályhoz tartották magukat.) A szóban forgó házaspárnak három római katolikus és egy görög katolikus albérlője volt.

Ugyanebben a házban egy egyedülálló római katolikus anya, Dornbacher Ernőné született Szabó Teréz hivatali alkalmazott – talán elvált, talán özvegy, mindenesetre asszonynevét használta – élt kettesben Gábor nevű iskolás fiával; a fiú vallására nézve zsidó volt a népszámlálási ív adatai szerint.

A Klauzál tér 5. számú ház egyik háromszobás lakásában lakott Stein Imre katolikus szabómester, aki a faji törvények hatálya alá esett: hiába volt felekezetileg római katolikus, egy piros „i" (=izraelita) jelezte a származását a kérdőív utolsó rovatában. (A piros „i" jelzést nem a népszámláláskor, hanem később vezették rá a népszámlálási ívekre.) Stein Imre felesége és két kislánya egyaránt római katolikusok voltak, ahogyan velük lakó háztartási alkalmazottjuk is. Az utóbbi nemzetiségére nézve magyar volt, bár anyanyelveként a németet tüntették fel. A családfőt leszámítva senkinek a neve mellé sem került piros „i", vagyis a zsidótörvények értemében a családapán kívül senki sem minősült 1939-et követően zsidónak.

Néhány esetben felmerül a gyanú, hogy a háztartás felnőtt tagjai össze nem házasodott élettársak voltak, a korabeli statisztika azonban nemigen tette lehetővé ennek formális megfogalmazását. Ilyen élettársi viszonyt tételezhetünk fel Berger Géza izraelita szakács és Huber Ferencné római katolikus pincérnő között. Bár családi állapotukat tekintve mindketten elváltak voltak, Huberné mégsem albérlőként, hanem „közös háztartásban" élőként szerepel a népszámlálási íven.

Az ilyen zsidó-nem zsidó párok – amennyiben csak élettársi közösség kapcsolta őket egybe – 1941 augusztusát követően büntetőeljárásnak néztek elébe: az 1941. évi XV. törvénycikk, az úgynevezett harmadik zsidótörvény „fajgyalázásnak" minősítette kapcsolatukat. Ahogy az elmúlt években több történeti tanulmány is kimutatta, már annak puszta *gyanúja*, hogy egy zsidó és egy nem zsidó szexuális kapcsolatot létesített egymással, is elegendő alapnak számított ahhoz, hogy az érintetteket valaki feljelentse, a rendőrség pedig ilyen esetekben valóban nyomozást indított, próbálva kideríteni azt, hogy a gyanúsítottak mit csináltak együtt magánlakásokban, teljességgel privát terekben.[24] Szélsőséges esetben még az is előfordult, hogy a vádlottnak bíróság előtt kellett bizonyítania, hogy nem lépett szexuális kapcsolatba más vallásúval. Laura Palosuo idéz egy ilyen esetet az uppsalai Raoul Wallenberg Archívumban őrzött oral history-gyűjtemény interjúanyagából. Az eset főszereplője egy élettársi közösségben élő magyar pár, egyikük zsidó, másikuk katolikus, akik 1941-ben „fajgyalázás" vádjával kerültek bíróság elé. A párnak három gyermeke volt, megalapozottnak látszott tehát a szexuális kapcsolat vádja. Ügyvédjük mindazonáltal azt tanácsolta nekik, vallják azt: az 1941. évi XV. törvény hatálybalépése után törvénytisztelő polgárként tartózkodtak a nemi együttléttől, jóllehet élettársi közösségüket ezután is fenntartották. Végül felmentették őket, mert az ügyésznek nem sikerült bizonyítékokkal alátámasztania a szexuális kapcsolat vádját.[25]

Lehetséges magyarázatok: az integráció ezer árnyalata

Mivel magyarázható a felekezetileg vegyes háztartások magas számaránya a Klauzál téren? Az elsőként adódó szempont az, hogy a vallási hovatartozás, ahogy azt a népszámlálási íven feltüntették, csupán hozzávetőleges képet ad az egyes egyének személyes identitásáról, arról pedig szinte semmit nem árul el, hogy a vallás milyen szerepet játszott az illetők életében. Még ha elfogadjuk is, hogy a Horthy-korszakban a vallás az önmeghatározás egyik fontos eleme volt (amit nyilván erősített a keresztény értékeket hirdető hivatalos diskurzus *és* a zsidókkal szemben bevezetett intézményes diszkrimináció), sokan lehettek olyanok, különösen nagyvárosi környezetben, akiknek az életében a vallás csekély szerepet játszott.[26] Azok közül, akik izraelitaként szerepelnek a népszámlálási íveken, alkalmasint számosan elvilágiasodtak és felhagytak vallásuk gyakorlásával, ahogyan a velük egy házban vagy háztartásban lakó római katolikusok,

24 Kiváló esettanulmány, amely egy ilyen ügyben folytatott rendőri nyomozást és a nyomában induló fajgyalázási pert mutat be: LUGOSI 2010.

25 PALOSUO 2008. 85. p. A Palosuo által idézett forrás jelzete: Raoul Wallenberg Archives F2C:22, File 553, 7.

26 A két háború közötti Magyarország hitéletével foglalkozó szerzők közül többen is elismerik a szekularizációs folyamatok visszafordíthatatlanságát, még akkor is, ha a hangsúlyt a keresztény egyházakon belüli megújulási mozgalmakra és az egyházak társadalmi szerepvállalásának megerősödésére helyezik. Ld. például KÓSA 2006. 524. p.

reformátusok és ágostai evangélikusok közül is jó néhányan járhatták be ugyanezt az utat. A szekularizáció előrehaladottsága, illetve az asszimiláció elmoshatta a felekezeti különbségeket az egy lakáson belül élők között.

Ha el is tekintünk a teljesen elvilágiasodottaktól, a vallásos identitásnak még így is számos foka marad, amit a népszámlálási statisztika egyetlen felekezeti kategóriával fed le. Az „izraelita" megjelölés maga is három magyarországi zsidó irányzat összefoglaló neve: az ortodoxoké, a neológoké és a status quo ante közösségeké.[27] Ezek mindegyikének megvolt a maga rítusa, szervezete, hitközségi hálózata, amelyen belül az egyéni vallásgyakorlásnak, az öltözködésre, étkezésre vonatkozó szabályok betartásának, a hagyományok követésének számtalan árnyalata létezett. Az egyéni praxis sokban múlott az életkoron, illetve azon, hogy ki hányadik nemzedék óta élt Budapesten (a másod-, illetve harmadgenerációs budapestiek a két világháború között általában felhagytak a hagyományos öltözék, szakáll és egyéb, a tradicionális zsidóságra jellemző attribútum viselésével még akkor is, ha ortodox családban nőttek fel). Sok múlott továbbá a családi nyomáson, illetve azon, hogy ki mennyire akart kilépni saját, túlnyomórészt zsidók alkotta társadalmi környezetéből, és a szakmai, illetve társasági kapcsolatok terén ki mennyire akart beilleszkedni a többségi társadalomba. Még ha a teljes integráció rendkívül megnehezült, sőt intézményesen szinte ellehetetlenült is a Horthy-korszakban, az egyéni stratégiák sokfélesége továbbra is jellemző maradt.[28]

A fenti megfontolások nyomán nyilvánvaló: amennyiben csupán annyit tudunk valakiről, hogy az 1941-es népszámláláskor izraelita vallásúnak mondta magát, akkor megállapíthatatlan, hogy az illető a zsidó identitásnak milyen fokával rendelkezett – hacsak más forrásból (például oral history interjúból, vagy írásos visszaemlékezésből) nem tudunk meg róla többet.[29] A Klauzál téri háztartások összetétele mindazonáltal lehetővé tesz bizonyos következtetéseket az ott élők személyes identitásválasztásával kapcsolatban.

Jó okunk van feltételezni, hogy az egyes családok vallásos meggyőződése tükröződik a háztartásoknak az 1941-es népszámlálásban is rögzített felekezeti homogenitásában, illetve heterogenitásában. Azok a zsidó háztartások, amelyekben szigorúan betartották a rituális törvényeket, jellemző módon csak zsidókat foglaltak magukba; az egyetlen engedmény az volt, hogy esetleg keresztény cselédlányt alkalmaztak. Ezeknél a zsidó családoknál, ha albérletbe adták is a lakás egy részét, albérlőként csak izraelita

27 A magyarországi judaizmus három irányzatra való szétválásával kapcsolatban ld.: KOMORÓCZY 2012. 110–128. p.

28 A különböző ortodox mentalitások anekdotikus ábrázolását ld. UNGÁR 2006. A kötetből különösen idevágó anekdota "A menyasszony: Mirjam bász Zelde", 48–53. p., és a "Focimeccs a Szent István Parkban", 91–95. p.

29 Ld. például WEISZ 2010. E visszaemlékezés szerzője maga is a Klauzál téren lakott 1935 és 1941 között. A könyvben családja történetét meséli el; a család tagjai mindnyájan azonosíthatóak a Klauzál tér 12. 1941. évi népszámlálási ívein.

jöhetett szóba. A felekezeti homogenitás értelmezésekor számot kell azonban vetnünk az előítéletekkel és az önvédelmi mentalitással is. Számos tisztán keresztény műhelylakás azért maradt tisztán keresztény, mert a családfő ódzkodott zsidó tanoncot vagy segédet magához venni, még akkor is, ha ő maga nem volt különösebben vallásos. Számos zsidó műhelytulajdonos is hasonlóképp járt el a keresztényekkel szemben, ami azonban nem jelenti azt, hogy akár ő, akár a családja különösebben hitbuzgó izraelita lett volna.

A fenti megfontolásokon túl a fő kérdés mindazonáltal mégis a keveredésre és annak okaira vonatkozik. Mindkét oldalról nagyfokú nyitottságról tanúskodik, ha egy többségében keresztény háztartásban zsidó alkalmazott, vagy albérlő tűnik fel és fordítva: ha keresztény alkalmazottat, vagy albérlőt találunk zsidó háztartásokban. Közvetett módon következtetni lehet a rituális szabályok betartásának lazaságára is; szinte lehetetlen volt például betartani a kóser étkezési szabályokat egy keresztény-zsidó vegyes háztartásban, amennyiben mindegyik lakónak szabad bejárása volt ugyanabba a konyhába.

Ide kívánkozik néhány további megjegyzés a lakhatási normákkal és viszonyokkal kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a fővárosi lakások térhasználati normái egészen mások voltak a két világháború között, mint amilyenek manapság. Különösen igaz ez a főképp alsó középosztály lakta VII. kerületre. A privát szférával kapcsolatos igények a két világháború között, úgy tűnik, lényegesen szerényebbek voltak, mint ma, a szükséghelyzet pedig még a létező elvárásokat is radikálisan felülírhatta. A történeti tanulmányok és számtalan Klauzál téri példa tanúsága szerint a szülők „rendes" családokban is gyakran aludtak egy szobában – nemegyszer felnőtt – gyermekeikkel, a lakás további szobáit pedig rokonoknak, illetve idegeneknek adták ki albérletbe; ez a gyakorlat a két világháború közti Budapesten meglehetősen gyakorinak mondható. 1941 táján becslések szerint a családok 25%-a tartott albérlőt,[30] illetve ágyrajárót. Az albérlőkkel való együttélés (illetve az albérletben lakás) társadalmilag teljesen elfogadottnak számított mind a közép-, mind az alsó középosztály széles rétegeinek szemében. Családi válsághelyzetben – például a munkahely elvesztése vagy megözvegyülés esetén – az al- és ágybérlőtartás jött szóba elsőként mint legkézenfekvőbb megoldás.

Mindezzel együtt az a helyzet, amit az 1941-es népszámlálás tükröz, több szempontból is rendhagyónak tekinthető. Az egzisztenciális nyomás minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy családok más vallású albérlőt is hajlandóak voltak befogadni. Azok a zsidó iparosok, akik a zsidótörvények nyomán veszítették el munkájukat, nemigen engedhették meg maguknak, hogy válogassanak az albérlők között. Az albérletből származó bevétel minden pengőjére szükségük volt, bármilyen vallásútól származzon is a bérleti díj. A Klauzál tér számos zsidó háztartásának keresztény albérlőire szol-

30 BÁCSKAI–GYÁNI–KUBINYI 2000. 224. p. A Horthy-korszakbeli al- és ágybérlés kérdésének mélyrehatóbb tárgyalását ld.: GYÁNI 1992. 178–185. p.

gálhat ez magyarázatul, különösen azokban az esetekben, ahol a családfő állás nélkül maradt. A háztartásfő izraelita özvegyek és hajadon nők – gyakran szintén kisiparosok – úgy tűnik, még kevésbé voltak válogatósak, ha albérlőkről volt szó. Közülük néhányan egész csapatnyi albérlőt tartottak, izraelitákat és keresztényeket, egyedülállókat és házaspárokat, férfiakat és nőket vegyesen, ahogy azt Weinfelder Margit fent idézett példája is bizonyítja.

A magyarországi zsidó férfiak munkaszolgálatra kötelezése[31] szintén arra kényszerítette a zsidó családokat, hogy albérlő tartásával pótolják a fő kenyérkeresőnek számító családfő keresetét annak hónapokig – olykor évekig – tartó távolléte idején. A honvédelmi törvény (1939. évi II. tc.) értelmében 1940 júniusától vonultak be nagyobb számban a hadköteles zsidó férfiak munkaszolgálatra,[32] ez azonban még nem tükröződik az 1941-es Klauzál téri népszámlálási ívekben (azok kitöltése 1941. január 31-én történt).

A háztartások felekezeti kevertsége mögött meghúzódó okok vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a személyes és szakmai kötődéseket sem. A személyes kötődések éppúgy, mint a munkatársi kapcsolatok gyakorta átlendítették az érintetteket a vallási különbségeken, vagy egyenesen irrelevánssá tették a felekezeti választóvonalakat.

Szakmája válogatta, mennyire tekintették elfogadottnak zsidók és nem zsidók együttműködését. A szabóiparon, a Belső-Erzsébetváros legsajátabb iparágán belül teljesen bevett volt ez az együttműködés. Azok a keresztények, akik a szabóságot választották mesterségükül, hallgatólagosan elfogadták, hogy kenyéradóik, közvetlen munkatársaik vagy alkalmazottaik zsidók legyenek, műhelyük pedig valamelyik „zsidósnak" számító környéken működjön. Ha valaki mégis kivetnivalót talált volna ebben, tanácsosabb volt más mesterség után néznie. Egyik 1928-ban született, nem zsidó interjúalanyom, aki 1951 óta él a Klauzál téren, arról számolt be, hogy két szabómester nagybátyja – mindketten katolikusok – szintén a Belső-Erzsébetvárosban bérelt lakást a II. világháború előtt: egyikük a Holló utcában, másikuk a Király utcában, mert úgymond „szabóknak való környék volt ez akkoriban". M. H.-né nagybátyjai közül az egyik otthonában rendezte be a műhelyét, a másik külön próbaszalont és műhelyt tartott fenn a terézvárosi Ó utcában. M. H.-né később maga is egy szabóhoz ment feleségül, aki szintén a VII. kerületben nőtt fel, és a házasságkötés idején a Klauzál tér 16-ban lakott az egyik nagynénjénél. M. H.-né elbeszéléséből – és akaratlan jelzéseiből is – kitetszett, hogy sem neki, sem pedig szabó nagybátyjainak nem okozott soha

31 A munkaszolgálat bevezetéséről és rendszerének működéséről ld.: BRAHAM 1995. v–x.; továbbá: KOMORÓCZY 2012. 574–577. p.

32 KOMORÓCZY 2012. 575. p.

nehézséget, hogy zsidókkal érintkezzenek napi munkájuk során; zsidó kollégáikhoz, szomszédaikhoz mindnyájan pozitívan viszonyultak.[33]

Nagyon valószínű, hogy egy erősen vegyes lakosságú környéken, ahol a zsidó vallásúak, illetve zsidó származásúak számaránya elérte a kritikus tömeget, a zsidó-nem zsidó szembenállás értelmét vesztette, illetve csak annyira számított, mint az egyes keresztény felekezetek közötti különbségek. Mindenesetre sokkal kevésbé számított, mint ahogy azt a korabeli közélet tematizáltságát ismerve feltételeznénk, tudván, hogy a közbeszédet milyen mértékben átitatta akkoriban a faji ideológia. A Klauzál teret körülvevő környéket, a Belső-Erzsébetvárost e tekintetben szubkultúrának kell tekintenünk, olyan helyi szubkultúrának, amelyben a zsidóság meghatározó jelenléte számított normálisnak, és amelyben a vegyes együttlakásnak nagy hagyományai voltak. Egy ilyen szubkultúrában az antiszemitizmus sokkal kevésbé volt jellemző, mint az akkori társadalmi élet más szféráiban. Akinek nem tetszett az ilyesféle környék, az elköltözött onnan, vagy – ami még valószínűbb – eleve oda sem költözött; az ott lakók pedig a maguk részéről adottságként tekintettek a környék sajátos felekezeti összetételére.

Egy mikrokozmosz végnapjai: a helyi társadalom kényszerű átalakulása a II. világháború alatt

Bármilyen borús volt is a helyzet 1941-ben, a népszámlálás mégis a „boldog békeidők" utolsó pillanatait örökítette meg a lakásíveken: egy soha helyre nem állítható mikrovilág letűnés előtti állapotát. A vallási-etnikai együttélés helyi kultúráját rövid idő leforgása alatt kikezdte a törvényhozás, és elsöpörte a nagypolitika.

Már 1941-ben is árnyékot vetett e mikrovilágra a háború és a zsidókat érintő intézményes diszkrimináció felerősödése. Az ún. zsidótörvények mind gazdasági, mind szakmai, mind iskoláztatási lehetőségeiket tekintve ellehetetlenítették a Klauzál tér lakosságának életét. Az 1939-es második zsidótörvény és az 1941-es harmadik zsidótörvény a Belső-Erzsébetváros lakosságának ötven-hatvan százalékát érintette – ennyire becsülhető a városnegyedben a zsidónak minősülők aránya –, döntő többségükben kisiparosokat, kiskereskedőket, magántisztviselőket és más magánalkalmazottakat, illetve szabadkereseti pályán működőket. Az 1941-es népszámlálási íveken nyilvánvalóan érezni a zsidótörvények Klauzál tériekre gyakorolt hatását. Ahol a kérdezőbiztos a megélhetésükről tudakozódott, az izraelita felekezetűek gyakorta adtak olyan válaszokat, hogy „állástalan hivatalnok", „munkanélküli könyvelő", „alkalmazásban nem álló cipész", és így tovább. A rubrikákat a válaszadók maguk töltötték ki (pontosabban a családfő töltötte ki és írta alá az ívet), számos esetben olyan zsidó iparosok és üzleti

33 Interjú M. H. néval.

vagy hivatali alkalmazottak, akiket a hatályos törvények megfosztottak egzisztenciájuktól. A fent idézett és azokhoz hasonló válaszokban nem nehéz fölfedezni azt a szándékot, hogy a válaszadók a népszámlálási íveken is hangsúlyozzák: átmenetinek és jogtalannak tekintik azt a helyzetet, amiben a népszámlálás őket találta.

A háború nehézségei csak tovább súlyosbították a VII. kerület zsidótörvények sújtotta lakosságának helyzetét. Magyarország hadba lépését követően a nem zsidó férfiaknak katonai szolgálatra, a zsidóknak munkaszolgálatra kellett jelentkezniük. A felnőtt férfi családtagok behívása természetesen családjuk helyzetét is érintette.

A nem magyar állampolgárságú zsidók üldözése már 1941-ben megkezdődött.[34] A Belső-Erzsébetváros volt az egyik olyan hely Budapesten, ahol nagyobb számban éltek ortodox zsidók, és ahol 1939 után a Galíciából, Szlovákiából, Ukrajnából és a németek által addigra már megszállt más kelet-európai területekről elmenekült zsidók leginkább koncentrálódtak. A lengyel, csehszlovák vagy román állampolgársággal rendelkező belső-erzsébetvárosi zsidók többsége korábban az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgára volt; egy részük kimondottan a Magyar Korona egykori területeiről származott, vagy leszármazottja volt a Magyar Királyság egykori állampolgárainak. 1918-at követően ezek az emberek a Monarchia utódállamainak állampolgárai lettek, és bár többségükben magyarajkúak voltak, magukat pedig magyar nemzetiségűnek tekintették, 1920 után mégis „nemkívánatos idegenként" bántak velük a magyar hatóságok. 1936-ban Lengyelország olyan törvényt fogadott el, amely a tartósan Magyarországon élő (lengyel állampolgárságú) zsidókat megfosztotta lengyel állampolgárságuktól. Hozzájuk csatlakoztak azok a lengyel zsidó menekültek, akik az Anschlusst követően hagyták el Ausztriát; végezetül további menekülthullám érte el Magyarországot Lengyelország 1939-es megszállását követően.[35]

1936-tól Magyarországon újabb és újabb idegenrendészeti szabályokkal igyekeztek gátat vetni a környező országokból „beáramló" zsidó menekülthullámnak. Ezek betetőzéseképp 1941 nyarán egy központilag szervezett akció keretében az úgynevezett „rendezetlen állampolgárságú zsidókat" kitoloncolták Magyarországról. A becslések szerint 14–18 ezer „rendezetlen állampolgárságú zsidó személyt" gyűjtöttek össze az év júliusában és augusztusában, és adtak át a kárpátaljai-galíciai határon a német hatóságoknak. Ők váltak a magyar holokauszt első tömegmészárlásának áldozataivá 1941. augusztus közepén; a kitoloncoltak tömegét német SS-osztagok az ukrán milícia bevonásával mészárolták le Kamenyec-Podolszki mellett.

A Budapesten élő „rendezetlen állampolgárságú zsidókat" deportálás céljából a belső-erzsébetvárosi Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában, illetve néhány más helyszínen gyűjtötték össze, mielőtt elszállították volna őket az ukrán határra. Azoknak a Klauzál téri zsidó családoknak a tagjai, akik a népszámlálási évek tanúsága szerint

34 Ld. erről KOMORÓCZY 2012. „Kamenyec-Podolszki" c. fejezetét, 623–626. p.
35 STARK 1995. 14–15. p.

nem magyar állampolgárok voltak, nagy valószínűséggel közéjük tartoztak. A történésznek rossz előérzete támad, amikor egy 1941-es népszámlálási íven olyan Klauzál téri családdal találkozik, amelynek mind az öt tagja lengyel állampolgárként szerepel. Vajon mindannyian odavesztek-e Kamenyec-Podolszkinál öt hónappal később? Volt-e valamilyen esélyük a menekülésre? A népszámlálási adatok szerint a Klauzál tér 5-ben és 6-ban különösen nagy számban koncentrálódtak nem magyar állampolgárságú zsidó családok. A lakásív egyik kérdésére adott válasza szerint az egyik ilyen házaspár 1908 óta élt Budapesten; magyar anyanyelvűnek, de lengyel állampolgárságúnak vallották magukat. Egy másik házaspár két tagja a Klauzál tér 5-ben szintén izraelita vallásúnak, magyar anyanyelvűnek, ám török állampolgárnak mondta magát.

Magyarország 1944. márciusi német megszállását követően minden, hivatalosan zsidónak minősülő személy helyzete kétségbeejtővé vált Magyarországon. Egymást érték az olyan megalázó, jogfosztó intézkedések, mint a sárga csillag viselésére kötelező rendelet (1944. április), és hamarosan bekövetkezett a vidéki zsidóság gettósítása, majd deportálása. Az úgynevezett Auschwitz-jelentés nyilvánosságra kerülése, külföldi tiltakozóakciók, és nem utolsó sorban a szövetségesek normandiai partraszállása nyomán Horthy Miklós kormányzó 1944 júliusában leállította a deportálásokat. Budapest hivatalosan zsidónak minősülő lakosai egy időre megmenekültek a tömeges üldöztetéstől – sokan közülük azonban a későbbiekben mégsem tudták elkerülni az erőszakos halált.

1944 júniusában megkezdődött a budapesti zsidó lakosság gettósítása, ám a gettósítás a németek által megszállt Európában és korábban Magyarországon is követett gyakorlattól eltérő formában zajlott. A városvezetés a zsidónak minősülő személyek számára nem egy bizonyos, összefüggő területet jelölt ki kényszerlakhelyül, hanem arra kötelezte az érintetteket, hogy úgynevezett csillagos házakba költözzenek. (Az elnevezés onnan származott, hogy az épületeket a kapun elhelyezendő, fekete alapra festett, 30 cm átmérőjű sárga Dávid-csillaggal kellett megjelölni.) A csillagos házak kerületekre, utcákra és házakra lebontott listáját a Fővárosi Közlöny hozta nyilvánosságra június 16-án. A csillagos házak térbeli megoszlása igencsak egyenlőtlen volt: többségük a pesti oldalon koncentrálódott, a legsűrűbben a zsidó népesség által leginkább lakott negyedekben, vagyis az V., a VI. és VII. kerületekben.[36]

Joggal volt várható ennek alapján, hogy a Klauzál téren több házat is csillagos házként jelöljenek ki. A június 16-i rendelet öt Klauzál téri házat minősített csillagos házzá: az 1-es, a 3-as, a 4-es, a 6-os és a 9-es számú lakóházakat (lásd a 2. ábrát).[37]

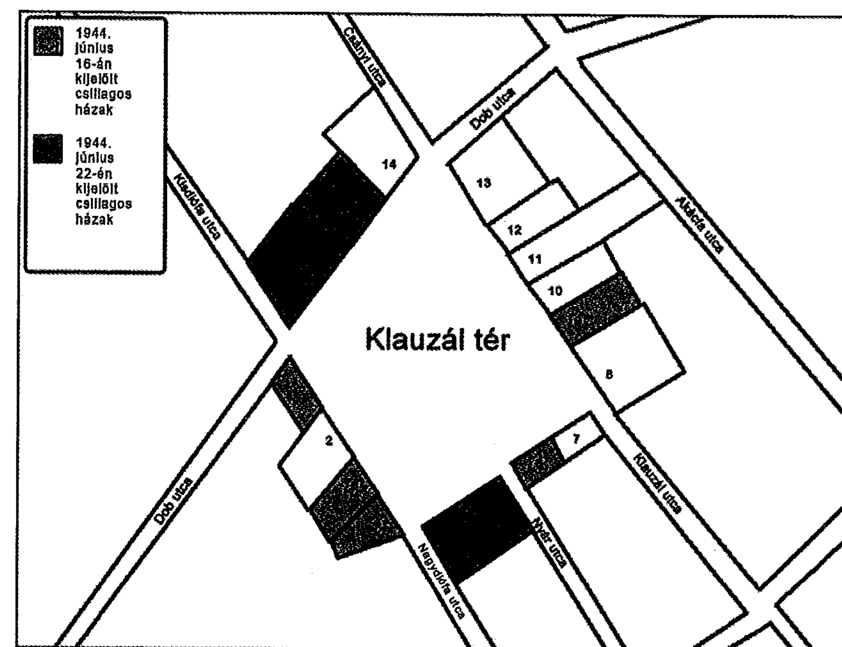
36 COLE 2003. 105–115.
37 Polgármesteri rendelet No. 147.501–147.514/1944-IX. In: *Fővárosi Közlöny*. 1944. 30. sz. (június 16.) Függelék, 1–8. Az említetteken túl további számos, közeli lakóépület szerepelt a csillagos házak listáján. Bár ezek némelyike – például a Dob. U. 46/b. – gyakorlatilag a Klauzál térre nézett, a következetesség kedvéért nem tárgyalom őket ebben a tanulmányban, mert ezek a házak cím szerint nem tartoztak a Klauzál térhez.

Az első gettósítási rendeletet azonban néhány napon belül alaposan felülvizsgálták. Ahogyan Tim Cole kutatásai során kimutatta, széles körű lakossági tiltakozás és háztulajdonosi petíciók eredményeként számos, sárga csillagosként megjelölt házat töröltek a listáról, számos, addig kihagyott lakóépületet pedig felvettek a listára június 16-a és 22-e között. A fővárosi hatóságokat elárasztották az 1944. június 16-i gettósítási rendelet miatti kérelmek: voltak köztük keresztény kérelmezők éppúgy, mint zsidó kérelmezők és vegyes házasságban élő kérelmezők.[38] A kérelmek hátterében a legkülönfélébb okok húzódtak meg: legtöbbször zsidónak nem minősülő tulajdonosok fordultak a hatóságokhoz, hogy levetessék házukat a listáról; nem zsidó bérlők azt kérelmezték, hadd maradhassanak otthonaikban (a koncepció első verziója szerint a nem zsidóknak ki kellett volna költözniük a csillagos házakból); végül a zsidó kérelmezők azért folyamodtak, hogy a költözés elkerülése érdekében akkori házukat nyilvánítsák csillagos házzá.

Június 22-én újabb polgármesteri rendelet jelent meg a Fővárosi Közlönyben, amely további házakkal bővítette a június 16-i listát, ugyanakkor törölt is róla jó néhányat. A tiltakozások és kérelmek nyomán jelentősen átalakult a házak listája, és új végrehajtási rend is született a „vegyes" házakkal kapcsolatban: a keresztény lakosoknak lehetősége nyílt megtartani lakásaikat akkor is, ha azok csillagos házban voltak megtalálhatók; zsidók azonban nem maradhattak nem csillagos házban június 22-ét követően.[39] Ami a Klauzál teret illeti, a június 22-i rendelet három további házzal bővítette a meglévő csillagos házak sorát: az 5-ös, a 15-ös és a 16-os számú házzal (lásd a 2. ábrát). Vagyis a tér házainak a felét nyilvánították csillagos házzá; ez nagyon magas számarány még a VII. kerülethez képest is, pedig ott Budapesten belül a legsűrűbben koncentrálódtak a csillagos házak.

A gettósításnak ez az első fázisa számos tanulsággal szolgál a lakosok helyi kötődését és a Klauzál tériek magatartását illetően. Mint azt már említettem, a csillagos házak listájának bővítésére legfőképpen tulajdonosi és lakossági kérések nyomán került sor. A Klauzál tér 5., 15. és 16. számú házaknak a listára való felvétele azt mutatja, hogy erős „igény" mutatkozott a környéken sárga csillagos házakra. Ugyanakkor az a tény, hogy a június 16-án kijelölt öt bérház közül egyet sem töröltek a listáról június 22-éig, arra utal, hogy a Klauzál tér keresztény lakói nem mutattak különösebb ellenállást házaik csillagos házzá minősítése ellen.

38 COLE 2003. 131–56. p.
39 COLE 2003. 154–55. p.

2. ábra. *1944. június 16-án és 22-én kijelölt csillagos házak a Klauzál téren*
A térképet szerkesztette Szívós Erika és Trephneor

Az okok egy része nyilvánvaló. Amint arra több ízben utaltam, a Klauzál téren és környékén a 20. század első évtizedeiben nagy számban éltek zsidó lakosok, és a hely ekként is élt a köztudatban. Az 1941-es népszámlálás fennmaradt kérdőívei mikroszinten is lehetővé teszik, hogy megállapítsuk a zsidó vallásúak arányát a szűkebb környéken belül: az íveken szereplő lakosok felekezetre vonatkozó adatait összesítve megtudhatjuk, hogy melyik épületben hány izraelita élt.

Ha csak a vallást nézzük, az 1941-es népszámlálás során magukat izraelitának vallók igen magas arányban laktak a Klauzál tér házaiban Magyarország második világháborús hadba lépésének idején. Ezek a számarányok többnyire megfelelnek a belső-erzsébetvárosi lakóházak átlagának. Ha a főbérlőket tekintjük, akik általában egyben családfők is voltak, a százalékok házanként változóak. A listát a Klauzál tér 6. vezeti; itt a főbérlők 79%-a volt zsidó.[40] Az esetek többségében a családfő vallása – izraelita – az egész család vallási hovatartozását is jelzi, bár 1941-ben ez az összefüggés már korántsem automatikus (lásd például a korábban említett, felekezetileg vegyes családokat).

40 Ez a szám egybevág Fabó Beátának az épületre vonatkozó számításával. Ő több Klauzál téri házzal kapcsolatban is említi a zsidó bérlők százalékos arányát. Ld. FABÓ 2009. 78. p.

Az egyes háztartások felekezeti összetétele pedig rendszerint cifrább képet mutatott a főbérlő közvetlen családjáénál. Amint azt korábban bemutattam, számos családdal lakó személy – például mindenes cseléd, albérlők, ágyrajárók, tanoncok, távoli rokonok stb. – élt együtt a főbérlővel és szűkebb értelemben vett családjával, gyakran valamelyik keresztény felekezetet reprezentálva.

A népszámlálási ívek tanúsága szerint az izraelita lakosok aránya a Klauzál tér egyes házaiban 1941-ben 11% és 70% között mozgott. Feltételezhetjük, hogy a Klauzál téren a zsidók számaránya 1941-et követően sem csökkent, a csillagos házak 1944. júniusi kijelölése idején pedig alkalmasint meg is haladta a népszámlálás alapján kiszámítható értékeket – legfőképpen azért, mert a gettósítási rendeletek minden, faji alapon zsidónak minősített személyre vonatkoztak, nem csupán az izraelita felekezetűekre. A Klauzál tér házainak többsége tehát a lakók összetétele alapján okkal tarthatott számot arra, hogy 1944 júniusában csillagos házzá minősítsék. A csillagos házakat elvileg két szempont szerint választották ki: egyrészt az épület tulajdonosának státusa, másrészt a lakók összetétele alapján. Ha a tulajdonos zsidónak minősült és a lakók többsége is zsidónak számított a fennálló törvények szerint, akkor az épületnek minden esélye megvolt arra, hogy csillagos ház legyen. (Igaz, a csillagos házak kijelölésének gyakorlata a valóságban ennél sokkal következetlenebbnek bizonyult.)[41]

A források alapján nyilvánvaló, hogy a többi fővárosi kerülethez képest a VII. kerület nem zsidó lakosai különösen nagy számban döntöttek a helyben maradás mellett, akkor is, ha házukat csillagos házzá nyilvánították. 1944 novemberének végén a VII. kerület összesen 162 csillagos házából 144-ben részben nem zsidók laktak.[42]

Ami a Klauzál teret illeti, csak hipotéziseim vannak a maradási hajlandósággal kapcsolatban. A Klauzál téren viszonylag jó állapotban voltak a házak, a környező utcákhoz képest magasabb volt a tér presztízse, és a környezet is kellemesnek számított. A Klauzál téren lakni jobb életminőséget jelentett, mint a környéken bárhol másutt: zöld fákra nyílt kilátás az utcai ablakokból, a térre néző lakások kifejezetten napfényesek voltak, és a tizenhat házból hatnak két, egynek pedig három oldala nézett utcára. Azaz a környező szűk utcák gangos bérházaihoz képest a Klauzál téri házakban eleve több volt a világos, utcai, jobb adottságokkal bíró – és ezért magasabb bérű – lakás. Alkalmasint a keresztény bérlők szívesebben maradtak kedvező fekvésű otthonaikban, mintsem hogy bizonytalan színvonalú lakásba költözzenek át a város másik negyedébe.

41 Zsidók és nem zsidók egy-egy épületen belüli arányát nem az 1941-es cenzus alapján határozták meg, nyilván azért, mert 1944-ben faji kritériumokat vettek alapul, míg 1941-ben felekezetieket. Ezért 1944. június elején a fővárosi hatóságok gyors felmérést végeztek a város házállományáról. A házmestereket kötelezték arra, hogy házuk lakóival kapcsolatban adatokat szolgáltassanak; nekik ezáltal kulcsszerep jutott a felmérésben.

42 BRAHAM 1988. 218. p.; COLE 2003. 154. p.; KOMORÓCZY 2012. 851. p. Mindannyian a Zsidó Tanács által 1944 novemberében végzett felmérés adataira támaszkodnak.

A Klauzál téri lakosokat a fentieken túlmenőleg gyakran foglalkozásuk, gazdasági tevékenységük is szorosan a környékhez kötötte. Amint azt fentebb bemutattam, a Belső-Erzsébetvárosban igen magas volt a kiskereskedők és kisiparosok, különösen a ruhaipari szakmákban dolgozók aránya. A szabók, varrónők, cipészek, fűzőkészítők, kalaposok igen nagy hányadot tettek ki a környék iparostársadalmán belül. Attól azonban, hogy sokan ugyanazt a mesterséget űzték, az egyes szakmák képviselői nem feltétlenül voltak egymás konkurensei. Inkább egyfajta hálót alkottak: ha túl sok volt a munka, a betérő kuncsaftokat egymásnak ajánlották, és stabilan számíthattak a környék állandó munkaerő-tartalékaira. A Klauzál tér egyes házaiban elképesztő számban éltek és dolgoztak szabók és varrónők; a Klauzál tér 5-ben és 6-ban például összesen 18-at írtak össze belőlük a kérdezőbiztosok. A szabómesterek gyakran szó szerint egymás szomszédságában működtek, többen ajtószomszédokként, a háznak ugyanazon az emeletén. Fontos megemlíteni, hogy a zsidó és a keresztény szabók más épületekben is egymás tőszomszédságában laktak és dolgoztak. 1941-ben például a Klauzál tér 13-ban a református vallású Homonnai István szabómester közvetlen szomszédja a szintén szabómester Bergmann Emmánuel volt. Lakhatási körülményeik igencsak hasonlítottak egymásra; mindketten háromszobás lakást béreltek, melynek egy része műhelyként funkcionált. De míg Homonnaiéknál az egész család bedolgozott a családi vállalkozásba, addig Bergmannék felnőtt lányai magánhivatalnokként keresték a kenyerüket, ami már egy másfajta mobilitási stratégiákról tanúskodik.

A szakmai kapcsolatrendszer feltehetőleg a zsidótörvények hatásának kivédésében is segített. Számos független kisiparos vesztette el megélhetését 1939 és 1941 között. Kisiparos társaik azonban ilyenkor is el tudták látni őket és családjukat munkával. Az iparosi szolidaritás jól jöhetett akkor is, amikor a keresztény családokból a férfiakat behívták katonai szolgálatra, a zsidó férfiakat pedig munkaszolgálatra rendelték. Ebben a helyzetben az asszonyoknak és a hátrahagyott serdülőknek kellett helytállniuk a behívottak helyett. Amennyiben az otthon maradt családtagok értettek a családfő a mesterségéhez, könnyebben találtak munkát a szakmán belüli munkaerő-közvetítés révén.

A fenti gondolatok egytől-egyig feltételezések, de nincs okunk elvetni őket, különösen, ha meg akarjuk érteni, hogy a VII. kerületi keresztények miért vonakodtak olyan nagyon elköltözni a városrészből. Aki 1944-ben elhagyta a lakását és más környékre költözött, könnyen elveszíthette addigi kuncsaftjait, szakmai kapcsolatairól nem is beszélve. Beszállítói köre, valamint lehetséges alkalmazottainak, tanoncainak és segédeinek száma is megcsappanhatott a költözéssel.

3. ábra. *A fallal körbezárt gettó a Belső-Erzsébetvárosban*[43]

Vigyáznunk kell ugyanakkor, nehogy túlságosan idealizált képet fessünk a helybeli iparos- és kereskedőtársadalomról. A szakmai viszonyok kapcsán felvetődik ugyanis egy olyan kérdés, amely a Klauzál téri zsidó-nem zsidó együttélés problematikus oldalát érinti. A második és harmadik zsidótörvény nyomán számos kiskereskedő és kisiparos vesztette el működési engedélyét (pontosabban nem újíthatta meg az 1939-ben vagy azután lejáró engedélyt). A keresztény konkurencia természetes haszonélvezője volt ennek a rendelkezésnek: a nem zsidó kiskereskedők például kiigényelhették a zsidó boltosok felhagyott üzlethelységeit. Mindez azonban csupán feltételezés, amelyet a népszámlálás adatai kevéssé látszanak igazolni. A Klauzál tér környéki boltok többségét 1941-ben is izraelita vallásúak birtokolták, illetve bérelték.[44] További kutatásnak kell kiderítenie, hogy Klauzál téri zsidó kiskereskedők vesztették-e el üzletüket a zsi-

43 Az ábra forrása: SZÍVÓS 2012. 190. p.. Az ábra alapjául szolgáló térképmelléklet: 8935.1944. BM. A magyar Belügyminisztérium hivatalos térképe a gettóról: http://h2oreuse.blogspot.hu/2008/06/budapest-jewish-quarter.html. Utolsó letöltés: 2012. december 17.

44 Az utcára nyíló üzlethelyiségeket, földszinti műhelyeket és egyéb vállalkozásokat a lakásokhoz hasonlóan írták össze az 1941-es népszámlálási íveken. Az üzletet bérlő boltosok, iparosok nevét általában úgy tüntették fel, ahogy a lakások bérlőiét, azaz személyes adataikkal egyetemben – ideértve a vallási hovatartozásukat is.

dótörvények következtében, és keresztény igénylők kezére jutottak-e később a szóban forgó üzletek. Én magam ugyanis nem találkoztam ilyen esetekkel Klauzál téri kutatásaim kapcsán.

A Belső-Erzsébetváros nem zsidó lakosainak lakóhelyükhöz való ragaszkodására közvetett bizonyítékkal szolgál a végső gettósítási rendelet szigorúsága. 1944 novemberének végén, amikor a VII. kerületben felállították a fallal körülvett pesti „nagy" gettót, a gettó területén lakó keresztényeket a vonatkozó belügyminiszteri rendelet munkatáborral és internálással fenyegette meg arra az esetre, hogyha nem volnának hajlandóak elhagyni otthonaikat.

> „ [...]A kényszerrel kiköltöztetendő nem zsidók együttműködését a nyilas vezetés részben más lakások felkínálásával, részben korlátozott kártalanítás ígéretével kívánta megvásárolni; ugyanakkor propagandával és fenyegetéssel is igyekeztek megdolgozni őket. A belügyminiszter gettósítási rendelete a nem zsidók hazafias érzéseire apellált. »A keresztény lakosoktól elvárom, hogy megértésükkel és önfeláldozó magatartásukkal segítsék elő a zsidókérdés ezidáig elhanyagolt megoldását és vessék alá magukat a rendelet hatályának.« *Ezt az felhívást hathatósan egészítette ki az állami szankciókkal való fenyegetés. Azokban a nem zsidó családokban, amelyek esetleg ellenszegültek volna a kiköltözési rendeletnek, a családfőre munkatábor, a család többi tagjára pedig internálás várt.* [kiemelés tőlem, Sz. E.] A nem zsidó lakosok kiköltöztetése esetében tehát a csábítás és fenyegetés jól bevált elegyéhez folyamodtak, ami lényegesen különbözött a csillagos házak kapcsán korábban tanúsított, nem zsidókkal szembeni engedékenységtől."[45]

Megítélésem szerint a fenyegetés keménységéből arra lehet következtetni, hogy a rendelet kibocsátója jelentős lakossági ellenállásra vagy legalábbis a végrehajtás elszabotálására számított. A miniszteri rendeletet közvetlenül a Belső-Erzsébetváros nem zsidó lakosaihoz címezték, azokhoz, akik – a nagypolitika szándékaival dacolva – összbudapesti összehasonlításban a legnagyobb számarányban maradtak meg otthonaikban 1944 júniusa és 1944 novembere között, akkor is, ha lakóházukat csillagos házzá nyilvánították.

Ám a nem zsidóknak végül mégiscsak ki kellett költözniük a gettó területéről, és egy részük sohasem tért vissza a VII. kerületbe. Nem tértek vissza azok a keresztény lakosok sem, akik a fronton estek el, vagy légitámadás során vesztették életüket, vagy

45 LÉVAI 1948. 375. p. COLE 2013. 215. p.

akiket Budapest ostroma után a felszabadító szovjet csapatok ejtettek foglyul és szállították a Szovjetunióba kényszermunkára. És a faji törvények által zsidónak minősített lakosok közül is számosan tűntek el örökre a kerületből: voltak, akik a munkaszolgálatba haltak bele, voltak, akik a deportálásból nem tértek vissza, voltak, akiket a nyilaskeresztesek razziái során lőttek agyon, és voltak, akik a Bécs felé útnak indított halálmenetekben vesztették életüket. Azokkal együtt, akik a gettóban lettek öngyilkosok, vagy haltak meg ott éhezés és betegségek következtében, a Belső-Erzsébetváros 1941-es népességének jelentős része tűnt el örökre a városrészből.

Összegzés

A Belső-Erzsébetváros háborús éveinek története fontos tanulságokkal szolgál a városrész lakóinak közös sorsát illetően, akár zsidók, akár nem zsidók voltak e lakosok az akkori törvények értelmében. Ha nem próbáljuk a háború előtti Belső-Erzsébetvárost mindenáron zsidónegyedként értelmezni, hanem – ahogyan és is tettem ebben a tanulmányban – igyekszünk megérteni a helybeli zsidó-keresztény kapcsolatok sűrű szövevényét, akkor megértjük azt is, hogy a zsidóüldözés korabeli politikája korántsem csak a zsidókat sújtotta. A magyar holokauszttal kapcsolatos narratívákban ritkán jut kifejezésre az, hogy a zsidóellenes törvények, rendeletek gyakran a nem zsidókat is negatívan érintették. Noha a hatalom szándékai szerint nem ők voltak az üldözés célpontjai, sokan közülük személyesen szenvedték meg a diszkriminatív törvények és később az 1944–45. évi zsidóellenes intézkedések hatásait.

A Belső-Erzsébetvárosban kivételes mértékben koncentrálódtak az ilyen tapasztalatok. A csillagos házak hatósági kijelölése – tekintettel arra, hogy e házaknak jelentős hányada a belső VII. kerületben összpontosult – a városnegyed számos keresztény lakosának az életét is felforgatta, azokét tudniillik, akik 1944 júniusa és júliusa között e rendeletek hatására költöztek ki otthonaikból. Még ha végül kikristályosodtak is bizonyos „pragmatikus" megoldások, amelyek lehetővé tették, hogy a keresztény lakosok nem csekély hányada megmaradjon addigi lakóhelyén, és a hatóságok beérték zsidók és keresztények egy házon belüli elkülönítésével, mégis számos keresztény család kényszerült elhagyni addigi lakóhelyét. Miután pedig felállították a nagy gettót 1944 novemberének végén, a nem zsidóknak sem volt többé választása: több tízezer belső-erzsébetvárosi lakosnak kellett kényszerűségből elköltöznie, hogy elegendő hely legyen azoknak, akiket ezután zsúfoltak be a nagy gettóba.

Az 1944-es rendelkezések számtalan esetben dúlták fel a háztartásokban a régtől fennálló emberi kapcsolatokat. Azok a keresztény háztartási alkalmazottak és házvezetőnők például, akik sok év óta szinte családtagokként éltek együtt zsidó családokkal, gondot viselve mind a háztartásra, mind a gyerekekre, a csillagos házak felállítása után nem maradhattak többé munkaadóiknál. Ezeknek a nőknek, főleg az idősebbeknek, gyakran egyáltalán nem volt hová menniük – ahogy az általam készített oral history interjúk egyikében explicite elhangzott.[46] A mesterek háztartásában élő tanoncoknak és alkalmazottaknak ugyanígy el kellett költözniük, ha a felekezeti, illetve jogi státus-beli különbségek megkövetelték távozásukat.

A zsidóellenes intézkedések és később a gettósítás elvei mindazokat érintették, akik vegyes házasságban vagy vegyes családban éltek. Ha a családfő a zsidótörvények következtében elvesztette a megélhetését, vagy munkaszolgálatra hívták be, akkor azt nem zsidó családtagjai is megsínylették. A csillagos házak, illetve a bekerített gettó politikája azt a célt is magában foglalta, hogy a családtagokat faji alapon különválasszák. Az 1941. évi harmadik zsidótörvény megtiltotta ugyan az új házasságokat zsidók és nem zsidók között, de legalább nem érvénytelenítette az addig megkötött házasságokat. A gettósítási rendeletek viszont, az 1944. júniusi csillagos házas rendeletekkel kezdődően, elvileg azt kívánták meg a házasfelektől, hogy költözzenek külön lakásba, amennyiben egyikük zsidó volt, másikuk a zsidótörvények hatálya alá nem eső keresztény; ugyanígy a „félzsidó" gyermeknek, ha vegyes házasságból született és törvényileg zsidónak minősült, külön kellett költöznie nem zsidó apjától vagy anyjától, nagyszülőjétől vagy mostohaszülőjétől, és ugyanezt kellett tennie fordított esetben a keresztény gyermeknek is. A gyakorlatban természetesen a házaspárok gyakran nem voltak hajlandóak különköltözni, és a szülők is együtt maradtak gyermekeikkel; voltak, akik a hatóságoknál kérvényezték, hogy együtt maradhassanak, és voltak, akik egyszerűen nem tartották be a rendeleteket.

A történészt nem hagyja nyugodni a kíváncsiság: mi lett a sorsa azoknak az embereknek, akiket ő az 1941-es népszámlálás dokumentumaiból megismert? Mi történt velük a háború során? Vajon Hauser Zsigmond és családtagjai mind odavesztek-e Kamenyec-Podolszkinál? Kiköltözött-e tágas lakásából Homonnai István, amikor a keresztényeknek el kellett hagyniuk a gettó területét? Elbúcsúzott-e vajon szomszédjától és kollégájától, Bergmann Emmánueltől? Visszaköltözött-e valaha ugyanoda? Zsidóként halt-e meg Stein Imre, a római katolikus hitben megkeresztelt női szabó, hátrahagyva keresztény feleségét és két kislányát? Elvesztette-e zsidó élettársát Huber Ferencné a háború alatt, és visszaköltözött-e később a Klauzál térre? A későbbi források gyakran választ adnak ezekre a kérdésekre, tükrözve a veszteségeket és jelezve az egyéni sorsok alakulását. Az 1945. évi budapesti népösszeírás kérdőívei[47] például sok mindent elárulnak a Klauzál téri házak lakónépességének átalakulásáról. Noha meglepően sok 1941-ből ismert család azonosítható az 1945 márciusában készült népösszeírási íveken – köztük számos zsidó család is –, a tüzetesebb vizsgálat nyilvánvalóvá

46 INTERJÚ Z. M.-néval.

47 Az 1945. márciusi népösszeírás anyagát ld. BFL IV. 1419. n. Az 1945. évi népösszeírás lakásívei és házigyűjtőívei. A házigyűjtőíveken feltüntetik a főbérlők 1945. márciusi névsorát, az egyéni lakásíveken pedig az egyes lakókat is főbb adataikkal, az 1941-es lakásívekhez hasonlóan.

teszi, hogy e családok milyen nagy hányada veszítette el tagjainak egy részét a háború során. Egyes lakóházak esetében pedig azonnal érzékelhető az 1945-ben újonnan beköltözöttek túlsúlya.

Az 1941., 1945. és 1970. évi lakóközösségek szisztematikus összehasonlítása egy másik tanulmány témája lesz; amint azt majd annak keretei között bemutatom, a Klauzál tér társadalma még a háború alattinál is nagyobb mértékű változáson ment át 1945 után. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a második világháború és a holokauszt indította el azokat a folyamatokat, amelyek a helyi társadalom összetételének és arculatának visszafordíthatatlan átalakulásához vezettek.

III. Várostörténeti műhelytanulmányok: módszer, oktatás, historiográfia

ERZSÉBETVÁROSI LEGENDÁK. AZ INTERJÚK HASZNA A VÁROSTÖRTÉNETBEN[1]

Az interjút első közelítésben kevesen említenék a várostörténet klasszikus eszközei között, noha mint módszer igen sokoldalúan aknázható ki ebben a diszciplínában is. Jelen tanulmányban azt járom körül, hogy hányféleképp lehet az interjút kamatoztatni a jelenkori várostörténetben, milyen kérdéseket lehet megválaszolni az interjú különféle műfajainak segítségével, és mennyiben kapcsolódnak a várostörténeti indíttatásból készült interjúk az *oral history* hagyományaihoz. Az itt kifejtett gondolatok tehát kifejezetten gyakorlati jellegűek. A továbbiakban, bár szerepelnek majd interjúrészletek, nem fog sor kerülni sem egyes interjúk részletes feldolgozására, sem pedig ezek mélyebb elemzésére; e műhelytanulmány célja, hogy módszertani szempontból áttekintsen bizonyos lehetőségeket, forrásokat és problémákat.

Példáim és tapasztalataim nagyrészt Budapest VII. kerületéhez, azon belül is a Belső-Erzsébetvároshoz kötődnek. Ez a környék – amint azt az alábbiakban bemutatom – több okból is hajlamos felbukkanni történeti, illetve városszociológiai interjúkban. Amikor tehát munkámhoz hozzákezdtem, nem járatlan úton indultam el; ezért e tanulmányban nem csak saját interjúkészítői tapasztalataimról lesz szó, hanem arról is, hogy a mások által, gyakran más céllal készített, publikusan hozzáférhető, valamilyen módon a Belső-Erzsébetvároshoz kapcsolódó interjúk hogyan hasznosíthatóak várostörténeti szempontból. A kifejtett gondolatokat illusztrálandó egyaránt idézek majd az általam, illetve mások által készített interjúkból.[2]

Ami a magam részét illeti, 2009 novembere és a kézirat lezárása, 2011 júniusa között mintegy 25 interjút készítettem régi lakosokkal és a rendszerváltás óta beköltözöttekkel, Klauzál téri üzletek üzemeltetőivel, valamint a kerületet jól ismerő egykori és mai szakértőkkel: tanácstagokkal, az Ingatlankezelő Vállalat egykori vezetőjével, továbbá a kerület szociális intézményrendszerének munkatársaival.

Munkám során a Belső-Erzsébetváros mint történelmi városnegyed sorsának alakulását igyekeztem nyomon követni a második világháborút megelőző évektől napjainkig. A rendelkezésre álló városépítészeti szakirodalom, VII. kerületi párt- és tanácsi

1 Jelen tanulmány továbbdolgozott változata annak az előadásnak, amely a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület *A város és társadalma* című, 2010 augusztusában Kőszegen megrendezett konferenciáján hangzott el. A tanulmány 2010 augusztusa és 2011 júliusa között készült interjúkra is épül. A kutatómunkát 2010 szeptemberétől az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta.

2 A megkülönböztetés kedvéért: saját interjúimra a továbbiakban az interjúalanyok kódolt (nem valós) monogramjával és az interjúk készítésének dátumával hivatkozom; a mások munkáiból származó interjúidézetek forrását minden esetben jelzem.

iratok, az 1970-es években készült városszociológiai felmérések mellett szakértői és lakossági interjúk alapján vizsgáltam például azt, hogy hogyan romlott a környék állapota, majd hogyan indult meg az erzsébetvárosi rehabilitáció a Kádár-korszakban; hogyan látták a folyamatot – „felülről", illetve „alulról" – a párt- és tanácsi szervek, illetve a helyi lakosok.[3] A Klauzál téren és környékén élőkkel (vagy a ma már másutt élő egykori lakókkal) készített interjúk „tapasztalattörténetként"[4] is felfoghatók. Hogyan élték meg a lakók a tér fizikai változásait, a városrész társadalmának fokozatos átalakulását? Hogyan látták, illetve látják a hely szellemét, tradícióit, mit gondolnak a környék jelenlegi megítéléséről és jövőjéről? Hogyan érintették őket egyes történelmi korszakok, események a hétköznapokban és a rendkívüli helyzetekben?

Magyar zsidó életútinterjúk. Szembesítés más forrásokkal és saját interjúimmal

A holokauszt és általában a zsidó múlt iránti érdeklődés kapcsán igen nagyszámú interjút rögzítettek az elmúlt másfél évtizedben. Ezeket több archívum is gyűjti; így például a Centropa Alapítvány, amely a felvett zsidó életútinterjúkat szerkesztett, rövidített formában az interneten is közzéteszi.[5] Nem meglepő, hogy a magyar zsidó életútinterjúkban gyakran esik szó Budapest VII. kerületéről, ezért ezekben nagyon sok várostörténeti adalékot talál a kutató, például a környék lakóiról, az ott élők társadalmi összetételéről és életmódjáról, vagy a lakáskultúráról.

Lássunk egy példát a békeidőkből. Az interjú alanya[6] ebben a részletben egy Klauzál téri ház mikrotársadalmát, a lakók életét, valamint saját családjának lakásviszonyait írja le az 1920-as, 30-as évek fordulóján:

> 16 éves koromig [1934] a Klauzál téren laktunk. Nagyon kicsi, kétszobás, nagyon fura lakás volt. Az tetszett nekem benne, hogy a legfölső emeleten volt, és nem volt fölötte padlás. Ennél fogva nyáron valami irtóztató meleg volt, a palatető volt a fejünk fölött. És volt egy különös helyisége a lakásnak, ami padlás volt, de egy szinten volt a lakásunkkal. A lomokat

3 A kérdés első összefoglalását, a feldolgozott forrásokat ld. SZÍVÓS 2010.

4 A tapasztalattörténet (*Erfahrungsgeschichte*) fogalmát a mindennapi élet történetével foglalkozó, *Alltagsgeschichte* néven ismertté vált, az oral history elméletének és gyakorlatának kidolgozásához jelentősen hozzájáruló német történészi iskola képviselői alkották meg az 1980-as években. Ld. például LÜDTKE 1995; FREUND 2009.

5 A Centropa archívum tevékenységének ismertetésére ld. például LÉNÁRT 2007.

6 Családtörténet és életútinterjú Andai Ernőnével (szül. Erdős Katalin, született Kassán 1918-ban). Az interjút készítette Andor Eszter, 2001. május. http://www.centropa.hu. A letöltés időpontja: 2011. augusztus 10.

> meg a téli almát tartottuk ott. Az egyik szobában volt a két szülői ágy, és a végében keresztbe téve egy dívány, ott aludtam én. Volt még ott ez a két szekrény, ami most itt van nálam, és egy kicsi négyszögletes asztal. Más nem fért oda. A másik szoba kimondottan ebédlő volt, ebédlőbútorral. És ez a könyvszekrény, ami még mindig megvan, ez is az ebédlőben volt. Volt egy elég tágas előszoba, nyáron ott szoktunk ebédelni. Onnan nyílt egy nagyon rendes nagyságú konyha, és abból egy rendes nagyságú spejz. Volt egy összecsukható vaságy, amit este kinyitott, és ott aludt a háztartási alkalmazott [...]. A házban majdnem mindenkivel jóban voltunk. Zsidó kispolgár volt majdnem mindenki. Alig volt nem zsidó közöttünk. Minden lakás a körfolyosóra nyílott, és mi, gyerekek mindig itt játszottunk a körfolyosón, és ha túl hangosak voltunk, a házmester ránk kiabált. Sok velem egykorú gyerek volt ott, zsidó gyerekek, és a szülők is mind ismerték egymást, és sokszor be is ugrottak egymáshoz látogatóba. Volt például az ötödiken egy zongoratanár, tőle kezdtem zongorázni tanulni. Nekünk nem volt zongoránk, de az alattunk lakónak volt, és lemehettem hozzájuk gyakorolni."

A magyar zsidó életútinterjúkban értelemszerűen nagyon hangsúlyos a második világháború és a vészkorszak megéléstörténete. A belső VII. kerület mint helyszín kiemelt szerephez jut, hiszen itt jelölték ki Budapesten az ún. nagy gettót. Emiatt olyanok interjúiban is szerepel a Belső-Erzsébetváros, akik egyébként 1944 novembere előtt nem ott laktak. A Klauzál tér, mint a gettó egyetlen tere, nyilvános térként központi szerepet játszott; a nyilvános tér ez esetben szimbolikus és szó szerinti értelemben egyaránt értendő. A visszaemlékezők szerint a tér nap mint nap vált drámai események színterévé; az interjúk ezen a ponton egybecsengenek az írott, nyomtatásban megjelent naplókkal és visszaemlékezésekkel. Szabó Borbálának a gettóban vezetett, 1983-ban publikált naplójából valók a következő részletek:

> *[1944.] November 28. Kedd*
>
> „Anyáék írtak, ők aránylag jól vannak, de nap mint nap végigélvezik, hogy hajtják a nyilasok a zsidókat a Klauzál térre; hogy ott elosszák őket különböző gettóházakba. Örülök, hogy megelőztem ezt a borzalmat, és anyát már előbb elköltöztettem."[7]

7 SZABÓ 1983. 65. p.

[1944.] December 14. Csütörtök

„...Tegnap kaptam anyámtól egy levelet, és bár nem panaszkodik szegénykém, sőt igyekszik nagyon bátor lenni, nagyon rossz hatással volt rám a levele. Éreztem belőle a magárahagyatottságát és félelmét a most bekövetkezhetőktől. A katona, aki bent volt nála, meséli, hogy épp akkor lőttek agyon ott a Klauzál téren egy férfit. Mit számít ezeknek egy emberélet! És az ő ablakából éppen a térre látni, és naponta nézik végig a szörnyűbbnél szörnyűbb látványokat, mert minden a téren bonyolódik le."[8]

A Klauzál tér a gettó egyik temetőjeként is funkcionált, amelynek élménye erősen kísért a visszaemlékezőkkel készült interjúkban. Ha létezik olyan, hogy kollektív emlékezet,[9] akkor a Klauzál tér mint tömegsír és mint gettótemető képe a budapesti zsidóság egyik erős kollektív emléke. Történetileg tehát nemcsak az szűrhető le az interjúkból, hogy a nyilvános tér hogyan ment át drámai átalakuláson egy rendkívüli történelmi helyzetben, hanem az is, hogy egy közösség emlékezetének hogyan vált mindez kitörölhetetlen motívumává. A zsidó életútinterjúkat e ponton megint tanulságos más jellegűekkel szembesíteni. Egy Klauzál téren élő, jelenleg kora negyvenes éveiben járó interjúalanyom sajátos értelmezésben vetette fel a fenti emlékeket. Amikor arról beszélgettünk, hogyan alakult át a Belső-Erzsébetváros társadalma a 20. század második felében, megkockáztatta, hogy szerinte az egykori zsidó középosztály későbbi kivándorlása a Belső-Erzsébetvárosból a rossz emlékekkel is magyarázható; a Klauzál tér és környéke ennek a rétegnek a szemében többek közt azért nem volt később vonzó élethelyszín, mert általában a gettó és konkrétan a temető stigmáját viselte magán.[10] Ezt erősítik meg egyes erzsébetvárosi lakosok is a velük készült várostörténeti interjúkban:

„Soha nem szerettem ezt a környéket. [...] Szégyelltem ide járni fiatal koromban. Ez gettó volt. Nagyon sok embert el is temettek ide. Amikor először kerültem a térre, még temető is volt. Aki meghalt a gettóban, ide temették."[11]

„Azt láttam, hogy a Klauzál tér egész területe kb. jó 1,5 méter magasan tiszta szemétdomb. Az üzletekben a hullák úgy voltak, mint a vég vásznak, így egymás mellé, s innen vitték [el őket], behoztak akkor vagonokat, és a hullákat elvitték..."[12]

8 SZABÓ 1983. 97. p.
9 A kollektív emlékezettel foglalkozó elméletekre, a kérdés irodalmára ld. például BARTLETT 1985.; HALBWACHS 1992.; ASSMANN 1999.; GYÁNI 2000.
10 Interjú O. O.-val, 2010. augusztus 9.
11 MATERN 2009. 408. p.
12 MATERN 2009. 408. p.

Ezek az emlékek olyannyira a helyi tudás, legendárium részeivé váltak, hogy adott esetben fiatalabb interjúalany is felidézi a fenti képeket – például a vásárcsarnokban halomba rakott halottak képét –, olyan helyi lakos, akik életkoránál fogva nem lehetett szemtanú, korábban nem a környéken élt, nem éltek itt hozzátartozói sem, és aki maga nem zsidó származású.[13]

A súlyos emlékek feldolgozásának lélektana azonban ennél kiszámíthatatlanabb. A környékkel szembeni, a fentiek fényében érthető távolságtartásnak épp az ellenkezőjéről számoltak be egy másik interjú alanyai, a Klauzál téren 2009 óta működő könyvesbolt és galéria munkatársa és üzletvezetője (mindketten 30 év alattiak).

F. O.: És van egyfajta gettónosztalgia is. Idős emberek bejönnek a boltba, vagy itt állnak a bolt előtt, és [...] emlékeznek a gettóra. Ezért jönnek a Klauzál térre. Holokauszt-nosztalgia.

SZ. E.: Ők ma hol laknak? Messze költöztek innen?

F. O., V. GY.: Nem feltétlenül. Van egy bácsi, aki a Terézvárosban lakik, onnan jön ide mindig vissza a térre.

SZ.E.: Ez azért nekem elég meglepő. Az ember azt gondolná, hogy pont az ilyen emlékek miatt kerülik ezt a helyet a túlélők.

F. O.: Valahogy fontos nekik, hogy újra átéljék ezeket a dolgokat. Lehet, hogy azért fontos nekik, hogy emlékezzenek, mert ilyen idősek. Tudod... „köszönet az életért".[14]

V. GY.: A furcsa az, hogy az öregek ma sokkal többet beszélnek erről, mint azelőtt. A szüleink korosztályával nem beszéltek, velünk, az unokákkal meg igen. A nyolcvanöt évesek velünk beszélik meg a múltjukat.

F. O.: Ma egyáltalán sokkal inkább szokás beszélni a traumákról."[15]

Történeti interjúk helyi lakosokkal

A kimondottan zsidó életútinterjúkoz képest sok tekintetben más jellegűek azok az interjúk, amelyek belső-erzsébetvárosi lakosokkal készültek, hiszen a kérdések itt elsősorban a lakóhely körül forogtak. Ezek az interjúk összefügghetnek azzal, hogy az elmúlt tíz-tizenöt évben jelentősen megélénkült az érdeklődés Pest úgynevezett régi zsidónegyede iránt, és reflektorfénybe került az örökségvédelem és a városrehabilitáció kérdése. A Belső-Erzsébetváros egyes részeinek (például a Holló utcának) átépülése el-

13 Interjú A. P.-val és L. D.-val. 2011. január 25.
14 Utalás egy közelmúltban megjelent visszaemlékezésre. Ld. MAGYAR 2008.
15 Interjú V. Gy.-vel és F. O.-val. 2011. márc. 11.

Három barát az Akácfa utca 57. előtt az 1970-es években
Fotó: FORTEPAN

lentmondásos folyamat volt, mely nagy vitákat váltott ki a közvéleményben. A 2000-es évek közepén feloldhatatlannak látszottak az ellentétek az örökségvédő civil szervezetek, a műemlékvédelmi hatóságok és a kerületi önkormányzat között. Míg az előbbiek az építészeti örökség, a városrész arculata feltétlen védelmében léptek fel, az utóbbi inkább azon fáradozott, hogy ingatlan-befektetőket vonzzon a kerületbe – bármilyen áron. És bár a városrész átfogó rehabilitációja mindmáig nem valósult meg, az örökségvédelem körüli viták, valamint a kerület vezetését érintő, országos visszhangot kiváltó ingatlanpanamák ráirányították a közfigyelmet Budapest VII. kerületére.

A Belső-Erzsébetváros iránt a közelmúltban feltámadt érdeklődésről tanúskodnak tehát a környékkel kapcsolatos történeti kutatások, köztük interjúk is.[16] Ezek egy részét én munkám során forrásként és egyben kiindulópontként is használtam.[17] Érdemes e

16 Ld. például KEMÉNY 2009.

17 MATERN 2009. Az ebben feldolgozott interjúkhoz az interjúkészítők belső-erzsébetvárosi lakosokat kerestek meg, elsősorban idősebbeket, és arról kérdezték őket, hogy milyen volt lakóhelyük világa 50, 60, 70 évvel ezelőtt. Az interjúrészleteket Matern Éva szerkesztette tematikus egységekbe; az általa adott címre szándékosan rímel a jelen tanulmány címe. Az interjúblokkban szereplő interjúszöveg-részletek alapvetően forrásközlésként, ill. nyersanyagként foghatók fel, hiszen elemzés nem kíséri őket, csak a szerkesztő összekötő szövege; az adatközlők paramétereiről nem derül ki több, mint ami az interjúidézetekben szerepel. Bőven nyílik tehát tere a történészi értelmezésnek.

helyt röviden áttekinteni, mi mindenről informálnak az imént hivatkozott, valamint az általam készített lakossági interjúk alanyai, és mi ezeknek a hozadéka várostörténeti szempontból.

Az interjúk nyomán sok minden kiderül például arról, hogy milyen volt a városkép, milyenek voltak a környék fizikai jellegzetességei a múltban; hogy festett az utca, milyen volt a közlekedés, a boltok, a helyi park. Mindez történetileg akkor lehet különösen érdekes, ha az adott helyszín megváltozott vagy átépült, mint például a Klauzál téri park az 1960-as évek végén.

> Egészen másképp nézett ki a Klauzál tér. [...] Nekem is nagyon sok fotóm van a térről, mikor még kicsi gyerekként ott ülünk, emlékszem pontosan, hogy hol voltak a hinták régen, [...] hogy hol volt a hajóhinta, és hol volt a másik hinta... Szóval a tér egészen máshogy nézett ki. [...] Ugye így ment x-ben a két keresztút, és középen volt a nagy lámpa. Ott lent randevúztunk, mert nekem ugye a hintára nézett le az ablak, és ott volt egy lámpa, egy kandeláberes lámpa. [...] Fű volt végig, gyönyörű volt a Klauzál tér, gyakorlatilag az egész Klauzál tér egy nagy park volt, és fű volt, és ágyások voltak, és gyönyörű virágok, és csak ez a kereszt, két x-ben menő betonút volt, és középen ez a gyönyörű lámpaoszlop. És alacsony kerítés volt; és hát a legszebb, most is ahol a nyilvános vécé van, amit átalakítottak ilyen ronda bunkerré, az a régi, tudod, az a szép zöld vécé volt, amiből a Nagymező utcában van is egy az Ernst Múzeummal szemben."[18]
>
> „A tér az én emlékeimben már az a klasszikus Klauzál tér volt, amikor átlóban ment a két út, a Kisdiófa utcától a Klauzál utcáig, és a Csányi utcától a Nagydiófa utcáig, középen egy gyönyörű, öntöttvas, vagy 20–22 méter magas négykarú lámpaoszlop. Ez az átlós út négy részre osztotta a Klauzál teret." "Minden régi térképen egy keresztet látni a Klauzál téren, ahogy az átlót kiadja. [...] Most másképp építették át."[19]

Forrásként ezek az interjúrészletek jól kombinálhatók térképekkel és fotókkal (az interjúalanyok, mint az idézett részletek egyike mutatja, olykor maguk is utalnak a régi térképekre). Előfordul, hogy az interjúk alanyai szolgálnak az archívumok számára ismeretlen és ezért kivételes értékű saját fényképekkel. A vizuális forrásokkal együtt tehát az interjúk a valaha volt, eltűnt városképi részletek őrzői; az emlékezők narratívái ráadásul benépesítik és élettel töltik meg a fénykép vagy a részletes térkép által rögzí-

18 Interjú L. M.-val. 2011. május 1.

19 MATERN 2009. 394. p.

tett „mozdulatlan" teret, felelevenítve azt, hogy az egyes rétegek, korosztályok hogyan vették birtokba azt.

Sokat elárulnak az interjúk a környék társadalmáról, és ezen belül az egyes lakóházak közösségeiről is. Némelyik interjúalany például pontosan, emeletenként felsorolva vissza tudta idézni, kik laktak a házukban az 1940-es és 50-es években, emlékezve a lakók nevére, foglalkozására, az egyes családok tagjaira.[20] Az ilyen típusú, teljes interjúk narratív forrásként adott esetben ellenpontozhatnak vagy kiegészíthetnek más forrásokat. Ebben a konkrét esetben például az 1941-es népszámlálás fennmaradt lakásíveinek adataival lehetett összevetni az adatközlő információit: egy ház lakóközösségének rekonstrukciója tehát több irányból is elvégezhető volt. Más esetben az adatközlő a házon belül számos lakásról elmondta, hogy kik laktak ott az 1940-es évek végétől, amikor ő odaköltözött, kik emigráltak és mikor, illetve kik költöztek a lakásokba később.[21] Ez a fajta elbeszélés alkalmas arra, hogy megvilágítsa a házon belüli átrétegződési folyamatokat, beleértve ebbe az egykori zsidó lakók több okra visszavezethető, ám kevéssé feltárt elvándorlásának folyamatát.

Az üzletek, árusok, étkezdék, kocsmák nemcsak mint városképi jellegzetességek szerepelnek a visszaemlékezésekben. Egy 1926-ban született interjúalany pontosan, házról-házra haladva fel tudta sorolni, milyen üzletek vették körbe a Klauzál teret az általa felidézett korszakban, jelesül az 1930-as és -40-es évek fordulóján, kik voltak az üzletek tulajdonosai és mi történt velük a háború idején. Egy 1948-as születésű interjúalany az 1960-as évek eleji üzletekről adott hasonlóan pontos körképet.[22] Ezek az üzletek fontos helyi intézmények is voltak a múltban; a helyi boltosok, árusok a lokális társadalmi kapcsolatok kulcsszereplői, akikkel mindenki személyes viszonyban állt.

> „Abban az időben magában a Csarnokban is külön standok voltak. Egyik oldalon a húsosok, másik oldalon a zöldség-gyümölcsösök, és mindenki ismert mindenkit. Tehát az árusokat, a csarnoki árusokat név szerint. A házunkban laktak 45-ben a Gantschofék, azok bolgárkertészek voltak, gyümölcsárusok. A Gantschoff, aki nagyjából nem is kérdezte, hogy mit akarunk. Becsomagolta, és azt mondta, hogy három forint. Mert tudta, mi kell."
>
> A [Klauzál] csarnokba' volt ilyen, hogy liba, kacsa, ilyen maszekok, többek között itt volt a N. E-nak[23] az apukája, az libás volt. Ha még ért aranyos embert, volt neki egy kis könyve, őnála megállt az ember, és

20 MATERN 2009. 404–407. p.

21 Interjú Ny. Z-néval. 2011. február 1.

22 Interjú Z. M-néval, 2011. július 5., illetve L. M.-val, 2011. május 1.

23 Ismert magyar rockzenész, akinek a nevét azonban az interjúalanyok nevéhez hasonlóan kódolt monogrammal jelölöm.

> nézte az áruját, és tovább akart menni, akkor utána szólt, jöjjön csak vissza, mit szeretett volna?[...]"[24]
>
> „Hát azt kell tudnod, hogy a Klauzál téren a sarkon lakott a N. E. [...] Én Elvirát, a mamáját gyerekkorom óta ismertem, merthogy ott jobboldalt volt a libásstand, és az első volt az Elvira. És hát igen, a N. E.-t is gyerekkora óta.[25]

Az interjúkban sokféleképp jelenik meg a helyi lakosság életformája, a nyilvános térhasználat, a szabadidő-eltöltés. Az idézett erzsébetvárosi interjúk az 1945 és 1970 közötti évtizedekről informálnak. Fiatal éveire emlékezve nagyon sok interjúalany emeli ki a közösségi kapcsolatokat és a generációs kötődéseket.

> „Kisebb korunkban például télen hatalmas hócsatákat rendeztünk. És akkor az Almássy térről átjöttek az ottani fiúk, és [...] nagy Almássy tér-Klauzál tér [csaták voltak]. És akkor előre gyártottunk hógolyókat, hatalmas készleteket halmoztunk föl, iskolából hazajövet, ugye táskák, mint védősánc mögöttünk – kemény hócsatákat vívtunk, de ezek nem voltak durvák, tehát ilyen nagy távolság, nagy kiabálások, és a többi, tehát nem volt ilyen véres verekedés – ezek között a keretek között maradt, legalábbis az én köreimben. Tehát én csak idáig mentem el. Azért voltak keményebb dolgok is, de azt én, abba én nem keveredtem bele. Sajnos egyik osztálytársam, az már egy kicsit komolyabb dolgokba, pedig tök rendes srác volt úgy látszólag. [...] Már katonák voltunk, amikor értesültem, hogy letartóztatták csoportosan elkövetett nemi erőszakért meg hasonlókért. Úgyhogy volt ilyen is."[26]

> „A Klauzál téren sose ütötték hátulról, hanem mindig szemből. Marha nagyokat, de mindig szemből ütötték. Nem nézve, hogy ki a másik, vallás és felekezetre való tekintet nélkül a nagy pofonok. A futballmeccsből olykor tömegpofozkodás lett."
>
> „[...] meg ilyen csibészháborúk voltak, hogy az Almássy tériek átjöttek ide verekedni, akkor a Klauzál tériek mentek át oda, vissza. De ez még az én időm előtt, még a bátyámék idején volt főleg. Amikor ő gyerek volt, a háború utáni időszakban, akkoriban. Utána, amikor én voltam, akkor valahogy sokkal nyugodtabb volt minden. [...] nem voltak ezek a tolvajlások, lopások, késelések, nagyon ritkaság volt. Hát nyugodtan

24 MATERN 2009. 398–399. p.

25 Interjú L. M.-val, 2011. május 1.

26 Interjú Ty. R.-vel. 2011. január 25.

le lehetett menni este is, mikor egy szép téli este volt, akkor hógolyózni nem volt probléma."[27]

Az erzsébetvárosi helytörténeti interjúkban is hangsúlyosak a történelmi kataklizmák, az események emlékezete: így például a vészkorszak, illetve 1956 helyi tapasztalatai. A narratívák révén feltárul az, hogy hogyan működött ez a városrész rendkívüli történelmi helyzetekben.

„De '56 azért mindenkinek, aki a téren lakott, meghagyta a maga nyomait, mert akármennyire nyolc éves voltam, [...] az egy nagyon felemelő érzés volt. De a Klauzál téren azért gyakran lövöldöztek. [...] A szobaablakok a térre nyíltak, és néha fölmerészkedett a család és a többiek is a lakásba, de leginkább lent voltunk a pincében. És hát mi gyerekek, persze nem kellett minket nagyon félteni. ...Nem tudtam elképzelni, hogy mi az, hogy barikád. És hát [hiába] magyarázták, mondták, nem. És mi egyszer kilógtunk. Kimentünk a Lenin körútra, a fiúk megmutatták nekem, hogy mi az, hogy barikád. És kifogtunk egy nagy lövöldözést. És hát tényleg csodával határos módon értünk vissza. Ugye a Dob utcán mentünk ki, és ott voltak a fölszedett kövek, és ott volt két nagy barikád; és jöttek az orosz tankok, fölfelé a Dob utcán, a körút irányába, és mi ott a fal mentén futottunk, és hát azért a tankoknak a dübörgése, az szörnyűséges, és én akkor kicsit úgy éreztem, hogy valami nagy hülyeséget csinálunk, de épségben hazaértünk. De volt egy másik élményünk is, nekem és a többieknek is, hogy egyszer behoztak egy sebesültet a térről, egy ilyen lövöldözés után, és a házlakók próbálták őt ott elkötni, és valaki elrohant orvosért, mert nagyon súlyos volt a sebesülése."[28]

„56-ban a Klauzál téren sok minden történt, és sokfajta legendárium van, és sok igaz történet van, és sok kevésbé igaz történet van. Én akkor középiskolába, első osztályba jártam. Voltak nálam tekintélyesebb és nagyobb fiúk is. Én 14 éves voltam, ők voltak 16 és 23 között. [...] Az egy komoly, kemény banda volt. A felgyújtott, kiégett üzletekből, a Divatcsarnokból is hordták el a dolgokat. És később megszervezték a, lehet, hogy nem Bécs, csak Nickelsdorf-Budapest kék buszjáratot. Elloptak kék buszokat, nagy pénzért a disszidensek tömegét vitték. És hát tevékenyen részt vettek az 1956-os eseményekben is. De nem túl sokat harcoltak."[29]

27 MATERN 2009. 392. p.
28 Interjú L. M.-val, 2011. május 1.
29 MATERN 2009. 410–411. p.

„És akkor én eljöttem onnan [a Május 1. Ruhagyárból], amikor a V[...]ke megszületett. Ő gyomorszájszűkülettel született, és egy hónapos korában meg kellett műteni. [...] És akkor pont utána jött ez a forradalom, jaj, mennyit szenvedett ezzel szegénykém! Azt nem is mondtam, hogy itten mi kaptunk egy belövést. 56-ban. Itt le volt szakadva az egész plafon végig. Hát hogy honnan lőttek ide, a franc tudja. [...] És akkor megfürösztöttem a gyereket, [...] beraktam a kocsiba, rendbe szedtem magam [...], itt is volt [óvóhely], [...] lementünk, főleg miután a belövés volt. [...] És képzelje, hogy még a gyereknek a kocsijában is volt ilyen szilánk, még jó, hogy őt nem érte, egyem meg a szívét. [...] Én nem tudom, mi volt a téren, hogy volt, csak azt mondtam, hogy a jó isten már ennek adjon véget."[30]

„'56 után, akkor bizony a térnek az errefelé eső sarkába, oda temették el az elhunytakat. Az bizony elég szomorú volt. És emlékszem, amikor itt is tank járt az utcában."[31]

Az 1956-os forradalom napjai a Károly (Tanács) körúton, az MTA lakóház előtt
Fotó: FORTEPAN

30 Interjú Ny. V.-néval. 2011. február 1.
31 Interjú Ty. R.-vel. 2011. január 25.

Az 1945 utáni korszak kapcsán nemcsak a városrész mindennapjai érdemelnek figyelmet, hanem az akkori élet egy sajátos aspektusa is: a lakásviszonyok és az emberek ezzel összefüggő hányattatásai. Az interjúk révén mintegy alulnézetből tárul fel a Rákosi- és Kádár-korszak város- és szociálpolitikája: a lakáshelyzet, a lakáskiutalások, a társbérletesítés, valamint a lakóházkarbantartás és -felújítás a bérházas negyedekben – mindez a lakók szemszögéből.

A témákat, illetve példákat hosszan lehetne tovább sorolni. Egy fontos tanulság azonban az eddigi idézetek alapján is leszűrhető. A már meglévő történeti interjúk egyik lehetséges haszna az, hogy orientálják a történészt a továbbiak készítésénél: minél több interjú készül, annál jobban kidomborodnak a visszatérő motívumok. A legendák képzésében, amint azt az erzsébetvárosiak narratívái jól mutatják, a régi lakosok a legjobbak, legyen szó gettótemetőről, bandaháborúkról vagy rocktörténelemről; őáltaluk követhetők leginkább nyomon a környék sorsának változásai.

A közelmúlt és a jelen az interjúk tükrében

A közelmúlt, konkrétan a rendszerváltás óta eltelt két évtized kutatásában és a jelenlegi viszonyok feltérképezésében ugyancsak gyümölcsözőnek bizonyult az interjú-módszer használata. Munkám közben világossá vált, hogy az ún. történeti interjúk időhatárát lehetetlen és értelmetlen egy önkényesen kiválasztott évnél (például 1990-nél) meghúzni. A múlt és a jelen nem választható szét élesen, hiszen az élettörténetek nem állnak meg egy-egy korszakfordulónál; a múltbeli történetekre egyébként sem csak „történeti" forrásértékük miatt van szükség, hanem azért is, hogy a jelenbeli viszonyok érthetőbbé váljanak általuk. Ezen a ponton meglehetősen nehéz elválasztani egymástól a várostörténetet és a városszociológiát. Még módszertani értelemben is, hiszen a városszociológusok által a helyi lakosokkal készített ún. mélyinterjúk és a várostörténész által készített interjúk számos vonásukban hasonlíthatnak egymásra.[32]

A városszociológiai interjúk célja általában az, hogy a statisztikailag elemezhető anyagot kiegészítendő kvalitatív módon is jellemezzék a környéket és lakóit (társadalmi összetétel, életkori összetétel, lakásmobilitás stb.); a központi kérdés itt is gyakran a lakóhelyhez való viszony. 2005-ben készült például a Studio Metropolitana Kht. megbízásából egy kutatás a Belső-Erzsébetváros társadalmáról és arról, hogy hogyan

32 Jelzésértékű, hogy a várostörténészek az utóbbi években előszeretettel helyezik el magukat a tágabb, jelenkori vonatkozásokat – szociológiát, városi antropológiát, urbanisztikát – is magában foglaló *urban studies* zászlaja alatt: egy Nagy-Britanniában, az Ashgate könyvkiadónál megjelent várostörténeti könyvsorozat sorozatcíme például nem *urban history*, hanem *historical urban studies*. Egyik, Richard Rodger és Johanna Herbert által szerkesztett kötetét jelen tanulmányban magam is hivatkozom. A több mint egy évtizede megjelenő kötetek bemutatására, áttekintésére ld.: DOYLE 2009. 498–512.

látják az ott élők lakóhelyüket.[33] A kutatók többféle módszert használtak. Amellett, hogy támaszkodtak az 1990-es és a 2001-es népszámlálás adataira, survey módszerrel is dolgoztak. Ez a kérdőíves felmérés 1800 főt érintett. Ezen kívül 20 úgynevezett mélyinterjút is készítettek. A kutatás során részben arra voltak kíváncsiak, mi a helyiek véleménye társadalmi környezetükről (ezt érdekes volt összevetni a népszámlálások adatainak elemzésével).

Számos kérdés pedig magára a városrészre vonatkozott: Rákérdeztek például arra, hogy mennyire elégedettek vagy elégedetlenek a Belső-Erzsébetvárosban élők a lakókörnyezettel, és mennyire kötődnek a városrészhez; milyen életszakaszban költöztek oda és miért; mi a véleményük a városrehabilitáció kilátásairól, és hogyan látják, illetve tapasztalják meg közvetlenül a környék lehetséges megújulását. A tanulmány sok esetben idéz az interjúkból, a belső-erzsébetvárosiak narratíváival támasztva alá a kérdőíves felmérés tanulságait. Egy jellemző interjúrészlet, amely a városrehabilitációval kapcsolatos várakozásokra és csalódásokra világít rá:

> „Az első volt a Rumbach Sebestyénben egy kiállítás, makettekkel, elképzelésekkel. Mindenki odavolt, hogy milyen szép lesz itt. (...) Nem értek egyet a bulldózerpolitikával. De már nem lehet egy meginduló folyamatot leállítani. Úgy, hogy öt éve hitegetik a lakókat. Különböző tervek voltak: átalakítják, lebontják, árkádosítják...Mindegyik változat lényege, hogy ki kell költözni. A legutóbbi időben pedig fölröppen a hír, hogy nem lesz semmi. Nem lehet így nekilátni a rehabilitációnak. Célok, eszközök és pénz kell hozzá, és amikor megvan a pénz, akkor a lakókat értesíteni kell. Emberi módon, tudatva, mire lehet számítani. Ehelyett itt a teljes bizonytalanság."[34]

Amikor a közelmúlt és a jelen kutatásáról van szó, a környék régi lakói mellett tanulságos megszólaltatni az új beköltözőket is, hiszen ők bizonyos értelemben a kívülálló szemével látják a városnegyedet; a városmegújulást és ellentmondásait másképp érzékelik, mint a régtől fogva ott élők. Esetükben kulcskérdés, hogy milyen okokból költöztek a környékre; a városrész történeti jellege, aurája mennyiben befolyásolta őket lakóhelyük megválasztásakor; mennyiben vannak egyáltalán tudatában a városrész múltjának, annak az örökségnek, amely a sok évtizede óta ott élő lakosok számára magától értetődő, közös tudás. Interjúalanytól függően itt is sokféle nézőpont lehetséges, ezért érdemes törekedni minél többféle típusú, hátterű ember „begyűjtésére"; magyarok és különféle nemzetiségű – adott esetben magyar állampolgárságot szerzett – külföldiek, Budapestről származók és vidékről frissen a fővárosba költözöttek, különféle fele-

33 A kutatás eredményeinek közlését ld.: CSANÁDI–CSIZMADY–KŐSZEGHY–TOMAY 2006.
34 CSANÁDI–CSIZMADY–KŐSZEGHY–TOMAY 2006. 87. p.

kezetekhez tartozók, vallásukat gyakorló zsidók vagy nem vallásos, de zsidó identitású interjúalanyok, valamint romák megszólaltatására. Munkám során én magam tudatosan törekszem erre a fajta diverzitásra. A sokféleség, mint az interjúalanyok kiválasztásának egyik szempontja, egyébként a régen ott élőkre is vonatkozik, hiszen a Belső-Erzsébetváros sajátos karakterét mindenkor viszonylagos színessége adta és adja ma is. Igaz, a társadalmi rétegek, etnikumok, vallások, szubkultúrák, amelyek ezt a sajátosan vegyes környéket a 20. század elején jellemezték, csak részben folytonosak azokkal, amelyek ma ott fellelhetők; ma, az ezredforduló után több mint egy évtizeddel a vegyes jelleg más komponensekből tevődik össze. A városrésznek Budapest egészéhez képest kevertebb jellegét azonban a mai interjúalanyok mindannyian pontosan érzékelik.

Interjúalanyként külön célcsoportba tartoznak a Klauzál téri üzlettulajdonosok, illetve ottani üzletek bérlői. A régiek történeti adalékokkal szolgálhatnak, az újak pedig azt mondhatják el, miért láttak fantáziát az odatelepülésben. Az új üzletek tulajdonosai, üzemeltetői a környék presztízsének, társadalmi megítélésének a barométerei lehetnek; ugyanígy azok is, akik valamilyen kulturális intézményt működtetnek a helyszínen.

Az urbanisztikai, ingatlanpiaci, társadalmi folyamatokra azonban másképp tekintenek „felülről" a kerületet irányítók, a tervezők és az intézményhálózatot működtető szakemberek, mint a helyi lakosok vagy a helyi üzlettulajdonosok. Az előbbiekkel készülő, ún. szakértői interjúk értelemszerűen más kategóriába tartoznak, mint az eddig ismertetettek. Ami a Kádár-korszak várostörténetét illeti, az interjúalanyok ebben az esetben olyan emberek, akik 1960 és 1989 között töltöttek be felelős pozíciókat, például mint kerületi párt- és tanácsi vezetők, az egykori Ingatlankezelő Vállalat vezetői, esetleg építészek, várostervezők vagy más szakemberek. A velük készült interjúk révén az államszocialista korszak budapesti várospolitikájának kulisszatitkaiba, hatalmi viszonyaiba, problémáiba és tényleges gyakorlatába nyerhet bepillantást az interjúkészítő.[35] Hasonló típusú interjúkban lehet megszólaltatni a közelmúlt szereplőit; tanulságos például körinterjút készíteni mai önkormányzati vezetőkkel, műemlékvédelmi szakemberekkel, építészekkel és városvédő civil aktivistákkal (az utóbbi három kategória részben át is fedhet), és az ő szempontjaikat összevetni a lakossági interjúkkal.[36]

35 Ami a Kádár-korszak városrehabilitációs kezdeményezéseit illeti, jelentős részben ilyen szakértői interjúkra épülő tanulmány például TOMAY 2007.

36 Egy közelmúltban megjelent példa erre a műfajra: PERCZEL 2004. A *Belső-Erzsébetváros: harctér* címet viselő körinterjúban megszólalt többek között a főváros alpolgármestere, a VII. kerület polgármestere, több városvédő civil szervezet képviselője, a kerület sorsa iránt elkötelezett építészek stb.

Módszertani problémák, műfaji dilemmák

Ezen a ponton talán nem érdektelen néhány szót ejteni arról, hogy én magam milyen módszerekkel dolgoztam, illetve dolgozom, és milyen problémák merülnek fel az interjúk készítése és feldolgozása során. A Klauzál téri interjúalanyok felkutatása többféleképpen történt. A lakossági interjúk esetében igyekeztem először néhány helyben lakó kulcsembert találni, akiket vagy ismertem, vagy az ismerőseim ismerősei voltak, bízva abban, hogy ők bemutatnak majd szomszédaiknak és más helybelieknek. A továbbiakban az *oral history* irodalmában hólabda-módszernek nevezett technika működni látszott: az első interjúalanyok hoztak össze a házbéli ismerősökkel, ki-ki abban a bérházban, ahol saját maga is él vagy élt egykor. A szakértői interjúk esetében kevésbé volt szükség a bizalomépítésnek ezekre a technikáira, hiszen ezeket a beszélgetőpartnereket saját helyi szakmai tapasztalataikról kérdeztem. Az interjúalanyok körével, illetve magukkal az interjúkkal kapcsolatban ki kell azonban térnem számos problémára és arra, hogy ezek az interjúk milyen felkészülést igényelnek.

Természetesen a várostörténeti interjúknál is megkerülhetetlenek azok az elvi és forráskritikai kérdések, amelyek a történeti interjúk kapcsán általában felmerülnek. Az *oral history* interjúk esetében rendszeresen fogalmazódnak meg bizonyos problémák: Mire jók ezek az interjúk? Mennyire megbízhatóak? Használhatóak-e egyedüli forrásként? Az egyik lehetséges és gyakori válasz az, hogy nem, vagy csak kiegészítő forrásként, amennyiben például múltbeli eseményeket akar a történész ezek segítségével rekonstruálni.[37] Az idézett kérdések és példák ugyanakkor azt mutatják, hogy amikor egy egykori lakóhelyi közösség számos tagját kérdezik ugyanazokról a dolgokról, akkor sokkal gyakoribbak az egymást megerősítő válaszok, mozzanatok. Az interjúk tehát ilyen esetben egymás kontrollforrásaiként is felfoghatók; emellett természetesen itt is fontos szerep jut a további, írott vagy képi források bevonásának. Az *oral history* interjúk forrásértékével kapcsolatos dilemmákra adott másik lehetséges válasz az, hogy ezeknek az interjúknak alapvetően nem az a céljuk, hogy a történész „objektív" tényeket, eseményeket rekonstruáljon általuk, hanem hogy egyének vagy közösségek „tapasztalattörténeteit", „megéléstörténeteit" rögzítse. A megéléstörténet eleve, felvállaltan szubjektív műfaj, a történészen tehát értelmetlen számon kérni az objektivitást.

Ezzel együtt mégiscsak megkerülhetetlen marad az emlékezés és az egyéni, illetve kollektív emlékezet összes problémája: a felejtés, a pontatlanság, az emlékek utólagos szelekciója és átértelmezése, az elhallgatás, az egykori érzések, gondolatok felidézésének nehézségei stb. A várostörténeti interjúk értelmezése ugyanakkora reflexivitást kíván a történésztől, mint bármilyen más *oral history* interjú; kérdés persze, hogy az ezzel kapcsolatos etikai dilemmákat hogy rendezi magában az interjúk készítője. (Az

37 A dilemmák megfogalmazására, az ezzel kapcsolatos szakirodalom áttekintésére ld. például GYÁNI 2000. 128–145. p.

interjúk közlésével és értelmezésével kapcsolatos etikai problémák önálló tanulmány témáját alkothatnák, ezért alaposabb kifejtésükre egy másik írásban vállalkozom.)

A régi lakosokkal készített interjúk révén tehát a szűkebb városrész múltjának egy-egy személyesen megélt oldala tárul fel. Ugyanakkor az interjúk nem kizárólag a lakóhelyről, a lakóhelyhez való viszonyról árulkodnak, hanem élettörténetekről is: ennyiben ezek egyéni, önálló narratívák, amelyek feldolgozásakor felmerül az a lehetőség is, hogy kerek egészként elemezzük őket. Ha eredetileg nem is ez a célja, a várostörténész óhatatlanul át-átlép az életútinterjú mint műfaj terepére. A városrész, az adott lakóház múltjáról elmondottakat akkor tudja igazán értelmezni, hogyha interjúalanyának státuszát, származását, társadalmi hátterét, családtörténetét, életének fontos eseményeit is ismeri; mivel szóra bírni is akkor a legkönnyebb az interjúalanyokat, ha személyes múltjukról kérdezik őket, az interjúkészítő saját életükről meséltei őket. A helyi társadalom képe nemcsak az interjúalanyok által elmesélt, a lakóhelyi közösség tagjairól szóló történetek révén bontakozik ki, hanem azáltal is, hogy ők maguk valamilyen társadalmi típust testesítenek meg. 20–30, ugyanazon a budapesti téren élő interjúalany még nem statisztikailag értékelhető sokaság, de összetételük már mindenképpen mutat valamit a hely korábbi és mai társadalmi karakteréből.[38] A kérdés azonban az, hogy mennyire célszerű a tematikus várostörténeti interjúk életinterjú-jellegét erősíteni; valós dilemmát jelent, hogy milyen mélységben menjen bele a történész az interjúalany élettörténetének – különösen a kutatott városnegyeddel össze nem függő – részleteibe.

A várostörténeti interjúk esetében komoly feladatot jelenthet a felkészülés, a háttérismeretek megszerzése. Az interjúkészítő, amikor hozzákezd ehhez a munkához, rendkívül komplex feladattal találja szemben magát. Az 1945 utáni történeti városnegyedek problematikája ugyanis számos, egymással összefüggő problémakört ölel fel, amelyek terén az interjúkészítőnek alapos vagy legalább valamelyes háttértudással kell rendelkeznie. Ha csupán címszavakban fogalmazzuk meg ezeket, máris terjedelmes listát kapunk:

Várospolitika és várostervezés
Városépítészet
Építészeti örökség
Kulturális örökség
Emlékezés és emlékezet
Intézmények, (emlék)helyek
Köz- és magánintézmények hatása a városfejlődésre

38 Az egyes lakóházak lakóösszetételének, a tér lakosságának átfogó társadalomtörténeti, ill. történeti statisztikai elemzésére a népszámlálások lakás- és személyi ívei adnak lehetőséget – amennyiben fennmaradtak.

Tér és társadalom összefüggései, kölcsönhatása, például slumosodás és dzsentrifikáció
Városi társadalom, helyi társadalom és vetületei:
– társadalmi (át)rétegződés
– rétegek és csoportok a városi térben
– etnikai, vallási és kulturális sokszínűség
– együttélés, elkülönülés, szegregáció
– konfliktusok

Mindezek miatt a történésznek az interjúk kapcsán szokatlanul sokféle témába kell beleolvasnia magát. Ebből adódóan szinte biztosan előáll az interjúkészítő és az interjúalany közti aszimmetria. Az interjúkészítő helyzete sajátos: „felülről", nagyobb problémakörök ismeretében kérdez; az egyéni történeteket és a helyi eseteket olyan nagyobb összefüggésekben helyezi el, aminek interjúalanyai nincsenek tudatában. A környéken lezajlott lakótömb-rehabilitációról, az évtizedekkel korábbi – vagy akár a közelmúltbeli – városrendezési elképzelésekről például az interjúalanyoknak ritkán van tudomása. Ezek említése ugyanakkor sajátos dialógus-jelleget kölcsönöz az interjúnak, mert az interjúalanyok, lakóhelyükről lévén szó, mindig érdeklődéssel hallgatják ezeket az információkat, és reflektálnak a hallottakra. Az *oral history* elvei és gyakorlata felől nézve persze problematikus lehet, hogy az interjúkészítő mennyire tolja el az interjút a párbeszéd – *horribile dictu* az asztali beszélgetés – irányába.

Könnyen megeshet, hogy a történész előzetes tudása alapján különféle prekoncepciókkal érkezik. Már a kérdésfeltevései is eszerint fogalmazódnak meg, és eszerint irányítja a beszélgetést. Ügyelnie kell viszont arra, hogy ne adja interjúalanya szájába a választ, hiszen az interjúalanyok történetei gyakran éppen azért értékesek, mert cáfolják a prekoncepciókat. Nagyon fontos, hogy a történész ne fogalmazzon meg túlzottan absztrakt kérdéseket; az általa használt szakirodalom, illetve szakértői háttérbeszélgetések nyelvezetét gondosan el kell különítenie a lakossági interjúk során használt nyelvezettől, és az interjúkban minél hétköznapibb szavakba kell öntenie a felteendő kérdéseket.

Nagy körültekintést igényel az olyan kérdések megfogalmazása, amelyek etnikai és vallási csoportokra, különbségekre, az interjúalany ezekhez való viszonyára vonatkoznak: márpedig a helyi adottságok miatt ezek a témák a belső-erzsébetvárosi interjúkban megkerülhetetlenek. A tapasztalat azt mutatja, hogy bizonyos kulcsszavak – például zsidó, cigány – hallatán az interjúalanyok nagy része védekező állásba helyezkedik. Míg egyes megkérdezettek szókimondóak, mások tartózkodnak az olyan válaszoktól, amelyek őket esetleg előítéletes gondolkodásúnak állíthatják be, ezért aztán bizonyos témákat igyekeznek kerülni a beszélgetés során. Törekedni kell tehát a minél egyszerűbb kérdésekre, amelyeknél a választ nem lehet megkerülni. (A kortárs interjúkban a környékbeli általános iskolákról beszélgetve helytelen kérdés például: probléma-e szerinted a kerületi általános iskolákban a cigány/roma gyerekek szegregációja? Vagy:

különböznek-e szerinted a környékbeli iskolák abból a szempontból, hogy melyikbe hány roma gyerek jár? Helyes kérdés: Hova jár a gyereked iskolába? Van-e a gyerekednek cigány/roma osztálytársa?)

Ugyanez a probléma a múlttal kapcsolatban is felmerül. A Klauzál téren és környékén felnőtt, nem zsidó származású interjúalanyok például kezdetben jellegzetesen hárítják a zsidó-keresztény viszony kérdését, még ha a probléma csak érintőlegesen merül is fel. A kezdeti reakció majdnem mindig az, hogy „nem számított, ki zsidó, ki nem zsidó", „ez köztünk soha nem volt probléma". (Az egyik korábbi idézetben ennek kifejeződése a „nem nézve, hogy ki a másik, vallás és felekezetre való tekintet nélkül a nagy pofonok" mondat.) Ehhez nyilván hozzájárul az is, hogy a ma 50-es, 60-as éveikben járó interjúalanyok olyan politikai rendszerben nőttek fel, amely nem létezőnek tekintette az etnikai és felekezeti különbségeket, a vallásgyakorlást pedig gyakran szankcionálta.

A későbbi, részletesebb válaszok ugyanakkor arra utalnak, hogy az 1950-es és 60-as években az iskolai vagy lakóhelyi közösségben nagyon is tudatában voltak az emberek egymás felekezetének és származásának; az interjúalanyok kezdeti válaszai tehát nem úgy értelmezendők, hogy a különbség nem létezett, hanem hogy az eltérő hátterű lakók, gyerekek, iskolatársak jó viszonyban voltak egymással, elfogadták egymás különbözőségét, és szükséghelyzetekben gyakran erős szolidaritással viseltettek egymás iránt. Amikor azonban az interjúalanyok belefeledkeznek a mesélésbe, és lazul a belső kontroll, néha elmondanak olyan történeteket is, amelyek például arról szólnak, hogy nem zsidó gyerekek – 1960 körül! – milyen akciókat találtak ki az ortodox zsidó közösség idős tagjainak bosszantására. Egy alkalommal az egyik interjúalany utalt arra is, hogy a tágabban vett környéken egy gimnáziumi osztályban – az 1960-as évek közepén – kialakulhattak a származás, háttér szerint elkülönülő – értsd: zsidó és nem zsidó – „szigetek".[39] Ezek a válaszok azonban sohasem elsőre, hanem a téma többedszeri és tapintatos körüljárása során születnek meg.

Amennyiben az interjúk készítésénél, az interjúalanyok összeválogatásánál kifejezetten cél egyfajta társadalmi körkép megjelenítése – márpedig egy sajátosan vegyes összetételű környéknél éppen ez a cél –, belép egy újabb probléma. A történész óhatatlanul összekerül olyan alanyokkal, akiktől szociálisan, kulturálisan, nyelvileg vagy világnézetileg különbözik – vagy szeretne ilyenekkel interjút készíteni. A kapcsolatfelvétel, a bizalom megnyerése, a kommunikáció ilyenkor első számú problémákká lépnek elő.[40]

39 Interjú L. M.-val, 2011. május 1.
40 HERBERT 2007.

Összegzés

Mi tehát az interjúk haszna a várostörténetben? Az interjúkból kibontakozó egyéni történetek egyfelől megélés- és identitástörténetek, a lakóhelyhez vagy az egykori lakóhelyhez való kötődés narratívái, amelyekből megtudható, milyen volt egy adott városrész múltbeli társadalma, a helyi kapcsolatok rendszere, milyen volt a fizikai tér maga, milyenek voltak a városi tér használatának jellegzetességei, és hogy épült be mindez az egyes emberek élettapasztalatába. Adott esetben saját jogon is érdekes, koherens elbeszélések, amelyek rokoníthatók az életútinterjúkkal, és hasonló módszerekkel elemezhetők. Másrészt az interjúk olyan narratív források, amelyek alkalmasak arra, hogy ellenpontozzák, vagy éppen elmélyítsék és egyéni tapasztalatokkal gazdagítsák a más forrásokból kibontakozó képet. Harmadrészt az interjúk a közös emlékezet lenyomatai; nagyobb számban rögzítve arról árulkodnak, hogy milyen eseményeket emel ki, milyen dolgokat és szereplőket őriz meg, kiket tekint hőseinek és milyen legendákat sző mindebből a helyiek emlékezete. Az interjú számtalan különféle formájában alkalmas lehet arra, hogy az egyéni emlékezetek sokféleségén keresztül megragadjon valamit abból, amit az emlékezés problémájával sokféleképp szembesülő történettudomány és a szociálpszichológia kollektív emlékezetnek nevez; a legendák, ha úgy tetszik, egy adott közösség kollektív emlékezetéből táplálkoznak. Igaz, ha a helyi „közösséget" úgy próbáljuk meghatározni, mint az ugyanazon a helyen élők összességét, könnyen kiderülhet, hogy ez a fajta idealizált közösség egy nagyvárosi negyedben inkább csak a képzeletben létezik; a gyakorlatban sokkal inkább egyénekről, jobb esetben a maguk saját életét élő közösségekről, rétegekről, szubkultúrákról van szó, amelyek egymás mellett léteznek ugyanabban a városi térben, és gyakran egymással versengve igyekeznek kisajátítani az adott városi teret.[41] Ami tehát az interjúkon keresztül feltárul, az nem egyféle, hanem többféle kollektív emlékezet, az egyes társadalmi csoportok, szubkultúrák egymással párhuzamos, de egymással össze is fonódó múltja és helyi öntudata.

A múlt azonban nem lezárt egész, ahogy az élő interjú módszerével rögzített életutak és megéléstörténetek is lezáratlanok. Az interjúk képesek megragadni egy városrész fizikai és társadalmi átalakulásának folyamatát annak egy-egy szakaszán, de anélkül, hogy a történet vége bárki számára ismert lenne. A városrész eddigi sorsa, megépülése, lassú pusztulása, részbeni megújulása feltárható, jövőbeli sorsa viszont nyitott kérdés. Az interjúk hozzájárulhatnak annak megértéséhez is, hogy kik költöztek

41 PADDISON 2001. 194–205. p. Paddison ebben a tanulmányában kritikának veti alá a „community", „local community" városszociológiában, antropológiában, várospolitikában, sőt a mindennapi nyelvben is elterjedt fogalmát, rámutatva arra, hogy ez a fogalom gyakran idealizáló vagy illuziórikus.

be és kik költöztek ki a múltban, kik jönnek és kik mennek el manapság, miért vonzó és miért taszító ma egy olyan nagyvárosi helyszín, mint a Belső-Erzsébetváros. Vajon számít-e a ma beköltözők szemében a közös emlékezet, a környék múltjának és legendáriumának különös vonzereje?

A VÁROSTÖRTÉNET INTÉZMÉNYESÜLÉSE ÉS OKTATÁSA MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTOZÁSTÓL NAPJAINKIG

Jelen tanulmány a modern várostörténet hazai intézményesülését tekinti át a rendszerváltozás óta eltelt évtizedekben.[1] Bevezetésképp a várostörténet önálló diszciplínává válását és jelentősebb nemzetközi fórumainak kialakulását vázolom fel, utalva arra, hogy egyes európai országokban hogyan szilárdult meg e tudományterület pozíciója az egyetemi oktatásban. Majd a várostörténet magyar intézményeinek kialakulását követem nyomon, tekintettel a nemzetközi kapcsolódási pontokra; végül pedig arra keresem a választ, hogy a 2000-es évekre milyen mértékben vált a várostörténet a magyarországi egyetemek történelem szakos képzéseinek integráns részévé.

A modern várostörténet kialakulása

Európában és Észak-Amerikában a modern várostörténet kialakulása az 1960-as évek végéhez köthető. 1968-ban jelent meg Jim Dyos *The Study of Urban History* című munkája, amely egy új tudományág alapvetését kívánta adni. Ezzel egyidejűleg bontakozott ki az Egyesült Államokban is a New Urban History irányzata az olyan történészek működése nyomán, mint A. B. Callow vagy A. M. Wakstein.[2] Azt mondhatjuk, hogy ekkor lett a várostörténet önálló, autonóm tudományterület, és ekkor vált el a hagyományos értelemben vett helytörténetírástól.

Az 1960-as évek végétől kibontakozó modern várostörténet a várost mindig nagyobb összefüggések, folyamatok részeként szemlélte, és azt vizsgálta, hogy milyen szerepet játszottak az egyes városok az urbanizáció, az iparosodás vagy a modernizáció folyamatában. Fontos kérdéssé vált a városok egymáshoz való viszonya, amit jól mutat az olyan fogalmak előtérbe kerülése, mint például városhálózat vagy városhierarchia. A város tehát a modern várostörténet felfogása szerint nem egyszeri, önmagában létező, zárt világ többé, hanem egy nagyobb univerzum része, amely más településekkel való kölcsönhatásban tölt be valamilyen szerepet.[3]

1 E tanulmány átdolgozott, bővített és aktualizált változata egy korábban angolul megjelent könyvfejezetnek. SZÍVÓS 2006. A jelenlegi, átdolgozott magyar változat elkészültét az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíja támogatta.

2 A kezdeteket reprezentáló kötetek: DYOS 1968.; CALLOW 1969., valamint WAKSTEIN 1970. Az új várostörténet kezdeteit tárgyalja például RODGER 2006.; KOOIJ 2006.

3 BÁCSKAI 2006. 244–246. p.

Az 1970-es évek eleje óta, akárcsak a történettudomány egészében, a várostörténetben is történtek jelentős paradigmaváltások. A várostörténészeket más-más jellegű problémák foglalkoztatták az egyes korszakokban.[4] Az első időszakban központi problémaként jelent meg a történeti város definíciója: az a kérdés, hogy milyen szempontok alapján lehet egy települést városnak tekinteni a múltban. A hagyományos jogi meghatározás – például hogy csak a szabad királyi városokat tekintsék igazi városnak – nem bizonyult kielégítőnek; a történészek érzékelték azt a problémát, hogy a városfejlődés során adott esetben egyre nagyobb szakadék tátongott egy város jogi státusza, illetve tényleges súlya, szerepe között. Sok régi szabad királyi város például a 19. századra lehanyatlott és elvesztette jelentőségét, míg más, privilégiumokkal nem rendelkező városok dinamikusan fejlődtek, jelentős méretűre nőttek, és jelentős gazdasági központtá váltak. Indokoltnak tűnt tehát más, nem jogi paraméterek alapján meghatározni a városok súlyát: méret, lakosságszám vagy a város által betöltött központ-funkciók, illetve a város által „ellátott" terület nagysága szerint. A jogi definíció mellett, vagy azzal szemben megszületett tehát a statisztikai, szociológiai és funkcionális városfogalom.

A fentiekből is következik, hogy 70-es és 80-as évek számos jelentős kutatása a nemzeti, regionális és kontinentális városhálózatra és a városok abban betöltött szerepére irányult; a várostörténet központi problémája lett az urbanizáció folyamata. Mindezek során előtérbe kerültek a statisztikai módszerek, a kvantifikáció és egyre nagyobb teret hódított az adatok számítógépes feldolgozása.

A kvantitatív és strukturalista várostörténet ellenreakciójaként annak kritikája is hamarosan megfogalmazódott. A kritikusok szóvá tették, hogy a nagy struktúrák tanulmányozásakor elsikkad az egyes városok egyedisége, saját múltja és arculata, és elsikkad az egyes ember szerepe. Újból felmerült az az igény, hogy a történészek a városokat a maguk egyediségében tanulmányozzák; újból ráirányult a figyelem a városlakókra, az egyes emberekre, azok kisebb vagy nagyobb közösségeire, a városi társadalmon belüli kisebbségekre. Az 1980-as évektől tehát a történeti antropológiai szemlélet egyre inkább teret hódított a várostörténeten belül, és ez a tendencia azóta is töretlen.

Az 1990-es évek fontos fejleményeként előtérbe került a tér fogalma és a térbeliség problémája. Fontossá vált a nyilvános tér, a térhasználat tanulmányozása – értendő ezalatt a mindennapi térhasználat éppúgy, mint a szimbolikus vagy rituális térhasználat – beleértve ebbe a politikai rítusok megjelenését a városi térben; és fontossá vált annak felismerése, hogy a város fizikai tere nem élettelen díszlet, hanem olyasvalami, amit a városlakók maguk is alakítanak, egyénként és közösségként is birtokba vesznek és jelentéssel töltenek meg. Ezt a szemléletváltozást szokás térbeli fordulatnak (*spatial turn*) nevezni.[5]

4 A problémák és egymást követő irányzatok áttekintésére ld. BÁCSKAI 2006. 243–257. p. Bácskai áttekintő tanulmánya a várostörténet intézményesülésének főbb állomásait is tárgyalja. Az 1990-es évek első feléig jó áttekintést ad RODGER 1993.

A várostörténet-írás egyik jellemző vonása a nagyfokú nyitottság. A várostörténet kezdettől interdiszciplináris terület volt, amely mindig is befogadta más, a várossal foglalkozó rokon tudományok hatásait és eredményeit. Ilyen rokon tudományok például a várösszociológia, az építészettörténet, a földrajz, az urbanisztika, a településtervezés vagy az antropológia. A nyitottság az utóbbi két évtizedben csak erősödött. Ennek nyilvánvaló jele például az, hogy a nemzetközi és hazai várostörténeti konferenciákon rendszeresen vesznek részt építészek, urbanisták, művészettörténészek, örökségvédelmi szakemberek és antropológusok. A tudományág mai öndefiníciójáról sokat elárul, hogy képviselői nemcsak „urban history"-ként, hanem újabban „historical urban studies"-ként is emlegetik.[6] A kölcsönös nyitottság okai nyilvánvalóak: a várossal foglalkozó tudományok, akár kortárs, akár történeti jellegűek, egymásra vannak utalva, ha meg akarják érteni, vagy pedig meg kívánják oldani a jelen problémáit.

A várostörténet intézményesülése külföldön és Magyarországon

A várostörténet mint modern tudományág kialakulásával együtt járt annak intézményesülése is; egy diszciplína megszilárdulását jól mutatja az, hogy mikor alakulnak ki önálló fórumai, intézményei. A várostörténet intézményesülése Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az 1970-es évekhez köthető. Ekkor indultak meg e szakterület saját folyóiratai: az Urban History Yearbook (Nagy-Britannia,1974-től), amely 1992 óta Urban History címen folyóiratként működik; a Journal of Urban History (USA, 1975-től) vagy a Zeitschrift für Stadtgeschichte (Németország, 1974-től).[7]

Az intézményesülés fontos állomásaként Angliában a Leicesteri Egyetemen megalakult a Centre for Urban History (1985), amely idővel saját posztgraduális képzést is indított; Európában itt lehetett először várostörténetből MA-t, illetve PhD-t szerezni.

Szintén fontos mérföldkő volt az Európai Várostörténészek Szövetségének (European Association of Urban Historians, EAUH) megalakulása 1992-ben. Ennek a szervezetnek kétévente rendezett nemzetközi konferenciái mára a szakma reprezentatív, nagy létszámú seregszemléivé váltak, amelyeken alkalmanként több százan vesznek részt. Ez részben a várostörténet iránti élénk érdeklődésről tanúskodik, részben pedig arról, hogy a várostörténet fórumai a rokon tudományterületek számára is vonzóak.

5 A térbeli fordulathoz ld.: GYÁNI 2007.; GUNN 2001.

6 Egy Nagy-Britanniában, az Ashgate könyvkiadónál megjelent várostörténeti könyvsorozat sorozatcíme például nem *urban history*, hanem *historical urban studies*. A több mint egy évtizede megjelenő kötetek bemutatására, áttekintésére ld.: DOYLE 2009.

7 BÁCSKAI 2006. 247. p.

A nemzetközi konferenciák résztvevői nem kis részben azonosak azokkal, akik a várostörténetet Európa egyetemein oktatják. Ami a várostörténet oktatását, egyetemeken való jelenlétét illeti, a legtöbb helyen nem alakult ki olyan önálló kutatóközpont, illetve posztgraduális egyetemi központ, mint Leicesterben, de a kurzuskínálatban nagyon sok helyütt jelen van a várostörténet. A várostörténet 1990-es évekbeli megerősödése gyakran egyes oktatókhoz, műhelyekhez kötődött: így például Hermann Diederiks (Universiteit Leiden), Bernard Lepetit (Paris, EHESS), Peter Clark (University of Leicester, majd Helsinki) Richard Rodger (University of Leicester, majd Edinburgh), Bácskai Vera és Granasztói György (ELTE, Budapest), vagy Lars Nielsen (Stockholm University) tanszékeihez. Ma pedig egyre inkább ahhoz a fiatalabb generációhoz, amelynek tagjai az említett tudósok tanítványaiként lettek maguk is várostörténészek. Az egyetemeken oktató várostörténészek az 1990-es évek elejétől gyakran meghatározó tagjai voltak az Európai Várostörténészek Szövetségének is; kapcsolati hálójuk pedig az egyetemközi, tanszékközi – például Erasmus – kapcsolatok kiépítésében játszott, illetve játszik nagy szerepet.

A várostörténet fórumai Magyarországon: folyóiratok, konferenciák

Az elmúlt húsz évben a várostörténetnek Magyarországon is kialakultak a saját fórumai, gyakran szoros szimbiózisban a társadalomtörténettel és más történeti aldiszciplínákkal.

Jelen tanulmány szempontjából a legfontosabbak azok a magyar tudományos folyóiratok, amelyek profilja kimondottan várostörténeti. Közülük kettő, a Tanulmányok Budapest Múltjából, illetve a Budapesti Negyed – ahogy nevük is jelzi – kezdettől a magyar fővárost állította fókuszába. A Tanulmányok Budapest Múltjából eredetileg 1932-ben indult évkönyv jelleggel. A viharos 20. század folyamán azonban megjelenése időről időre szünetelt, és a periodika csak az 1990-es évektől jelent meg újra rendszeresen.

A Budapesti Negyed 1993-ban, a rendszerváltás után született meg; alapító főszerkesztője Gerő András volt. A Budapesti Negyed kezdettől olyan folyóirat szándékozott lenni, amely nem csak a tudományos közösségnek szól, hanem a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tart. A vállalkozás sikeresnek bizonyult, és a Budapesti Negyed olvasmányos cikkei, igényesen tervezett belső formátuma és kitűnő fotóanyaga révén néhány év leforgása alatt jelentős olvasótábort mondhatott magáénak, értve ezalatt nemcsak a szakmai, hanem a laikus olvasóközönséget is.

A folyóirat közönségsikere e sorok írójának véleménye szerint összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy az utóbbi két évtizedben jelentősen megélénkült a magyar főváros, illetve a helytörténet iránti laikus érdeklődés. Ennek számos jele volt tapasztalható az ezredforduló körüli években és azóta is. Az évente, ősz elején megrendezett Múzeumok Hónapja rendezvénysorozat részeként például olyan szervezett sétákra is sor került, melyek keretében építészettörténészek, várostörténészek kalauzolták a nagyközönséget, bemutatva az érdeklődőknek Budapest valamelyik kevéssé ismert, de történetileg érdekes épületét, helyszínét, objektumát. A 2000-es évek elején gyakran előfordult, hogy ezeken a sétákon a programfüzetekben meghirdetett helyeken és időpontokban laikus érdeklődők tucatjai bukkantak fel, esetenként pedig a hallgatóság száma a százat is megközelítette. 2010-ben, egy új kezdeményezés nyomán indult útjára az eleinte az Open Society Archives (OSA), majd a Kortárs Építészeti Központ (KÉK) által szervezett „100 éves házak" program, amelynek célja az, hogy az adott évben megépülésük 100. éves jubileumát „ünneplő" budapesti lakó- és középületeket a közönség megismerhesse. Ilyenkor ezek a házak nyitva állnak a nagyközönség előtt, és lehetségessé válik azok bejárása. 2010-ben és 2011-ben, a jól szervezett reklámnak is köszönhetően, váratlanul nagy érdeklődés mutatkozott e program iránt; volt olyan száz éves ház, ahol a nagyközönség szó szerint sorban állt azért, hogy – az egyébként nem különösebben nevezetes – lakóépületet megtekinthesse. Nagyon valószínű, hogy a Budapest múltja, építészettörténete, az egyes városrészek helytörténete iránt érdeklődő „városrajongók" köreiből került ki a Budapesti Negyed-típusú folyóiratok olvasótáborának legalább egy része.

A Budapesti Negyed számai egyébként mindig tematikus jellegűek voltak; egy-egy tanulmánykötetként is felfogható negyedéves szám olyan témák köré épült, mint például a multikulturális város etnikai csoportjai, a várostervezés, a bűnözés, egy-egy olyan író, akinek életművében Budapest mint téma hangsúlyos szerepet kapott stb. Volt olyan tematikus szám is, például az 1999–2000-ben megjelent Nagyvárosi szegénység című szám, nem Budapesttel, hanem Észak-Amerika nagyvárosaival is foglalkozott, vagy az 2007-ben megjelent, Amszterdamról szóló kötet.

Sajnos a közel két évtizeden át sikeresen működő Budapesti Negyed 2010 óta nem jelenik meg többé; Budapest Főváros vezetése költségvetési problémákra hivatkozva megvonta a támogatást az addig általa finanszírozott folyóirattól. Egyidejűleg a szélesebb közönségnek szánt Budapest című lap megjelentetését is beszüntette.[8]

Az URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv egészen új kezdeményezés; évente megjelenő kötetei közül az első 2006-ban látott napvilágot. Noha a köteteket Budapest Főváros Levéltára adja ki és terjeszti, és a szerkesztőgárda egy része is a BFL történész-levéltáros munkatársai közül kerül ki, a folyóirat nem Budapest történetére fókuszál, hanem olyan tágabb értelemben vett várostörténeti periodika kíván lenni, amely összehozza a várostörténet különféle kutatási területeit, és számos várost, valamint történeti korszakot lefed. Az URBS a szakterület nemzetközi fejleményeit is szorosan követi. Magas színvonalú és bőséges könyvismertetési rovata rendszeresen közöl recenziókat külföldön megjelent monográfiákról és kötetekről (jó érzékkel választva ki a nemzet-

8 Az utóbbi, azaz a Budapest című lap később újraindult.

közi termésből a valóban fontos műveket), illetve beszámolókat nemzetközi várostörténeti konferenciákról. Mindezek révén az URBS komolyan segíti a tájékozódást a téma iránt érdeklődő tudományos közösség tagjai számára.

A kimondottan várostörténeti folyóiratokon túl várostörténeti írások Magyarországon gyakran azokban a történeti periodikákban jelennek meg, amelyek nyitottak a társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, a történeti antropológia, a kultúrtörténet és más újabb irányzatok felé. A Szegeden megjelenő, egykor a szegedi egyetem történészhallgatói által alapított történeti folyóirat, az AETAS – melyet alapításától (1985) kezdve a nyitott szerkesztői szemlélet jellemzett – időről időre helyet ad várostörténeti témájú tanulmányoknak. A nála is újabb, az ezredfordulón (2000) alapított Korall Társadalomtörténeti Folyóirat, amelynek alapítói és szerkesztői nem kis részben az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Iskola, illetve az Atelier egykori és jelenlegi doktoranduszai közül kerültek ki, fennállása során több tematikus számot is szentelt a várostörténetnek.[9] Az ilyen jellegű számokban a nagy nemzetközi várostörténeti seregszemlék ismertetése is helyet kap: a 2003-as tematikus számban például alapos beszámoló jelent meg az Európai Várostörténészek Szövetségének 2002. évi edinburgh-i konferenciájáról.[10] A tematikus számoktól részben függetlenül a Korall recenzensei rendszeresen ismertetnek és bírálnak kurrens várostörténeti monográfiákat, köteteket. A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy az utóbbi években az olyan régebbi alapítású és hagyományosabb profilú történeti folyóiratok is, mint a Századok, a korábbinál nyitottabbnak mutatkoznak a történettudomány újabb irányzatai iránt, és gyakrabban közölnek recenziókat társadalomtörténeti, művelődéstörténeti vagy várostörténeti munkákról.

Konferenciák

A Budapesti Történeti Múzeum és Budapest Főváros Levéltára rendszeresen szervez olyan konferenciákat – utóbbi intézmény a Levéltári Napok keretében –, amelyek számot tarthatnak várostörténészek érdeklődésére. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciáinak fókuszában több ízben szintén a várostörténet állt. A Hajnal István Kör, amely formálisan 1989-ben alakult egyesületté, 1986 óta rendezi évenkénti konferenciáit; ezek között már a korai időszakban is volt két olyan, amelyet a szervezők részben vagy teljes egészében a várostörténetnek szenteltek (1990-ben Keszthelyen, illetve 1993-ban Debrecenben). A 2010. évi kőszegi, A város és társadalma címet viselő konferencia ismét e téma jegyében zajlott, összefüggésben azzal,

9 Czoch Gábor:(szerk) 2003.A város és társadalma. *Korall* 4. évf. 11–12. sz.; Klement Judit (szerk.) 2010. Lak-hatás a 20. században. *Korall* 11. évf. 40. sz.
10 TÓTH 2003.

hogy a Kör egyik alapítója és első elnöke, Bácskai Vera abban az évben töltötte be 80. életévét. Maga az esemény és az előadásokból készült tanulmánykötet a magyar várostörténész mezőny zömét reprezentálta, a Hajnal István Kört alapító generációtól kezdve a legfiatalabbakig.[11] A várostörténet egyes problémái a Kör más témájú konferenciáin is megjelentek, szorosan kapcsolódva a társadalomtörténet egyéb kérdésköreihez; hasonlatos ez ahhoz, ahogyan ez a két tudományterület az egyetemi szférában és bizonyos folyóiratok profiljában is összekapcsolódik egymással . A Hajnal István Kör tematikus konferenciái (2000-ben például a mikrotörténelem, 2002-ben a gender, 2003-ban a történeti idő volt a téma) várostörténészek számára is jó lehetőséget kínált, hogy értő közönséggel osszák meg kutatásaik eredményeit.

Olykor más, nem történeti jellegű konferenciákon is szívesen látnak várostörténészeket. Pécsett a Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék és az Irodalomtudományi Doktori Iskola a 2000-es években több olyan programot és konferenciát szervezett, amely a város reprezentációit és a várossal, a városi térrel kapcsolatos diskurzust állította a középpontba. 2004. évi konferenciájukon például, amely a „Terek, képek, térképek: a modern város" címet viselte, az irodalmárok és a művészettudományok más képviselői mellett jelentős számban vettek részt történészek és urbanisták is.

A várostörténet oktatása Magyarországon

Ha feltesszük azt a kérdést, hogy milyen mértékben intézményesült a várostörténet Magyarországon az egyetemi oktatásban, tisztában kell lennünk a történelem szakos képzés bizonyos alapvonásaival. Egy olyan rendszerről beszélünk ugyanis, ahol a történelem tanszékek általános profilját ma is nagyrészt a politikatörténet és annak hagyományos korszakolása határozza meg. Az olyan irányzatok és területek, mint a gazdaság- és társadalomtörténet, a művelődéstörténet és a történeti antropológia Nyugat-Európához képest évtizedekkel később kerültek be az egyetemek történelem szakos képzéseinek órakínálatába, és ezek az „új" területek gyakran ma is marginális helyzetet foglalnak el. Bár a modern várostörténet mint tudományterület Magyarországon már az 1970-es és -80-as években is létezett, a felsőoktatásra akkor még alig gyakorolt hatást. Művelői jórészt közgyűjteményekben, levéltárakban és kutatóintézetekben dolgozó tudósok voltak, akik az egyetemeken csekély befolyással rendelkeztek. A hagyományos értelemben vett helytörténet szintén létezett ebben a korszakban; részben helyi múzeumok, gyűjtemények, levéltárak és ezek kiadványai, másrészt pedig várostörténeti, illetve településtörténeti monográfiák képviselték. Ritkán íródtak azonban olyan művek, amelyek a várostörténet akkori nemzetközi fejleményeit tükrözték.

11 H. NÉMETH–SZÍVÓS –TÓTH 2011.

Mindezzel együtt az 1980-as években fokozatos liberalizálódás ment végbe a magyar tudományos életben, aminek eredményeként az egyetemek és kutatóintézetek szabadabban építhették nemzetközi kapcsolataikat. Bár a külföldi utakat lehetővé tevő kutatói, illetve tanulmányi ösztöndíjak rendszere szigorú állami ellenőrzés alatt állt, az ösztöndíjas lehetőségek száma mégis gyarapodó félben volt; a magyar és külföldi tudósok közti kapcsolatokat pedig a hatalom a korábbinál kevesebb gyanakvással szemlélte. Ez a tény, valamint az, hogy egyre enyhült az egyetemekre és a kutatóintézetekre nehezedő ideológiai nyomás, érthetővé teszi, hogy a történeti kutatás új irányzatai hogyan kezdtek lassan teret nyerni Magyarországon. A korábban domináns marxista ideológia válsága a társadalomtudományokban is érződött.

Az államszocialista rendszer összeomlása értelemszerűen a tudományos életben is fordulópontot jelentett. Azok a lassú változások, amelyek még az előző rendszer idején indultak meg, az 1990-es években kezdtek beérni. A történettudomány új irányzatai, iskolái végre intézményesülhettek egyetemi környezetben is, köszönhetően a felsőoktatási rendszer expanziójának és liberalizálódásának. Az 1990-es évek során – olykor korábbi intézmények összevonásával és egyetemmé alakításával – több új egyetem, illetve egyetemi kar jött létre Magyarországon (Nyugat-Magyarországi Egyetem, Pannon Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem stb.), a meglévő egyetemeken pedig számos új tanszék alakult. Ezek a tanszékek gyakran olyan diszciplínákat képviseltek, amelyek korábban nem voltak jelen az egyetemi oktatásban. Közéjük tartozott például a kulturális antropológia, az elméleti nyelvészet vagy a kommunikáció és médiatudomány. Az átmenet időszaka tehát általában is kedvezett a korábban hivatalosan el nem ismert szakterületeknek.

Ebben a kontextusban, az egyetemi expanziónak és átalakulásnak ebben a szakaszában, 1991-ben alakult meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék. Bácskai Vera, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék egyik alapítója és első tanszékvezetője, maga is várostörténész; ennek fényében érthető, miért kapott e tanszék profiljában kezdettől hangsúlyos szerepet a várostörténet. Ez azt követően sem változott, hogy Bácskai Verát a tanszékvezetői székben Gerő András váltotta fel; az ő várostörténeti érdeklődése garancia volt arra, hogy a tanszék órakínálatában mindig legyen helye a várostörténeti kurzusoknak. A tanszék tagjainak külföldi tudósokkal és intézményeikkel kialakított korábbi kapcsolatai ebben a helyzetben, az államszocialista rendszer összeomlása után intenzívebbé válhattak. Bácskai Vera kulcsszerepet játszott abban, hogy ezek a kapcsolatok aktiválódjanak, kivált hogy a tanszék alapítása többé-kevésbé egybeesett az Európai Várostörténészek Szövetségének (European Association of Urban Historians, EAUH) 1992-ben történt alapításával; Bácskai Vera tagja lett ez utóbbi szervezet nemzetközi bizottságának.

A nemzetközi kapcsolatok fontos terepe lett ekkoriban a diák-, illetve kutatócsere. Az 1990-es évek elején erőteljesen kibővült a külföldi ösztöndíjak rendszere, és visszaszorult, illetve megszűnt az állami ellenőrzés ezek felett. Hirtelen számos új oktatási csereprogram és kutatói ösztöndíj-lehetőség nyílt meg a magyar egyetemisták, főiskolások és kutatók előtt. A Nyugat-Európában már létező ERASMUS programmal párhuzamosan, kifejezetten a közép- és kelet-európai diákok igényeihez szabottan jött létre például a TEMPUS csereprogram. Az akkoriban újonnan alapított magyarországi tanszékek egy része lelkesen élt a TEMPUS nyújtotta lehetőségekkel. Az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékéről diákok sora került nyugat-európai egyetemekre; egy részük Nagy-Britanniában, a Leicesteri Egyetem várostörténeti Központjának hallgatójaként szerzett mesterszakos (MA) diplomát az 1990-es években. A Leicesterben végzett magyar diákok mesterszakos szakdolgozatai kivétel nélkül mind komparatív várostörténeti munkák lettek, amelyek szerzői közép-európai témáik feldolgozása során a kurrens nyugat-európai és amerikai szakirodalom gazdag korpuszára is támaszkodtak.

Az 1990-es években a magyar egyetemi, illetve akadémiai szférában egy másik alapvető változás is végbement: a doktori képzés rendszerének átalakítása. Az 1990-es évek közepéig a doktori (kandidátusi) fokozat megszerzése a Magyar Tudományos Akadémia keretei között zajlott. Ahogyan az MTA 1940-es évek végére kialakult, egyetemektől független kutatóintézeti hálózata számos vonásában szovjet mintákat követett, úgy a doktori minősítés rendszere is e minták szerint szerveződött meg a Rákosi-érában.[12] Ám míg az MTA kutatóintézetei mind a mai napig fennmaradtak, a doktori képzés, a disszertációk témavezetése és a PhD fokozat adományozásának joga az 1990-es évek közepén az egyetemekhez, illetve azok újonnan alapított doktori iskoláihoz került. Az ELTE Történettudományok doktori programja, azon belül pedig a Gazdaság- és Társadalomtörténet doktori alprogram 1995-ben alakult meg. A várostörténet kezdettől erőteljesen jelen volt a képzési programban olyan nemzetközileg ismert tudósok révén, mint Bácskai Vera és később Gyáni Gábor. Az alapító tanárok mellett meghívott oktatók is folyamatosan tanítottak, egy részük várostörténetet. Az utóbbi évek akkreditált vendégoktatói olykor közvetlenül is erősítik a kötelékeket a posztgraduális oktatás és a levéltári kutatási bázis között; ilyen kapocs például Sipos András, Budapest Főváros Levéltárának főosztályvezetője.

Annak köszönhetően, hogy a Gazdaság- és Társadalomtörténet doktori iskola programjában erős hangsúlyt a kap várostörténet, az elmúlt évtizedben jó néhány várostörténeti orientációjú disszertáció – illetve később monográfia – született az itt végzettek tollából.[13] Az ezek által tárgyalt történeti korszakok a középkortól, illetve koraújkortól

12 ROMSICS 1999. Ld. A Magyarország szovjetizálása c. fejezetből Az oktatás, a tudomány és a kultúra államosítása c. részt, különösen 325–327. p.; A Kádár-korszak c. fejezetből az Oktatásügy és tudományos kutatás c. részt, különösen 463–466. p.

13 A tanszék egykori doktoranduszainak a 2000-es években könyvként megjelent várostörténeti munkáiból, a teljesség igénye nélkül: például GERMUSKA 2004.; HORVÁTH 2004.;TÓTH 2005.; a városi társadalom kutatásának antropológiai-mikrotörténeti irányát képviseli Horváth Sándor mellett: MÁTAY 2006; a városigazgatás a témája: HORVÁTH J. 2010. A doktori iskola tagjainak a utóbbi években megvédett,

a második világháború utáni évtizedekig terjednek; témáik között szerepelnek a szocialista iparvárosok, az 1950-es évek városlakóinak életvilága, a 19-i századi városi polgárság, a jótékonyság és a szegénygondozás a 19. századi magyarországi városokban stb. Azoknak a fiatalabb tudósoknak egy része, akik vagy e tanszék diákjai voltak, vagy annak doktori iskolájában szereztek PhD fokozatot, azóta már oktatói pozíciókba kerültek különböző magyar egyetemeken. Ezek a történészek helyzetüknél fogva alkalmasak arra, hogy továbbvigyék a hagyományt, új témákat honosítsanak meg az oktatásban, és történelem szakos diákok újabb korosztályait ösztönözzék arra, hogy szakdolgozatukat várostörténeti témából írják, illetve hogy később erre a területre szakosodjanak.

A rendszerváltás idején a várostörténetnek más, új műhelyei is megalakultak Magyarországon, gyakran az előbb említett iskolával való aktív együttműködésben. Az Atelier Urbanistique-t, későbbi nevén Atelier Francia-Magyar Társadalomtörténeti Műhelyt 1989-ben alapította Granasztói György és Rose-Marie Lagrave, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) és a Magyar Tudományos Akadémia közös vállalkozásaként. Ez az intézet az ELTÉ-n belül azóta is a társadalomtudomány frankofil ágát képviseli; kapcsolatokat ápol számos francia egyetemmel és intézettel, mindenekelőtt az EHESS-szel. 1997 óta az Atelier doktori iskolaként is működik; emellett formálisan, Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék néven, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének egyik tanszéke. Az Atelier célja kezdettől az volt, hogy a fiatal magyar tudósokat közeli kapcsolatba hozza az Annales tradícióival. Praktikus értelemben az egyik kezdeti célja az volt, hogy felkészítse a diákokat a francia doktori képzésre; az Atelier azon kiváló diákjai, akik francia állami ösztöndíjban részesültek, közös magyar-francia doktori képzésben vettek részt, amelyet követően – francia nyelvű disszertációjuk megvédése után – az ELTE és a párizsi EHESS által közösen kiadott doktori oklevelet szereztek. Jelenleg az Atelier formálisan egyetemi tanszékként működik, amely kapcsolódik a Társadalomtudományi Központhoz. A Központ tágabban vett feladatai közé tartozik a Magyarországon folyó, francia orientációjú társadalomtudományos kutatások összehangolása, a Magyarország és Franciaország közti tudományos kapcsolatok ápolása, beleértve ebbe a vendégoktatók rendszeres meghívását és cseréjét, valamint a könyvkiadást; célja tehát az, hogy ösztönző környezetet teremtsen a posztdoktori kutatás számára.[14]

Mivel az Atelier alapítója, Granasztói György maga is várostörténész, korábbi diákjai – ma már az Atelier arculatát meghatározó kollégái – közül jó néhányan tartoznak a várostörténet művelői közé. Többen Bernard Lepetit tanítványai voltak annak haláláig; Lepetit professzor az Európai Várostörténészek Szövetségének meghatározó alakja volt az alapítást követő években. A Granasztói-, illetve Lepetit-tanítványok egyike, Sonkoly Gábor ma az Atelier tanszékvezetője, aki egy ideig az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Programban is oktatott várostörténetet; ezt utóbbi szerepet később Atelier-beli kollégája – úgyszintén Granasztói és Lepetit egykori diákja – Czoch Gábor vette át. A várostörténet szilárd hagyományokkal rendelkező műfajai mellett az Atelier új megközlítésmódok és problémák iránt is nyitott: az ott oktatott kurzusok tematikájában, illetve az Atelier-hez kötődő oktatók, kutatók által jegyzett művekben meghatározó jelentőségűek az olyan témák, mint például a térbeliség, a tér társadalomtörténete, a kulturális örökség vagy a (kulturális kontextusban értelmezett) nemzettudat. Az Atelier-iskola megközelítésében a városok maguk is tágabb összefüggésrendszerek részei, attól függően, hogy milyen szerepet töltöttek, illetve töltenek be az európai civilizációban, illetve regionális és nemzeti szinten.

A regionális megközelítést az elmúlt évtizedben több oktató képviselte az ELTE Történeti Intézetében e sorok íróját is beleértve. Ezek az oktatók, például Gerő András közép-európai látószögből tekintenek a városok és az urbanizáció kérdéskörére, összefüggésben azzal, hogy szűkebb szakterületeik egyike a Habsburg Monarchia története. Ezt a látásmódot képviselte a közelmúltban elhunyt Heiszler Vilmos is. E történészek érdeklődésének fókuszában egyrészt a várostörténet politikai oldala áll (például a politikának a városi térben való megjelenése, a tömegpolitika, a szimbolikus és rituális események, illetve térhasználat), másrészt pedig a várostervezés és a városépítészet. Az általuk oktatott tematika olykor rokon vonásokat mutat a művészettörténet-oktatás, illetve a műegyetemi építészképzés keretei között meghirdetett építészettörténeti és urbanisztika-történeti kurzusokkal.

Az említetteken kívül a várostörténet az ELTE BTK Történeti Intézetének több más tanszékén is része az órakínálatnak az olyan oktatók jóvoltából, mint Novák Veronika (Középkori és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék), Zeidler Miklós (Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) vagy Géra Eleonóra (Művelődéstörténeti Tanszék).

Ami az új [történettudományi] módszerek és a várostörténet intézményesülését illeti, a többi magyar tudományegyetem első látásra hátrányban van a budapesti ELTÉhez képest.[15] Amint arra korábban utaltam, a magyar egyetemek történeti intézeteinek, illetve történelem tanszékeinek a profilja meglehetősen tradicionális. Tanrendjüket a kronológiailag strukturált politika- és eseménytörténet határozza meg, felépítésüket pedig az egyes korszakok, illetve a magyar és egyetemes történelem egymástól való

könyvként a közeljövőben megjelenő, várostörténeti témájú disszertációira példa TOMSICS 2010.,vagy GODA 2010.

14 Az Atelier történetére ld. www.atelier-centre.hu/magunkrol/tizenotev/granasztoi.html. [A letöltés időpontja: 2005. december 10.]

15 E helyt csak bölcsészettudományi karokon belül működő történeti intézeteket tárgyalom, és nem térek ki olyan karokra, illetve tanszékcsoportokra – például építészet, földrajz, szociológia stb. – amelyek tematikájában megjelenik a város-problematika, adott esetben annak történeti dimenzióival együtt. A magyarországi építész-, természettudományi, társadalomtudományi, ill. közgazdasági karok áttekintése szétfeszítené e tanulmány kereteit, még akkor is, ha tudjuk, hogy az ott oktatott órák egy része a jelen tanulmány témájába illene.

merev elválasztása. A történelem szakos diákoknak képzésük során „le kell fedniük" az egyetemes és magyar történelmet a paleolitikumtól a 20–21. század fordulójáig.

A történeti tanszékcsoportok túlnyomórészt hagyományos felépítése ellenére azonban mégis elmondható, hogy az új trendek és témák utat találtak az egyetemi történelemoktatásba, és a 2000-es évekre stabilan beépültek a történelem szakos órák kínálatába. Ha nem a tanszékek, tanszékcsoportok elnevezése, hanem az ott oktatott kurzusok címei alapján tájékozódunk, a vidéki magyar egyetemek történelem szakos kínálata máris kevésbé tűnik tradicionálisnak. Bár az ELTE kivételével a gazdaság- és társadalomtörténetnek, illetve a művelődéstörténetnek máshol nincs önálló tanszéke, más magyar egyetemeken is egyre nagyobb számban kínálnak ilyen jellegű kurzusokat. Pécsett és Szegeden a 2000 és 2011 között oktatott történelem szakos előadásoknak és szemináriumoknak mintegy harmada sorolható a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet, illetve kultúrtörténet körébe, beleértve ebbe olyan al-diszciplinákat is, mint a történeti demográfia vagy a történeti antropológia.[16] Ezen az egyharmadon belül a várostörténet szintén képviselve van. A Szegedi Tudományegyetemen különösen a középkori várostörténet oktatása erős. A Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéken Gálffy László rendszeresen tart kurzusokat a középkori európai és magyar városokról; Petrovics István a középkori magyar városfejlődésről; a kínálat része olyan, specializáltabb órák jelenléte, mint Juhász Ágnes kurzusa a középkori Raguzáról. Az újkort képviseli Szabó Pál Csaba szemináriuma a Kárpát-medence 19. századi városhálózatáról.[17] Az urbanizáció kérdésköre a szegedi egyetem Történeti Intézetében olyan kurzusok tematikájának is része lehet, amelyeknek tárgya a tágabb értelemben vett modern kori európai, illetve magyar gazdaság- és társadalomtörténet (Tomka Béla).

A Pécsi Tudományegyetemen a 2000 és 2005 között olyan kurzusok képviselték a várostörténetet, mint a „Városfejlődés és városi társadalom Magyarországon a 17–20. században", „A várostervezés története", és az „Európai várostörténet a 19. század végétől az I. világháborúig".[18] A 2000-es évek közepétől a Modern Kori Történelem Tanszéken ezt a tradíciót folytatták Pilkhoffer Mónika órái az Osztrák-Magyar Monarchia építészetéről, valamint a 19–20. századi életmódról és lakáskultúráról; Bucher Eszter

16 A Szegedi Tudományegyetemre ld. a www.u-szeged.hu honlapról elérhető tanrendet a 2000 és 2012 közötti évekre. Utolsó letöltés: 2012. márc. 10. A Pécsi Tudományegyetemre www.pte.hu. [Utolsó letöltés: 2012. márc. 10.] A pécsi egyetem tanrendjét 2004-2005-ös tanrendjét ld. http: tanrend.btk.pte.hu. [Letöltés időpontja: 2005. dec. 8.]

17 Gálffy László órái: A középkori Buda, 2007/2008-2, A középkori Magyar városfejlődés főbb trendjei és Nyugat- Európai párhuzamai 2007/2008-1, 2008/2009-1. Petrovics István órái: Városi élet – városi polgárság a középkori Magyarországon, 2006/2007, 2008/2009-2; 2009/2010-2; 2010/11-2. Egyházi székhelyek és városfejlődés a középkori Magyarországon 2007/2008-1; Protourbánus város-valódi város. A középkori városfejlődés problémái a Mohács előtti Magyarországon, 2007/2008-1, 2009/2010-1, 2010/2011-1, 2011/2012/1. Juhász Ágnes órája: A középkori Raguza, 2007/2008-2. Szabó Pál Csaba órája: a Kárpát-medence 19. századi városhálózata a 19. század második felében, 2011/2012-1. Forrás: www.u-szeged.hu. Utolsó letöltés: 2012. márc. 10.

18 http://tanrend.btk.pte.hu. [Letöltés időpontja: 2005. dec. 12.]

urbanisztikatörténeti kurzusa; valamint Slachta Krisztina város- és társadalomtörténeti szemináriumai („Város és falu – a településstruktúra átalakulása 1945 után" és „Város és falu – települések Magyarországon a 20. század első felében Társadalomtörténeti szeminárium" címmel).[19] A Nyugat-Magyarországi Egyetemen, illetve elődintézményében régóta jelen vannak várostörténeti szemináriumok: Kalocsai Péter városföldrajz és történelmi városok témákban hirdetett órái, vagy Jankó Ferenc geográfus, NYME Közgazdaságtudományi Kar kurzusai.

Az 1990-es években a Miskolci Egyetemen új bölcsészettudományi kar, azon belül pedig új történelem tanszék alakult. Ahogy az az új alapításokkal gyakran megesik, ennek a friss tanszéknek a profilja a tradíció kötöttségeitől aránylag függetlenül formálódhatott; számos olyan oktató került oda, akik a történettudomány új útjait képviselték, köztük a várostörténet, a városi társadalomtörténet több reprezentánsa is.[20] Így például Tóth Zoltán, több, a magyar kisvárosok társadalmi átalakulásait tárgyaló munka szerzője, lett a kezdettekkor e tanszék munkatársa; nem sokkal később követte őt Tóth Árpád, a reformkor városi polgárságának kutatója.

A Debreceni Egyetemen, amely Kelet-Magyarország felsőoktatási központja, a történelem alapszakos tanrend meglehetősen konzervatív annak ellenére, hogy az ezredfordulón a vezető professzorok, főleg az új- és jelenkorral foglalkozó egyetemi tanárok és docensek egy része ismert és város- vagy társadalomtörténész volt: így például L. Nagy Zsuzsa (1930–2010), Orosz István, Gunst Péter (1934–2005) és Timár Lajos. Ugyanakkor a történelemtudományok doktori program (ma a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola részeként) meglehetősen nyitott az új megközelítések irányában. Ez nyilván nem független attól, hogy ennek a doktori programnak a beindításában a fent említett egyetemi tanárok kulcsszerepet játszottak az 1990-es évek végén.

A magyar felsőoktatási rendszer átalakulóban

Miután Magyarország 2004-ben belépett az Európai Unióba, a bolognai egyezményhez való csatlakozás következményeként a magyar felsőoktatás alapvető átalakuláson ment keresztül, és ez az átmenet máig sem zárult le egészen. A bolognai rendszerre való áttérés, amelyet az oktatási minisztérium a 2000-es évek közepén erősen szorgalmazott, heves vitákat váltott ki a felsőoktatásban dolgozók körében, és csak az egyetemek és az

19 Modernkori Történeti Tanszék, 2007-2008-2: Pilkhoffer Mónika: Építészet az Osztrák-magyar Monarchiában, valamint Életmód és lakáskultúra a 19–20. században 2007/2008-2; Urbanisztikatörténet: Bucher Eszter 2007/2008-2; Slachta Krisztina:Város és falu – a településstruktúra átalakulása 1945 után 2008/2009-1. 2010/2011: Slachta Krisztina: Város és falu – települések Magyarországon a 20. század első felében /Társadalomtörténeti szeminárium (kredites és BA képzésben is). Forrás: https://www.tr.pte.hu/etr3/login.aspx. Utolsó bejelentkezés: 2012. márc. 12.

20 A miskolci történelemoktatás struktúráját és kereteit ld. www.uni-miskolc.hu.

oktatási kormányzat közötti komoly konfliktusok árán lehetett azt megvalósítani Magyarországon, lényegében előzmények és kísérleti modellek nélkül. 2006-ot megelőzően a magyar felsőoktatásban kétféle intézmény létezett: az általában négyéves főiskola, amely hasonló volt például a német rendszerre jellemző *Hochschulé*hoz, valamint az ötéves egyetem. A kétféle oktatási intézmény által kibocsátott diplomák nem voltak egyenértékűek: például egy gimnáziumi tanárnak, egy orvosnak vagy egy ügyvédnek egyetemi diplomával kellett rendelkeznie ahhoz, hogy hivatását gyakorolhassa. (Az említett két intézménytípus „kifutó", tanulmányaikat még 2006 előtt megkezdett évfolyamai jelenleg is a bolognai rendszer előtti diplomákat kapják meg szakjaik elvégzésekor.) Nem könnyű egy évszázados múltú felsőoktatási rendszert hozzáigazítani az új elvárásokhoz, egy eredetileg az angolszász országokban kialakult struktúrához (három év bachelor's, két év master's, plusz további legalább három év PhD képzés) igazítani. A kezdeti években meglehetős bizonytalanság uralkodott a bachelor képzés tartalmát és a bachelor diplomák munkaerőpiaci értékét illetően.

A bachelor szakok képzési rendje országosan elfogadott, a különféle magyar egyetemek és főiskolák delegáltjai által közösen meghatározott irányelvek szerint alakult ki. Korántsem volt egyértelmű, hogy a történettudomány újabb irányzatainak sikerül-e kellő súllyal képviseltetniük magukat egy olyan hagyományos környezetben, amelyben a történelem oktatása merev kronológiai és földrajzi határvonalak mentén strukturálódik, köszönhetően a történelem tanszékek korábbról áthagyományozódott felépítésének, illetve munkamegosztásának. (A magyar és az egyetemes történelem egymástól elkülönített oktatása makacsul tartja magát napjainkban is, és a törzsképzésben változatlanul nehéz olyan órát hirdetni, amely átlépi a bevett politikatörténeti korszakhatárokat.) Az ELTÉ-n a közelmúltban kialakított rendszerben a gazdaság- és társadalomtörténet, a várostörténet, a [művelődéstörténet] és más, nem politikatörténeti jellegű aldiszciplinák – például a történeti antropológia – megtartották pozícióikat, bár továbbra is alulreprezentáltak a történelem bachelor képzésen belül. Jelenleg úgy tűnik, hogy e területek fő kibontakozási terepe a jövőben nem a bachelor, hanem a mesterszakos történészképzés lesz.

Ugyanakkor sok szempontból indokolt, hogy a várostörténet mind az alapszakos képzésben, mind pedig posztgraduális szinten erősítse jelenlegi státuszát. A tapasztalat azt mutatja, hogy a városok történelme iránt az egyetemeken minden korcsoport körében élénk az érdeklődés, és a várostörténeti szemináriumok általában nagy létszámú hallgatót vonzanak. Ezt több dolog is magyarázhatja. Egyrészt a várostörténet különlegesen sokoldalú diszciplína, amelynek művelői – amint azt a nemzetközi konferenciák is mutatják – gyakran más szakterületről érkeznek, így például a társadalomtörténet, az építészettörténet, a művészettörténet, a városszociológia, az antropológia, az urbanisztika vagy a műemlékvédelem felől. Ezért a várostörténet releváns tanulmányi terület, illetve vonatkoztatási pont lehet számos más szakterület tudósai, illetve diákjai számára is. A várostörténeti szemináriumokon építészhallgatók éppúgy felbukkannak, mint művészettörténet szakosok vagy más bölcsészek. Az adott városban élő, illetve ott felnőtt diákok esetében a városhoz való személyes kötődés is fontos motivációt jelenthet. A diákok által kivitelezett projektek, az általuk írott dolgozatok gyakran építenek a helyi identitásra. Ezek a projektek sokféle módszert és technikát felölelhetnek; lehet szó például olyan történeti esettanulmányról vagy feldolgozásról, amelynek tárgya egy szűkebb városrész vagy építészetileg kiemelkedő terület; támaszkodhatnak a diákok interjúkra, készíthetnek fotódokumentációt stb.

A helyi kötődés másféle értelemben is kiaknázható. A nemzeti öntudat gyakran működésbe lép akkor, amikor a diákok saját fővárosukat vagy szülővárosukat – például egy összehasonlító várostörténeti óra keretei közt – regionális vagy európai kontextusban szemlélik. A nemzeti fővárosok közti versengésnek régi hagyománya van Közép-Európában; az olyan metropoliszok, mint Prága és Budapest, nagyvárossá fejlődésük korai szakaszában egymással éppúgy igyekeztek versenyezni, mint a korszak vezető európai fővárosaival, és ez erőteljesen ösztönözte fejlődésüket. A 2000-es években, miután Közép- és Kelet-Európa poszt-szocialista országai sorra csatlakoztak az Európai Unióhoz, újból megindult a versengés a térség fővárosai között; valamilyen módon mindegyikük aspirál a regionális gazdasági, kereskedelmi, logisztikai, illetve kulturális központ szerepére. A diákok, akiket személyesen érint az, hogy saját fővárosuk, illetve szülővárosuk milyen szerepet tölthet be ma a regionális városhierarchiában, általában érdeklődnek aziránt, hogy a térség városai hogyan rivalizáltak egymással a múltban, és egymáshoz képest milyen volt a súlyuk, szerepük a korábbi történelmi korszakokban. A közép-európai fővárosok relatív közelsége a komparatív várostörténet oktatásában kifejezetten jól jöhet, hiszen a magyar diákok igen gyakran személyesen is ismerik az olyan régióbeli nagyvárosokat, mint Bécs, Prága, Zágráb, Pozsony vagy Varsó, és más európai városokról is vannak közvetlen élményeik. A tapasztalat azt mutatja, hogy nagyon sok mai diák szenvedélyesen érdeklődik a városi kérdések iránt, és pontosan érzékeli a jelen nagyvárosi problémáit; ezek a diákok érthető módon vonzódnak az olyan egyetemi órákhoz, amelyek feltárják előttük a mai helyzet múltbeli gyökereit, és történeti magyarázatot kínálnak a ma tapasztalt nagyvárosi jelenségekre.

Nem elhanyagolható szempont, hogy a várostörténetre szakosodó bölcsészhallgatók a posztgraduális tanulmányok, illetve a pályaválasztás és munkahelykeresés során gyakran másfelé orientálódnak, mint a történészhallgatók zöme: önkormányzatok, nonprofit szervezetek, alapítványok, város- és településkutatással foglalkozó interdiszciplináris kutatóintézetek irányába.

Összefoglalás

Az 1989–90-es rendszerváltás nyomán a magyar felsőoktatás rendszere is átalakult. Bár azok a merev és konzervatív struktúrák, amelyek még az előző rendszerben épültek

ki, sok tekintetben máig meghatározzák a bölcsészettudományok oktatásának kereteit, az elmúlt húsz év liberálisabb szellemisége számos alternatív irányzat számára nyitotta meg az intézményesülés lehetőségét. A várostörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, illetve a művelődés- és kultúrtörténet ma már több doktori iskola és történelem képzési program fontos és szerves része; a várostörténeti szemináriumok, előadások rendszeresen szerepelnek a magyar egyetemek kurzuskínálatában. A kultúra és a tudomány rendszerének az 1990-es években bekövetkezett liberalizálódása és sokszínűvé válása nagyban megkönnyítette új folyóiratok alapítását és új, gyakran szakmai-egyesületi alapon szerveződő tudományos fórumok létrehozását. A levéltárak, könyvtárak és szakosodott gyűjtemények által biztosított javuló kutatási feltételek mellett a várostörténet iránt érdeklődő diákok folyóiratok szélesedő kínálatából válogathatnak; e folyóiratokból nemcsak tájékozódhatnak, hanem első tanulmányaikat is közölhetik azokban. A sokasodó konferenciákon a végzősök, a mesterszakos hallgatók és a doktoranduszok szívesen látott résztvevők, e fórumok révén integrálódhatnak az akadémiai világba, és építhetik személyes kapcsolataikat az egyetemi és tudományos körökön belül.

A „MÁSIK BÉCS": AZ OSZTRÁK SZÁZADFORDULÓ VÁLTOZÓ KÉPE A SCHORSKE UTÁNI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

„Bécs 1900" mint történeti téma

A bécsi századforduló kora az utóbbi évtizedek kultúrtörténetének egyik legtöbbet kutatott, legnagyobb érdeklődést kiváltó területének bizonyult. A téma bőséges irodalmáról jó áttekintést adnak a 2000-es években megjelent cikkek, például Heidemarie Uhl *Az 1900 körüli Bécs: a modernitás ambivalens színhelye* című tanulmánya.[1] A bécsi századforduló iránti érdeklődést több tényező magyarázza. Az egyik a korszak kiemelkedő kulturális termése, az a tény, hogy ott és akkor nagy számban, egyidejűleg jelentek meg olyan gondolkodók, művészek és tudósok, akiknek munkássága alapvető, régiójukon túlmutató hatást gyakorolt a 20. századi nyugati civilizációra. Ezzel függ össze a másik ok, tudniillik az, hogy Bécset a „modernitás bölcsőjének", vagy legalábbis egyik fontos bölcsőjének szokás tekinteni, olyan helyszínnek, ahol „kicsiben" megtalálhatók voltak mindazok az ellentmondások, amelyek a huszadik század történetére rányomták a bélyegüket. A történészek általában egyetértenek abban, hogy Carl E. Schorske *Bécsi századvég: politika és kultúra* című könyvéhez [2] köthető a bécsi századforduló iránti érdeklődés megélénkülése.[3] A könyv recenziója a jelen cikknek nem feladata; ezt sokan mások megtették már.[4] E helyt Schorske művéről főként hatástörténete szempontjából szükséges szólni.

Annak ellenére, hogy mind történészi módszereit, mind pedig következtetéseit mára számos bírálat érte, Schorske művét lehetetlen kihagyni bármilyen historiográfiai áttekintésből. Ennek egyik oka az, hogy az ő munkája kulcs lehet számos utána következő történész megértéséhez is. Schorske már a hatvanas évektől kezdve megjelenő cikkeivel (melyek szerepelnek az 1981-es könyvben) sokakat inspirált pozitív és negatív értelemben egyaránt: hívei, tanítványai az őáltala felvetett kérdéseket kezdték el mélyebben kutatni, illetve az ő gondolatmenetének mentén indultak el,[5] bírálói pedig gyakran vele vitatkozva, az ő meghaladásának igényével fogalmazták meg következtetéseiket.[6] Michael Steinberg szerint egyes amerikai monográfiák vélhetőleg annak

1 Uhl 2000.; Főleg a téma amerikai irodalmának sokoldalú és alapos áttekintésére ld.: STEINBERG 1991.
2 Eredetileg angolul: SCHORSKE 1981. Magyarul: SCHORSKE 1999.
3 Ld. például STEINBERG 1991. 151. p., vagy UHL 2000. 326. p.
4 Legutóbb például VÁRI 2000.; THOLFSEN 2000.
5 Például MCGRATH 1974. A könyvét Schorskénak dedikálta.
6 Például BELLER 1989. Beller azt vetette Schorske szemére, hogy átsiklott a zsidó bécsi polgárságnak a századfordulós kultúra kialakulásában játszott kiemelkedő szerepén. Ld. továbbá BOYER 1981. Boyer

köszönhetik fogantatásukat, hogy a Schorske-esszék ezeket a témákat (például Karl Kraus, Robert Musil) még nem „foglalták le".[7]

Másrészt Schorske azért is megkerülhetetlen, mert a századfordulós Bécs, a *fin-de-siècle Vienna* toposza nagyrészt az ő révén került be a nemzetközi köztudatba, s nem csak szakmai, hanem laikus körökben is. A könyv megjelenését követő években valódi divathullám indult meg, amelynek tetőpontjaként több nyugat-európai és amerikai nagyvárosban, például Párizsban, New Yorkban, Velencében és magában Bécsben rendeztek grandiózus, reprezentatív kiállításokat olyan címekkel, mint *Vienne 1880–1938: L' apocalypse joyeuse*, vagy *Traum und Wirklichkeit: Wien 1870–1938*. A téma iránti laikus érdeklődés jelentősen azóta sem lanyhult, és méltán állíthatjuk, hogy a századfordulós Bécs Ausztria egyik alapvető kulturális exportcikkévé nőtte ki magát. Sajátos módon az osztrák történetírás is a Schorske nyomán támadt nemzetközi figyelem hatására fordult erőteljesebben a századforduló tanulmányozása felé, talán mert épp a nemzetközi érdeklődés ébresztette rá az osztrákokat arra, hogy történelmüknek ez az egyik európai és amerikai szemszögből is legjelentősebb korszaka.[8]

A jelen tanulmány célja néhány olyan, főleg osztrák történészek nevéhez fűződő mű, illetve sorozat bemutatása, amely tudatosan a Schorske és követői által művelt kultúrtörténet-írás *ellenreakciójaként* fogant.[9] Talán nem árt megjegyezni, hogy ennek az elégedetlenségnek nem tisztán tudományos alapja volt; osztrák részről biztosan belejátszott a századfordulós bécsi kultúra fentebb már említett tömegáruvá válása az 1980–90-es években. Sokan érezhették úgy, hogy a korábbi közkedvelt klisék (keringők, operettek, Sissy-legendárium stb.) mellett kialakult egy intellektuálisabb típusú fogyasztásra alkalmas „Bécs 1900" klisé is, amelyhez a kritikusabb szemlélők egyre növekvő türelmetlenséggel viszonyultak.

A hagyományos kultúrtörténet-írás legfontosabb ismérve, hogy az utókor által kiemelkedőnek ítélt szellemi teljesítményekkel foglalkozik, és azokkal az alkotókkal, gondolkodókkal, akik ezeket a teljesítményeket létrehozták. Ez a definíció minden bizonnyal szerencsésebb, mint a magaskultúra, illetve vele szemben a populáris/népi kultúra kategóriák használata, ezek szigorú szétválasztása ugyanis mára már sok szempontból problematikusnak bizonyult. (A jelen tanulmány későbbi része is utal majd

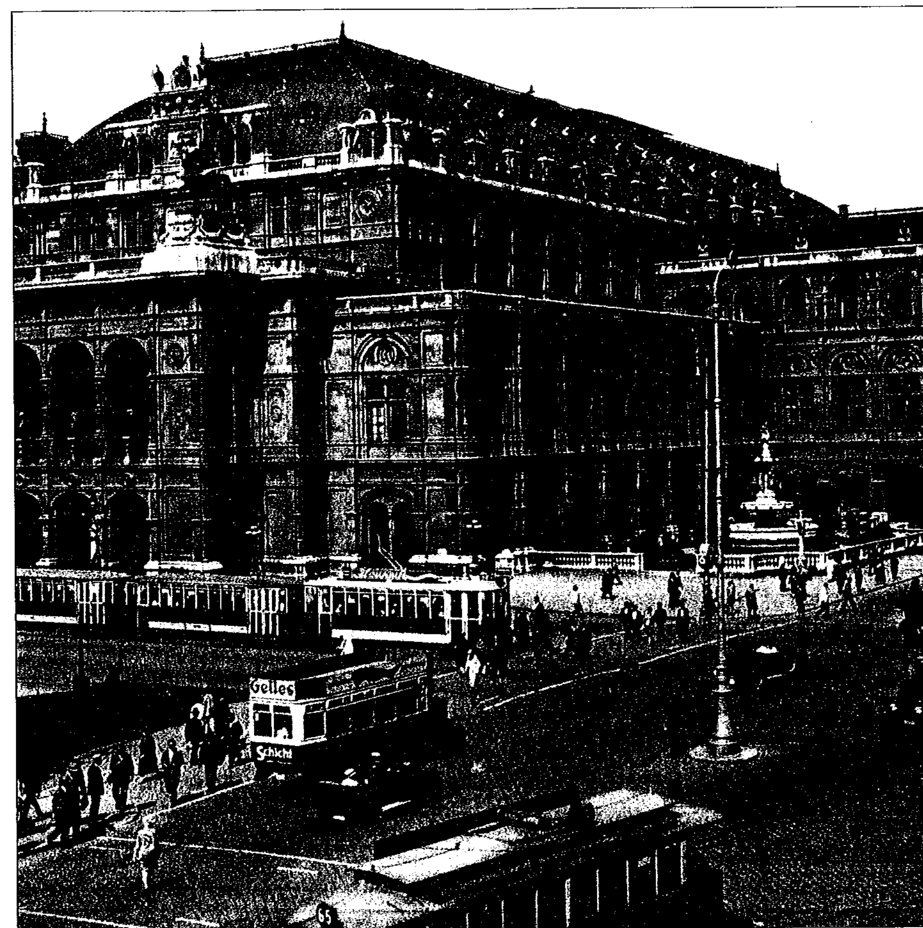
szerint Schorske nem elemezte kellőképpen a keresztényszocialista mozgalom társadalmi és politikai kontextusát. Boyer Schorkéhoz fűzött feltünően óvatos bíráló megjegyzései (BOYER 1981. 427. p.) azonban azt is jelzik, hogy amerikai történészkörökben Schorske tekintélye már Boyer könyvének megírása idején, tehát 1981 előtt is meglehetősen nagy volt.

7 STEINBERG 1991. 155. p.

8 Ld. UHL 2000. 326. p. Figyelemreméltó az a tény, hogy a Schorskétól eredeztetett hatásokat Heidemarie Uhl, a grazi osztrák történésznő is minden további nélkül elismeri.

9 Koncepcionális és terjedelmi okokból az utóbbi két-három évtized rendkívül gazdag angolszász – főleg amerikai – szakirodalmi termésének áttekintése jórészt kimarad a jelen tanulmányból. Ennek a termésnek az értékelése ugyanis minimum külön tanulmányt, de inkább külön kötetet érdemelne. A téma újabb irodalmának az ezredforduló szemszögéből megírt értékelő áttekintésére ld. BELLER 2001.

A bécsi Operaház, 1932. Ismeretlen fotós felvétele
Fotó: FORTEPAN

arra, hogy Bécsben a századelőn számos, a „magas" és a „populáris" kultúrát összekötő műfaj létezett, amelyeknek közönsége is különböző társadalmi rétegekből verbuválódott.) A hagyományos kultúrtörténet iménti meghatározásában hangsúlyozandó az utólagos legitimáció eleme: a kornak elsősorban azok a figurái fontosak, akiket az utókor annak ítélt, nem pedig azok, akiket a kortárs közvélemény annak tartott. Fordítva (és némileg sarkítva): egy művész korabeli hallatlan népszerűsége még nem indokolja azt, hogy a „nagy kultúrtörténet" figyelemre méltassa, hiszen lehet, hogy az illető csak a nagyközönség ízlését szolgálta ki (a népszerűség mindig gyanús!); olyan alkotók viszont, akiket saját korukban csak a beavatottak kicsiny köre méltányolt, ám akik a

későbbiek szempontjából fontos „előfutárnak", „úttörőnek" számítanak, a „nagy kultúrtörténet" maximális figyelmét élvezik.

Ezekből a premisszákból kiindulva jobban érthető, miért korlátozódott sokáig az osztrák századfordulóval kapcsolatos kultúrtörténeti irodalom figyelme bizonyos körökre, amelyeket – a teljesség igénye nélkül – nagyjából a következő névsorral lehetne jellemezni: Arthur Schnitzler, Robert Musil, Hugo von Hoffmansthal, Karl Kraus, Gustav Klimt, Egon Schiele, Oskar Kokoschka, Otto Wagner, Adolf Loos, Sigmund Freud, Ludwig Wittgenstein és Arnold Schönberg. Ez a vonulat mind a mai napig meghatározó; ha például az utóbbi másfél évtizedben megjelent tanulmányköteteket veszünk a kezünkbe, számos esetben azt látjuk, hogy a tartalomjegyzéket a fentebb felsorolt nevek uralják. Példaként említhető a Stephen Eric Bronner and F. Peter Wagner szerkesztette *Bécs: a tegnap világa, 1889–1914*[10]; a Jürgen Nautz és Peter Vahrenkamp által szerkesztett *A bécsi századforduló: Befolyások, környezet, hatások*[11]; vagy Michael Pollak franciául 1992-ben, németül 1997-ben megjelent műve, a *Bécs 1900: egy megsebzett identitás*[12].

Van a jelenségnek egy másik, kevésbé nyilvánvaló aspektusa is. Amennyiben a „hagyományos kultúrtörténész" nem kizárólag életműre és életrajzra akar koncentrálni, hanem az alkotás közegének is figyelmet szentel (ezek elemei például a korabeli társadalmi viszonyok, erkölcsök, közönség, mecénások, kultúrpolitika, vagy a befogadói szokások), akkor is korlátozott térben mozog: kutatói munkája során azzal a környezettel találkozik, amely az illető „nagy alkotót" körülvette; a művek szűrőjén keresztül pedig azok a társadalmi típusok elevenednek meg a számára, akikről az illető alkotónak volt valamilyen személyes tapasztalata, és akikről ezáltal például írni tudott (lásd az Arthur Schnitzler és Robert Musil műveiben megjelenő típusokat). Mivel pedig a bécsi századforduló „nagy nevei" legnagyobbrészt ugyanabból a társadalmi közegből kerültek ki (a nem kis részben zsidó származású közép- és nagypolgárságból), és műveik közönsége is jórészt erre a rétegre korlátozódott, belátható, hogy a velük foglalkozó kutatásnak általában miért nem sikerült igazán szerteágazó művelődéstörténeti és társadalomképet felrajzolnia. A kép, amely így elénk tárul, torzít: azt mutatja, hogyan festett a Monarchia fővárosának élete ezen társadalmi rétegek szemszögéből.

A „nagy kultúrtörténet" szempontjai gyakran rávetülnek a nem kultúrtörténeti kutatásokra is, kivált azokra, amelyek nem osztrák történészek nevéhez fűződnek. Stefan Zweig *A tegnap világa: egy európai emlékezései* című önéletírásának megjelenése óta (eredetileg 1941, magyarul 1981) szinte közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a századfordulós Bécs művészeti életének a nagyrészt zsidó liberális polgárság volt a fő fenntartó ereje; ettől aligha független az, hogy az összes akkor Bécsben élő társadalmi

10 BRONNER–WAGNER 1997.
11 NAUTZ–VAHRENKAMP 1993.
12 Eredetileg franciául: POLLAK 1992; németül: POLLAK 1997.

réteg és etnikum közül a bécsi zsidóság társadalomtörténete a legalaposabban feldolgozott.[13] Ehhez képest feltűnően csekély például a csehekkel foglalkozó irodalom,[14] holott számszerűleg ők alkották Bécs akkori legnagyobb etnikai kisebbségét, és a multikulturális együttélés vizsgálata szempontjából legalább annyira érdekesek lehetnek, mint a zsidók; csakhogy a *fin-de-siècle* kultúra perspektívájából a Bécsben élő csehek marginális jelentőségűek, társadalmi és nyelvi helyzetüknél fogva egyaránt.

Az a tény, hogy a bécsi századforduló irodalmában mind a mai napig hangsúlyosan jelen vannak a hagyományos kultúrtörténetként jellemezhető munkák, sajátos jelentőséggel ruházza fel ezt a területet. Nemzetközi mértékkel mérve épp a bécsi századforduló bizonyult az egyik olyan fontos terepnek, ahol a magaskultúra történetének művelése töretlen tradíció maradt, amelyet máig sem szorított háttérbe a hetvenes–nyolcvanas évek nagy antropológiai fordulata. Ennek oka részben az a már említett tény, hogy Schorske tanulmányai, amelyek az angolszász *intellectual history* korábbi hagyományait követik, megírásuk idejénél jóval később kezdtek szélesebb körben hatni. Noha esszéi többségét a hatvanas években írta, azok egybegyűjtve, kötetként csak 1981-ben jelentek meg; és bár amerikai szakmai körökben korábban is ismerték őket, Schorske igazán nemzetközi hatást ekkortól fogva fejtett ki. Ehhez a hatáshoz viszont már hozzájárult az amerikai történetírásnak az a vonulata is, amely a hetvenes évektől kezdve Schorske nyomán „állt rá" az osztrák századforduló problematikájára.

Az ellenreakciók: „a másik Bécs"

Mindazonáltal nem sokkal a Bécs 1900-divathullám kitörése után megjelentek az ellenreakciók is az osztrák, idővel pedig a nemzetközi történetírásban. Sokan felfigyeltek a századfordulóval kapcsolatos kultúrtörténeti munkák egyoldalúságára, rámutatva egy új szemléletmód és egy tágabb témaválasztás szükségességére. E vélemény megjelenésében döntő szerepe volt a történeti antropológia térhódításának, illetve az antropologizáló történetírás sajátos német változata, az *Alltagsgeschichte* kibontakozásának. A Böhlau Kiadó 1984-ben indított új sorozata, a Böhlau Kulturstudien teljes egészében ennek az új, tágabban értelmezett kultúrafelfogásnak a jegyében fogant; a sorozat szellemiségét mi sem jelzi jobban, mint az első, programadó kötet címe, *Történelem alulnézetből.*[15]

13 Ld. például ROZENBLIT 1983.; WISTRICH 1989.; BELLER 1989.
14 Mind a mai napig mérvadó munka: GLETTLER 1971., valamint annak a szélesebb közönség számára átdolgozott változata GLETTLER 1985.
15 EHALT 1984.

E sorozat részeként jelent meg 1986-ban a Hubert Christian Ehalt, Gernot Heiß és Hannes Stekl által szerkesztett *Boldog, aki feledni tud...? A másik Bécs 1900 körül*[16] című kötet. A cím utalás *A denevér* című operett sokat idézett soraira: „Glücklich ist/ wer vergißt/ was nicht mehr zu ändern ist", azaz „boldog, aki feledni tudja azt, amin változtatni úgysem lehet". Egyben pedig ironikus célzás arra, hogy a századfordulóval foglalkozó szerzők zöme mintegy „elfelejtette", hogy az akkori Bécs másból is állt, mint irodalmi kávéházakból, operából és művészetért rajongó nagypolgárságból. Az előszó nem hagy kétséget afelől, hogy a kötet célja a tudatos ellenakció volt. Írója, Hubert Christian Ehalt szemére vetette az addig megjelent Bécs-irodalomnak, hogy aránytalanul nagyra értékeli a kultúra jelentőségét, s ráadásul annak egy szűken értelmezett fogalmával dolgozik, miközben sem a kultúra más formáiról, sem pedig az akkori élettapasztalat számos lényeges eleméről nem vesz tudomást; az például, hogy hogyan érzékelték a kisemberek az akkori világot és saját városi környezetüket, alig jelenik meg a történetírásban.[17]

Az előszó azonban nem csak az „alulnézetből"-perspektíva hiányát tette szóvá, azaz – az imént idézett rész itt kiegészítésre szorul – nemcsak azt kérte számon a bécsi századfordulóval foglalkozó történészektől, hogy elfeledkeznek a kisemberről, és ezzel az akkori Bécs lakosságának többsége kimarad az általuk felrajzolt képből. Azt is a szemükre vetette, hogy a szokásos „Bécs 1900" kép *egyik* társadalmi réteg mindennapi életével *sem* foglalkozik, így azzal a közép- és nagypolgári rétegével sem, amely Mahlert, Schnitzlert, Wittgensteint stb. adta a világnak; így azonban a történészek saját tárgyuk megértéséhez szükséges fontos adalékoktól fosztják meg magukat.[18]

Ebből következik, hogy a *Boldog, aki feledni tud...* kötetben összegyűjtött tanulmányoknak nemcsak az volt a céljuk, hogy az egykori szegények és elesettek életviszonyainak ábrázolásával egészítsék ki a fényes „Bécs 1900" képet, hanem hogy adalékokkal szolgáljanak az akkori városi társadalom különféle rétegeinek történetéhez, felvillantva azok hétköznapjait: családi életüket, neveltetésüket, lakásviszonyaikat, szexuális szokásaikat, az őket körülvevő iskolai és munkahelyi miliőt.[19] Különösen érdekes például az a tanulmány-pár, amely két különböző társadalmi réteg élményeit állítja egymás mellé: Hannes Stekl önéletrajzokon alapuló tanulmánya a polgári gyerekkorról és Reinhard Sieder cikke a század eleji bécsi munkáscsaládokban felnőtt gyerekek tapasztalatairól (az utóbbi munka alapjául a visszaemlékezőkkel készített szóbeli interjúk szolgáltak).[20]

16 EHALT–HEISS–STEKL 1986.
17 EHALT 1986. 11. p.
18 EHALT 1986. 13. p.
19 EHALT 1986. 10. p.
20 STEKL 1986.; SIEDER 1986.

A korábban a történetírás számára jórészt ismeretlen másik Bécs feltárásának szándéka vezette Wolfgang Maderthanert és Lutz Musnert is, amikor 1999-ben megjelent várostörténeti monográfiájukban a bécsi külvárosok világát választották témául. A könyv 2008-ban angolul is megjelent. A két változat címeinek különbözősége jól mutatja, hogy az ezredfordulóra a német nyelvű, illetve angolszász kultúrkör számára mi vált erős hívószóvá, hatásos üzenetté. A könyv címe németül *A külváros anarchiája: a másik Bécs 1900 körül* (*Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900*), míg az angol kiadás a *Zabolátlan tömegek: a századfordulós Bécs másik arca* (*Unruly Masses: the Other Side of Fin-de-Siècle Vienna*) címet viseli.[21]

A *Boldog, aki feledni tud...* kötet által fémjelzett újító szándék több irányba ágazott szét. Az egyik ilyen irányt képviseli maga a már említett Böhlau Kulturstudien sorozat, amelynek Hubert Christian Ehalt az egyik sorozatszerkesztője, s amelynek máig több tucat kötete jelent meg. Ezek a kulturális és történeti antropológia számos területét ölelik fel; e helyt azonban a sorozatnak csak azokról a darabjairól szükséges szót ejteni, amelyek a századfordulós Bécs témájával összefüggésben állnak. Marina Tichy könyve a Bécsben élő cselédlányok világát és vágyálmait dolgozta fel, olvasmányaik elemzése segítségével.[22] 1995-ben jelent meg Ernst Gerhard Eder szellemes munkája, a *Fürdő- és úszáskultúra Bécsben: társadalomtörténeti és kultúrantropológiai vizsgálódások.*[23] A könyv megírása összhangban állhatott azzal a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára jellemző jelenséggel, hogy a történetírás, nem kis részben Michel Foucault hatására, egyre erőteljesebben kezdett érdeklődni aziránt, hogy a mindenkori hatalom hogyan próbálta befolyásolni és szabályozni a közerkölcsöket, és ellenőrizhető csatornákba terelni az emberek magántevékenységeit is. Eder könyvében épp ezekre a kérdésekre helyezte a hangsúlyt. A szerző a fürdőzés kultúrájával kapcsolatban azt a folyamatot kívánta ábrázolni, melynek során lassan átalakult egyfelől a hatóságoknak a fürdőzéshez való viszonya, másfelől pedig a közfelfogás, és a gyakorlat egyre inkább a nyíltabb, egészségesebb, ám ugyanakkor szabályozottabb formák felé mozdult el. A korszakhatárokat tekintve Eder nem kizárólag a századforduló korára koncentrált, de természetesen a 19. század második felére és a századelőre nézve is rendkívül informatív. Hasonló foucault-i hatásokat mutat a Hubert Christian Ehalt és Ottmar Weiß által szerkesztett *Sport a fegyelmezés és az új szociális mozgalmak között*[24] című tanulmánykötet is, amely szintén nem csak a századforduló korát taglaló tanulmányokat tartalmaz, de e korszak mindennapi kultúrájáról is sokat elárul.

Egy másik fontos sorozat is mutatja a *Boldog, aki feledni tud...* kötet előszavában megfogalmazott célkitűzések hatását. A *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*

21 MADERTHANER–LUTZ 1999. Angolul: MADERTHANER–LUTZ 2008.
22 TICHY 1984.
23 EDER 1995.
24 EHALT–WEISS 1996.

(Polgárság a Habsburg-Monarchiában) című sorozatról van szó, amely Hannes Stekl révén – aki hol szerkesztőként, hol szerzőként járult hozzá az egyes kötetek megvalósulásához – kötődik a fentebb tárgyalt 1986-os tanulmánygyűjteményhez. 1990-től kezdődően összesen 10 kötet látott napvilágot. A sorozatban megjelent tanulmányok a polgárság rétegződésének, anyagi viszonyainak tárgyalása mellett kezdettől fogva nagy figyelmet fordítottak a polgári mentalitás, a mindennapok kultúrája, a magánélet, az identitás és önreprezentáció kérdéseire. Noha a sorozat természetesen nem korlátozódik az osztrák, illetve a bécsi polgárság tárgyalására (a szerzők között rendszeresen szerepelnek cseh, magyar, szlovén történészek hazájuk témáival, valamint osztrák vidéki városokkal foglalkozó cikkek), jó néhány bécsi tárgyú cikk is megtalálható benne. A Monarchia más városairól szóló tanulmányok a századforduló bécsi polgári miliőinek megértéséhez is hozzájárulnak, különösen ha arra gondolunk, hogy a bécsi lakosság mekkora hányada nem a császárvárosban született.

Az újabb tanulmánygyűjtemények közül kiemelendő két kötet. A Margret Friedrich és Peter Urbanitsch szerkesztette *Polgárokról és asszonyaikról*[25] című tanulmánygyűjtemény a férfi és női szerepek és -ideálok korabeli felfogására, a nyilvános és magánszféra kettéválasztásának problematikus mivoltára, az elvárásokra és a valós élethelyzetekre koncentrál, több ponton megkérdőjelezve a konvencionális polgárság-képet. A Hans Haas és Hannes Stekl által szerkesztett *Polgári önreprezentáció: városépítészet, építészet és emlékművek*[26] tanulmányai a polgári önreprezentációra koncentrálnak, és egymás mellé helyezve remekül érzékeltetik, hogy az egyes formák, hatások hogyan terjedtek el Monarchia-szerte. Nemcsak építészeti megoldásokban és emlékművekben megtestesülő mentalitásokról van szó, hanem például lakás- és színház-típusokról is.

Ez utóbbi kötet kapcsán felvetődik az a szempont, hogy a konvencionális „Bécs 1900"-felfogásnak nem egy-, hanem sokféle kritikája fogalmazódott meg az utóbbi másfél évtizedben. Ezeket Heidemarie Uhl jól áttekintette fentebb már hivatkozott cikkében, így itt csak ezek jelzésére szorítkozunk; a különféle irányzatok részletes tárgyalása amúgy is meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Az egyik fajta kritikus attitűd maga ellen a Bécs-központúság ellen irányul, és hangsúlyozza más nagyvárosok és helyi centrumok jelentőségét a Monarchia társadalmi és szellemi életében. A *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* sorozat, amelynek köteteiben olykor a tanulmányok többsége a mai Ausztrián kívüli területekkel foglalkozik (lásd például a polgári önreprezentációról szóló, imént említett gyűjteményt), véleményünk szerint maga is ennek a Bécs-központúság elleni kritikus magatartásnak a terméke. Uhl ide köti a Gerhard Melinz és Susan Zimmermann által szerkesztett *Bécs-Prága-Budapest: A Monarchia nagyvárosainak virágkora*[27] című tanulmánykötetet is, amely tudatos „decentralizált-

25 FRIEDRICH–URBANITSCH 1996.
26 HAAS–STEKL 1995.
27 MELINZ–ZIMMERMANN 1996.

sága" mellett egyben a *Boldog, aki feledni tud...* kapcsán már összefoglalt program elkötelezettje is: szerzői a városi szociálpolitikáról, szegénygondozásról, iskolaügyről, társadalmi rétegzettségről, bevándorlásról írnak.

Egy másik fajta kritika a nőtörténet, illetve a *gender studies* felől érte a korábbi időszak „Bécs 1900"-irodalmát, felhíva a figyelmet annak szinte teljes férfiközpontúságára. A kifejezetten nőtörténeti indíttatású tanulmánykötetek egyébként szintén több ponton érintkeznek az eddig ismertetett alternatív Bécs-kutatás törekvéseivel, például a női munka és iskoláztatás kérdésein keresztül.[28] A művészeti életről kialakult és rögzült képet árnyalják a századfordulón élt képzőművésznők és írónők portréi. Bár véleményünk szerint e tanulmányok némelyikében tetten érhető a feminista történetírás egyfajta igyekezete, mellyel igyekszik a *fin-de-siècle* panteon nagy (férfi)alakjaihoz fogható női szereplőket felvonultatni, a nőművészekkel foglalkozó, a korábbi kánont megkérdőjelező történetírás hozadéka tagadhatatlan: a kánonból méltatlanul kimaradt, felfedezésre vagy újrafelfedezésre érdemes női életművek kerülhetnek reflektorfénybe általa. A *gender*-szempontú kultúrtörténet egy másik vonulata azokat a nőket állítja a középpontba, akik, bár saját jogon nem váltak neves művésszé, ösztönző múzsaként, társként, feleségként fontos szerepet töltöttek be férfi művészek vagy gondolkodók oldalán, társaságszervező „intézményként" – például ismert szalonok háziasszonyaként – pedig adott esetben nagy hatást gyakoroltak a bécsi szellemi élet alakulására. Alma Mahler-Werfel, Lou Andreas-Salomé, Bertha Zuckerkandl és a hozzájuk hasonló asszonyok alakja számos tanulmányt, disszertációt és monográfiát ihletett az elmúlt két évtizedben.[29]

A kritikus megközelítések harmadik típusa a hagyományos Bécs-klisé idilli oldalát vette célba, és a Bécsben békésen együttélő társadalmi rétegek és nemzetiségek képe helyett a válságok, a századfordulón egyre élesebbé váló nemzetiségi villongások, az egymás iránti intolerancia, a gazdasági bizonytalanság és az erre építő radikális-demagóg politizálás elemeit hangsúlyozta. A mi témánk szempontjából mindez azért fontos, mert ezekkel összefüggésben bizonyos politikai magatartásmódok, eszmék és a velük összefüggésbe hozható századfordulós irodalom egymásra hatásából olyan szubkultúra alakult ki, amely ugyan igen távol esett a *fin-de-siècle* művelt polgári rétegeinek világától, ám Európára hagyott örökségét tekintve legalább akkora hatást gyakorolt, mint a bécsi modernizmus. A történetírás iróniája, hogy amiképpen a „nagy kultúrtörténet" apropóját nagy emberek adják, úgy ennek az imént említett szubkultúrának a felfedezése is jórészt Bécs később világhírre szert tett neveltjének, Adolf Hitlernek köszönhető.

28 Ld. például HEINDL 1997. és ZIMMERMANN 1997.
29 A múzsa-szerepről és a róla szóló irodalomról jó áttekintés: Brandon-Faller 2009.

Hitler mint apropó

Hitler hat Bécsben töltött ifjúkori évéről, és ezen keresztül az általa tapasztalt társadalmi és kulturális miliőről szól Brigitte Hamann *Hitler és Bécs. Egy diktátor tanulóévei* című könyve.[30] Hamann igazi fonákjáról megírt kultúrtörténetet ad a kezünkbe. A könyv koncepcióját tekintve ugyanazon az ötleten alapszik, mint Allan Janik és Stephen Toulmin *Wittgenstein és Bécs*[31] című, mára klasszikussá vált monográfiája: mint ahogy az érett filozófus Wittgensteint sem lehet megérteni anélkül, hogy ne lennénk tudatában azoknak a szellemi hatásoknak, melyek őt ifjúkorában Bécsben érték, ugyanúgy Hitlert, a diktátort sem érthetjük meg, ha nem ismerjük azt a szellemi és politikai közeget, amely őt életének bécsi korszakában körülvette. Csakhogy míg Wittgenstein ihletőinek köre csupa olyan, a „nagy kultúrtörténetből" jól ismert névből tevődik össze, mint a publicista és kritikus Karl Kraus, a zeneszerző Adolf Schönberg vagy az építész Adolf Loos, addig Hitler szellemi előfutárai után kutatva egészen más világba érkezünk el.[32] „Hitler Bécse", írja Hamann, „nem a »*fin-de-siècle*«, a századforduló már régóta sablonossá merevedett Bécse, amelyet Sigmund Freud, Gustav Mahler, Arthur Schnitzler vagy Ludwig Wittgenstein jellemez. Hitler Bécse a »kisemberek« Bécse, azoké, akik a legnagyobb értetlenséggel álltak szemben a bécsi modernséggel, s mint »elfajzottat«, nem népit, túlságosan internacionalistát, nagyon is »zsidót« és túl szabadelvűt utasították el. Ez a Bécs a jövevények, a lecsúszottak, a férfiszállások lakóinak Bécse, olyan embereké, akik tele voltak szorongással, s így könnyen áldozatul estek zavaros elméleteknek, főleg az olyasféléknek, amelyek azt sugallták, hogy minden nyomorúság ellenére mégiscsak kell »valami jobbnak« lennie. Számukra ez a »valami jobb« azt jelentette, hogy a soknemzetiségű állam »fajainak Babilonjában« a »felsőbbrendű német néphez« tartoznak és nem szlávok vagy zsidók."[33]

Hitler 1907-ben érkezett először hosszabb időre Bécsbe. A Képzőművészeti Akadémiára akart felvételizni, de felvételije két ízben is sikertelen volt. A formális építészeti tanulmányok folytatásában pedig az akadályozta meg, hogy középiskolai tanulmányai végén nem tette le az érettségi vizsgát. Ezek után döntött úgy, hogy autodidakta módon fogja művelni magát. Hitler, a linzi nyugalmazott hivatalnok fia, aki családi forrásokból származó pénzzel és nagy reményekkel érkezett a császárvárosba, eleinte nem „szegényemberként" viszonyult Bécshez. Csodálta a város építészetét, pompáját, és amennyire csak anyagi lehetőségei engedték, részt vett annak kulturális életében: konzervatóriumban tanuló barátjával operába, színházba járt (mindig állójeggyel), ahol

30 HAMANN 2000. Eredetileg németül: HAMANN 1996.

31 JANIK–TOULMIN 1973.

32 A fajelmélet nem kis részben osztrák teoretikusainak áttekintéséhez, szövegeik elemzéséhez ld. még: GERŐ 2009.

33 HAMANN 2000. 5. p.

nem csak a látott előadások színvonala ragadta magával, hanem a színház technikai megoldásai is.

Hitler tehát nem abban a kulturális miliőben képzelte el a jövőjét, amelyben végül kikötött. Ő akadémista festőnek (esetleg építésznek) készült, aki a polgári világban akart magának hírnevet szerezni. Csakhogy az intézményes kapukon nem jutott be, az az életmód pedig, amit Bécsben folytatott, hamarosan felemésztette otthonról hozott, amúgy sem túlságosan nagy összegű pénzét. Mivel rendszeres munkát a Hamann által számba vett források tanúsága szerint eleinte nem vállalt, megkezdődött a lecsúszás folyamata. Egyik albérletből a másikba költözött, végül pedig hajléktalan lett, aki menhelyeken tengette az életét. Az itt szerzett ismeretségek segítették hozzá, hogy végül rátaláljon arra a jövedelemforrásra, amely végre biztosítani tudta szerény megélhetését: képeslapokat és kisméretű akvarelleket festett, amelyeket társai segítségével értékesített. A menhelyről beköltözött egy akkoriban épült, a kor mércéjével mérve igen modern szociális intézménynek számító férfiszállásra az egyik munkáskerületben, ahol számos egyedülálló munkás és más kisegzisztencia lakott; itt töltötte Hitler hátralevő bécsi éveit 1914-ig, amikor is úgy döntött, hogy Münchenbe költözik.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a leendő diktátort nem csak az anyagi lecsúszás terelte afelé a kultúra felé, amelynek összképe Hamann könyvéből kirajzolódik. Az is kiderül a monográfiából, hogy a fiatal Hitler már Bécsbe érkeztekor vallott bizonyos esztétikai és politikai nézeteket, amelyeknek révén azután érdeklődése logikus módon irányult bizonyos sajtótermékekre és az azokban megfogalmazott ideológiára. Egyrészt teljesen hidegen hagyta az akkori irodalmi és képzőművészeti modernizmus; a historizmus művészetéért lelkesedett, a szecessziót nagyrészt elutasította, az annál is újítóbb törekvésektől, például Kokoschka expresszionista művészetétől pedig egész egyszerűen viszolygott (ez utóbbi ítéletét egyébként az akkori bécsi közönség jelentős része osztotta). Hasonlóképpen vélekedett Hitler a drámával és az operával kapcsolatban is: a hagyományosabb darabokat kedvelte, rajongott Wagner operáiért, viszont fel volt háborodva azokon a modernebb darabokon, amelyek szókimondó módon kezelték a szexualitás kérdését, illetve amelyeknek szellemiségét frivolnak tartotta. Másrészt, politikai nézeteit tekintve, Hitler már Bécsbe érkezése előtt is a nagynémet eszme elkötelezett híve volt, és rokonszenvezett az akkor már visszavonult Georg Schönerer pángermán mozgalmával, amely a németség felsőbbrendűségét hirdette a Habsburg Birodalmon belüli más népekkel szemben, és a Németországhoz való csatlakozásban látta az ausztriai németek egyetlen valamirevaló perspektíváját.

Amit Hitler Bécsben látott (például a soknemzetiségű birodalom parlamentjének bénultságát), az csak megerősítette őt abbéli hitében, hogy a Habsburg Monarchia mint politikai entitás halálra van ítélve. Mindezek után érthető, hogy miért fedezte fel magának a schöneriánus német nacionalista sajtót: ezek a lapok, *az Alldeutsches Tagblatt*, a *Deutsches Volksblatt* stb. nagyrészt azokat a nézeteket vallották, amelyekkel Hitler maga is egyetértett.

Nagy valószínűséggel ezeknek a lapoknak a cikkein, az általuk gyakran felhasznált idézeteken keresztül ismerkedett meg Hitler a fajelmélet ismert teoretikusaival, például Houston Stewart Chamberlainnel, valamint olyan, sokkal ezoterikusabb, „szektás" ideológusokkal, mint Guido von List és tanítványa, Georg Lanz von Liebenfels. Mindketten hirdették a germán faj felsőbbrendűségét és szorgalmazták – a germán faji tisztaság érdekében – a körültekintő párválasztást és a megfelelő (azaz kizárólag árja partnerrel kötendő) házasságot. Guido von List, aki híveivel együtt már használta a horogkereszt szimbólumát, megjövendölte egy „felülről érkező erős ember" eljövetelét, aki a germánokat vezeti majd, és aki legyőzhetetlen lesz.

Hitler Bécsben nemcsak eszmékkel, hanem bizonyos politikusi módszerekkel és stílussal is megismerkedett. A német nacionalista eszmék elkötelezett híveként eljárt különféle politikai gyűlésekre; hallotta Georg Schönerer utódjának, Franz Steinnek a beszédeit, amelyek ugyanazzal a demagóg érvelésmóddal éltek, mint a német elkötelezettségű napilapok. Hallotta Bécs akkori keresztényszocialista polgármesterét, Karl Luegert, akinek politikai nézeteit nem mindenben osztotta ugyan, azt viszont fenntartás nélkül elismerte, hogy a polgármester mesterien ért a tömegek manipulálásának művészetéhez. A Hamann által idézett forrásokból világosan kiderül, hogy Hitler maga nem azonosult „a néppel", és amennyire tudta, igyekezett is távol tartani magát „a tömegektől"; többre tartotta magát azoknál az egyszerű embereknél, akikkel együtt élni kényszerült, és valójában azokat csodálta, akik „a nép" érzelmeit fel tudták használni saját politikai céljaik megvalósítására.

Hamann nem távoli és áttételes kapcsolatba hozza Hitler későbbi világnézetét és politikai módszereit az általa Bécsben látottakkal, hanem későbbről, magától Hitlertől vagy környezetétől származó idézetek segítségével pontról pontra elemzi azt, hogy mennyiben merített a náci pártvezér a bécsi élményekből, illetve hogyan reflektált később az akkor tapasztalt és olvasott dolgokra. Hamann számára az alapvető kérdés az, hogy *valójában* mennyire volt kialakult Hitler világnézete a bécsi korszakban, illetve mennyi ebből az utólag alkotott mítosz. Miközben a történésznő számos kapcsolatot felfedez, illetve megerősít, egyes alapkérdésekben szokatlan következtetésekre jut. Amellett érvel például, hogy bécsi korszakában Hitler még nem volt elkötelezett antiszemita; nem maradt fenn hitelesként elfogadható dokumentum arról, hogy ilyenfajta kijelentéseket tett volna, továbbá közvetlen környezetében több zsidóval tartott fenn jó kapcsolatot. Ezen a ponton Hamann a *Mein Kampf*ban kreált Hitler-önkép egyik alaptételét teszi kritika tárgyává (számos más, kevésbé alapvető részlettel együtt).

Hamann egyébként nem az első volt, aki Hitler bécsi korszakát mint témát felfedezte. Minthogy bécsi éveinek fontosságát maga Hitler hangsúlyozta a *Mein Kampf*ban, többé-kevésbé minden Hitler-életrajz foglalkozik a kérdéssel; a Béccsel kapcsolatos obligát Hitler-idézet – mely szerint ez volt élete „legnehezebb, bár legalaposabb iskolája" („die schwerste, wenn auch die gründlichste Schule meines Lebens") – sohasem hiányzik a diktátor életét feldolgozó munkák vonatkozó oldalairól. Abban a tekintetben

azonban igen nagyok a különbségek, hogy ki mennyire alaposan tárgyalja ezt az időszakot, és főleg hogy ki mennyire kritikusan viszonyul a Hitlertől eredő kijelentésekhez, ami Hamann számára kardinális kérdés.

E helyt csak legismertebb életrajzírók közül említünk néhányat. Allan Bullock például nagyon kevés forráskritikával kezelte a bécsi korszakot, és könyvének[34] e részét gyakorlatilag kizárólag a magától Hitlertől származó információkra építette; a kor és a miliő jellemzésének aránylag kevés figyelmet szentelt. Werner Maser művének[35] harmadik, Künstler und Architekt című fejezetében foglalkozik Hitler bécsi korszakával. Masert főként az érdekli, hogy Bécsben zátonyra futott művészi és építészi ambíciói hogyan motiválták Hitlert később, akkor, amikor már megvolt a hatalma és megvoltak az eszközei, hogy ezeket az ambíciókat kiélhesse; hogyan akarta utólag igazolni, mi mindenre is képes ő, és hogy a bécsi felvételi elutasítás mennyire hibás volt annak idején. Maser ír Hitler építészet iránti élénk érdeklődéséről, valamint a színház iránti rajongásáról is.[36] Egy alapvető kérdésben azonban eltér Hamanntól. Maser elfogadja a Hitler által a *Mein Kampf*ban megfogalmazott állítást, miszerint világképe ott, Bécsben alakult ki: „Ebben az időben alakult ki az a világképem és világnézetem, mely jelenlegi ténykedésem gránit alapzatává vált"[37], idézi Hitlertől. S a diktátor motivációit kommentálva hozzáteszi: „1907/8 szeptembere óta táplálja ... [Hitler] a Habsburg Monarchia fővárosa és annak tarka nemzetiségi mozaikja elleni gyűlöletét, minthogyha ezek a különféle népcsoportok tehetnének arról, hogy nem sikerült neki az, amit illúziókkal teli gyerekként, apja akarata ellenére elhatározott.[38] A „gránit alapzatról" szóló kitétel Joachim Fest számára is olyan fontosnak bizonyult, hogy Hitler-életrajza[39] egyik, Bécsről szóló fejezetének ezt a címet adta. Maserhez hasonlóan ő is komolyan vette Hitler kijelentését, és a bécsi környezetnek ennek megfelelően nagy teret szentelt. A tételt magát, azaz hogy a későbbről ismert *Weltanschauung* már Bécsben kialakult, Joachim Fest is vallotta.

Hamann két legfontosabb előzménye azonban két olyan történész, akik mindketten egész könyvet írtak Hitler Bécsben töltött ifjúságáról. Egyikük, Franz Jetzinger[40] Hamannak is fontos másodlagos forrása, mert ő volt az első, aki bizonyos korai Hitler-dokumentumokat (például Hitler bécsi korszakából származó leveleket, képeslapokat)

34 BULLOCK 1952.
35 MASER 1971.
36 MASER 1971. 106–107. p.
37 ‚In dieser Zeit', sagt er in Mein Kampf, , bildete sich mir ein Weltbild und eine Weltanschauung, die zum granitenen Fundament meines derzeitigen Handelns wurden' „. Idézi: MASER 1971. 90. p.
38 „Seit September 1907/08 nährt und artikuliert er seinen Haß gegen der Hauptstadt der Donaumonarchie mit ihnen bunt zusammengewürfelten Völkerschaften, als ob sie Schuld daran sei, dass ihm nicht gelungen ist, was er sich schon als Kind voller Illusionen gegen den Willen seines Vaters vorgenommen hat." MASER 1971. 90. p.
39 FEST 1973.
40 JETZINGER 1956.

közzétett. Sajnálatos, hogy Jetzinger energiáinak nagy részét az kötötte le, hogy cáfolatokat fogalmazzon a Hitlerrel kapcsolatos közkeletű tévedésekre, a *Mein Kampf*nak a bécsi korszakot illető utólagos fikcióira, valamint August Kubizeknek, Hitler ifjúkori barátjának és egy darabig bécsi albérlőtársának visszaemlékezéseire. Jetzinger volt az egyik olyan korai szerző, aki Hitlernek a *Mein Kampf*ban foglalt önéletrajzi állításait a legnagyobb fokú szkepszissel kezelte, és a bécsi korszak alaposabb megismerésének szükségességét hangsúlyozta. Így, noha a cáfolatok mellett a korrajzra neki magának jóval kevesebb ideje jutott, mégis fontos előkészítője a Hamann által képviselt kritikus, oknyomozó kutatásnak.

A másik előfutárt viszont épp az általa megrajzolt igen alapos „környezettanulmány" miatt fontos megemlíteni (Hamann különös módon nem szerepelteti bibliográfiájában, és nem is hivatkozik rá; mivel egyébként is kevés angol nyelvű szakirodalmat használt, elképzelhető, hogy nem ismerte.) Az amerikai történész, William A. Jenks 1960-ban jelentette meg *Bécs és az ifjú Hitler*[41] című monográfiáját, amelyet a történetírás méltatlanul elfeledett, holott Jenks Schorskénél sokkal alaposabban és szerteágazóbban, ráadásul nem kevésbé szellemesen elemezte a század eleji bécsi társadalom és politika összefüggéseit. Az előfutárok közül leginkább ő az, akinek Hamannhoz hasonlóan – csaknem négy évtizeddel korábban – sikerült egy Hitler életműve szempontjából teljes kulturális-politikai kontextus megrajzolása.

A „másik Bécs" – másik világ?

Hitler alakján keresztül természetesen csak bizonyos területeit barangolhatjuk be a „másik Bécs" kultúrájának. Nem utolsósorban azért, mert a szórakozás számos, általa frivolnak vagy erkölcstelennek vélt formájától a különös lelki alkatú linzi fiatalember következetesen távol tartotta magát. Az olyan hívságos mulatságok, mint amilyeneket például a Práter kínált, őt sosem kísértették meg. Ezek a területek pedig fontos részét képezik Bécs „alternatív" kulturális körképének. Egyúttal azonban épp ezeknek a kulturális szféráknak a vizsgálata veti fel azt a nagyon lényeges kérdést, hogy mennyire indokolt éles határvonalat húzni az „egyik Bécs" és a „másik Bécs" között. Az utóbbi két évtized irodalmában több olyan munka akad, amely a közös terrénumokat, a választóvonalak gyakori elmosódottságát hangsúlyozza.

Az operett ideológiája és a bécsi modernség című könyvében[42] Csáky Móric a bécsi operett társadalmi beágyazottságát elemzi, egyúttal pedig olyan forrásokként kezeli a témául választott zenés darabokat, amelyekből sok minden kiolvasható a célba vett közönség gondolkodásmódjával, vágyaival kapcsolatban (mivel a műfaj a közönség-

41 JENKS 1960.
42 CSÁKY 1999. Eredeti német nyelvű kiadása: CSÁKY 1996.

sikerre törekedett, ennek érdekében kész volt maximálisan megfelelni a közönség igényeinek). Mindazonáltal Csáky óvatosságra int az operett „kommersz műfajként" való sommás megítélésével kapcsolatban. Rámutat arra, hogy a mai kultúrtörténetírás nem utolsósorban azért hajlamos az operettet a színvonaltalan szórakoztatás kategóriájába sorolni, mert a századelő néhány mérvadó kritikusa, mint például Karl Kraus és Hermann Broch elítélően állt e műfajjal szemben. (Különösen igaz ez a bécsi operettnek a századelőhöz köthető ún. „ezüst" korszakára, amelyet a korábbi „arany" korszakhoz képest számos kortárs hanyatlásként érzékelt.) Csáky amellett érvel, hogy a „bécsi modernizmus" és az operett viszonya ennél összetettebb volt: a „modern" írói körök nem egy tagja (például Felix Salten) operettlibrettó-szerzőként is kipróbálta magát; Arnold Schönberg ifjúkorában számos operettet hangszerelt meg, és „egész életén át bizonyos gyengédséget érzett a bécsi operett iránt"[43]; sokan mások pedig nézőként, hallgatóként vonzódtak az operetthez, ha ezt nem is mindenki volt hajlandó nyíltan bevallani.[44]

Az operett túlnyomórészt polgári közönsége más értelemben sem volt homogén, mint ahogyan a bécsi polgárság sem volt az, és összetételét tekintve korszakról korszakra változott. Az „arany" korszakban, azaz az 1870–80-as években, amikor az operett megkezdte hódító útját, és lassan háttérbe szorította a népszínművet, a közönség meghatározó része a művelt közép- és nagypolgárság volt.[45] A századvégre azonban kialakult egy új városi középosztály, „amely nemcsak sokrétűbb volt a réginél, hanem amelynek gyengébb gazdasági alapja és beszűkültebb műveltségi horizontja bizonnyal azzal is összefüggött, hogy a népesség olyan középrétegeiből verbuválódott, amelyek a fokozott bevándorlás és a városok növekedése révén jöttek létre".[46] Az „ezüst korszak" operettszerzőinek már erőteljesen számolnia kellett ezzel a fajta közönséggel. A bevándorlás jelentőségére más szerző is rámutat. Silvia Ehalt magának az operett-műfajnak a felemelkedését is a nyelvi körülmények megváltozásához köti. E nézet szerint a 19. század első felének népszínművei, amelyek gyakran bécsi dialektusban íródtak, és amelyek gyakran éltek a humornak csak tősgyökeres bécsiek számára érthető (részben szintén nyelvi) eszközeivel, az 1860-as évektől kezdve azért is szorultak háttérbe az operettekkel szemben, mert az operett jobban szolgálta azok igényeit, akik - nem bécsi születésűek lévén - nem voltak „otthon" a helyi dialektusban, nem beszélve annak a század második felében egyre duzzadó rétegnek a helyzetéről, amelynek tagjai esetleg németül sem tudtak jól. Ezeknek az embereknek a számára a zenés műfaj mindenképpen megközelíthetőbb élményt jelenthetett.[47]

43 CSÁKY 1999. 251. p.
44 CSÁKY 1999. 252. p.
45 CSÁKY 1999. 39, 54. p.
46 CSÁKY 1999. 54. p.
47 EHALT, S. 1986.

Az operett nézőtáborának összetettségére utalnak Csáky szerint a darabok tartalmi elemei is. Ő az operett egyik fő vonzerejét abban látja, hogy a nézők legalább a színpadon láthatták vágyaik teljesülését; hogy milyen vágyakét, az utal a nézők társadalmi helyzetére is. Két fő, visszatérő elemként említi egyrészt a polgárok és nemesek átmeneti szerepcseréit (például álarcosbálon), másrészt a rangkülönbség által elválasztott párok boldog egyesülését a happy endben. Ez utóbbiban a házasság révén való, olykor ugrásszerű rangemelkedés, illetve a szegény szereplő helyzetének hirtelen jobbrafordulása a fontos. Az operett-szüzsék tehát rímelnek a módosabb polgárság nemesi cím utáni titkos vágyaira éppúgy, mint a szegényebb rétegek álmodozásaira arról, hogy egy napon váratlan szerencse éri majd őket és sorsuk ettől jobbra fordul.

A színházzal kapcsolatos más írásokból is kitűnik, hogy a századfordulón a bécsi színházaknak sok esetben heterogén lehetett a közönsége. A színházak hierarchiájában minden intézménynek volt természetesen valamilyen réteg-kötődése: a Burgtheater például hagyományosan a nagypolgárság, az arisztokrácia és az udvari körök terrénuma volt, a nagy városi színházak, mint például a Theater an der Wien, a jobb módú polgársághoz kötődtek; a külvárosi színházak jobb helyeit a középpolgárság, olcsóbb helyeit a kispolgárság tagjai (kisüzem tulajdonosok, kézművesek) stb. foglalták el; míg végül a hierarchia alján helyet foglaló, a „színház" kategóriájába már nem is mindig beleszámított intézményeket, például a Práter bizonyos fajta látványosságait általában az alsóbb rétegek látogatták. Azonban az egyes formák között meglepő átjárások létezhettek. Silvia Ehalt *Wiener Theater um 1900* című, fentebb már hivatkozott tanulmányában az átjárás több lehetőségére rámutat. Egyrészt a kisebb külvárosi színpadokon vagy az orfeumokban sokféle műfaj színpadra kerülhetett: daljáték, bohózat, de ugyanígy élőkép, mutatványos-produkció, és a vásárokat idéző olyan látványosságok is, mint például akváriumban látható „merülőművészek", távoli kontinensek egzotikus emberpéldányai stb. De nagyobb, „rendes" repertoárt felvonultató külvárosi kőszínházakban sem volt ritkaság, hogy a színházi műsort akrobaták, zsonglőrök és bohócok fellépéseivel tették változatosabbá.[48] Ehalt szerint az, hogy melyik produkcióra mely rétegek jutottak el, gyakran inkább attól függött, ki melyik intézmény belépőjegyét tudta megfizetni, nem pedig az ott látható dolgok jellegétől.

Ugyanakkor lehetséges volt egy másik irányú átjárás is. Minden nagyobb „komoly" színházban voltak olcsó, többnyire állójegyek, amelyeket viszonylag kispénzű nézők is megengedhettek maguknak olykor. Ha tehát valaki szegény volt, de az igényesebb fajta szórakozásra vágyott, nyílhatott lehetősége erre – mint ahogy ezt fentebb az első bécsi évét töltő Hitler példáján is láttuk. Hozzá kell azonban tenni, hogy bizonyos jövedelmi szint alatt ez sem volt lehetséges; egy gyári munkás fizetéséből például a „nagy" színházak legolcsóbb jegyeire sem tellett. Ezzel a ténnyel, valamint a polgárság felvilágosodásban gyökerező hagyományaival függött össze az, hogy a bécsi századvégen megjelent egyfajta népnevelő, népművelő szándék; ennek eredményeképp több nagyobb, polgári színházban vezettek be olyan napot, amikor rendkívül mérsékelt áron lehetett jegyet kapni – ily módon akarták a magasabb kultúrát a munkások számára is elérhetővé tenni.[49] (Igaz, azt már a századvégen is sokan felismerték, hogy a szegényebb rétegek polgári kultúrába való bevezetésének fő gátja nem is mindig a pénz, hanem sokszor az eltérő habitus és a művészet értékeléséhez szükséges műveltség hiánya.) Ahol viszont a munkások maguk is szorgalmazták az önművelést, mint például a szervezett szociáldemokrata munkásság köreiben, ott a kívülről jövő szándék jó fogadtatásra talált. Mutatják ezt például azok a „szimfonikus munkáshangversenyek", amelyekről Csáky tesz említést egy század eleji zenekritikussal kapcsolatban. Bécs lakosságának egy bizonyos rétege, nevezetesen a csehek esetében a műveltség terjesztésének szándéka összekapcsolódott a cseh nemzeti kultúra ápolásának igényével; a bécsi cseh közösség körében, amely egyébként a császárváros nagyipari munkásságának jelentős részét adta, ezzel a kettős céllal szerveztek színjátszó köröket és cseh nyelvű előadásokat, gyakran prágai társulatok vendégszereplésével.[50]

A népművelő szándék más módon is megnyilvánult. A Práterben szokás volt szabadtéri zenét játszani, amelyet a századvégen általában katonazenekarok szolgáltattak. Ez a zene a publikum szórakoztatását volt hivatva szolgálni, de a karmesterek között nem egy olyan akadt, aki egyben a közönség ízlésének javítását is feladatának tekintette. Ezért aztán a szórakoztató- és katonazene mellett komolyzenét is játszottak, olykor például Wagner-részleteket is.[51]Azaz még a tömegszórakoztatás klasszikus terepének tekinthető Práter sem volt mentes a „magaskultúra" beszivárgásától. Az sem mellékes, amit a Csáky által idézett zenekritikus, David Josef Bach említ, tudniillik hogy a legtöbb fiatal, pénztelen diák számára „ez volt az egyetlen valódi lehetőség zenehallgatásra"; jómaga és Arnold Schönberg is gyakran jártak ki a Práterbe ingyenzenét hallgatni.[52] És nyilván a színvonalas zenének erre a hozzáférhető mivoltára utalt a nosztalgikus Stefan Zweig is önéletírásában, amikor arról írt, hogy a Bécsben minden rétegnek fejlett volt a zene iránti érzéke: „a helyes ritmus és a pontosan kimért tűz igénye ott élt az egyszerű központgárban is, aki az újbor mellett mulatott éppen, s úgy követelte meg a zenekartól a színvonalat, ahogy a kocsmárostól a jó bort; a Práterban is pontosan tudta a tömeg, melyik katonazenekar a leglendületesebb, a Deutschmeister vagy a magyar: aki Bécsben élt, a levegővel szippantotta magába a ritmusérzéket."[53]

48 EHALT, S. 1986. 326–327. p.

49 EHALT, S. 1986. 333. p.
50 GLETTLER 1985. 87–88. p.
51 Idézi CSÁKY 1999. 251–252. p.
52 CSÁKY 1999. 252. p.
53 ZWEIG 1981. 29. p.

A Wurstelprater az óriáskerékkel 1900 körül
Korabeli képeslap

A Práter egyébként is maga volt a (réteg)kultúrák találkozásának legjellemzőbb terepe. Bertrand Michael Buchmann *A Práter* című könyvében[54] leírja, hogy attól fogva, hogy a területet, amely addig császári vadászterületként szolgált, II. József megnyitotta a nagyközönség előtt, a szórakozás és pihenés legváltozatosabb formái vertek ott gyökeret. A vendéglők, tekepályák, bábszínházak környezetében kezdettől ott volt a „Nobelprater"-nek nevezett rész, amely a felsőbb rétegek korzója és találkozási helye volt. A 19. század folyamán létrejött sokféle létesítmény is nagy változatosságot mutatott: a cirkusz, ringlispíl, céllövölde, zenés és táncos vendéglők mellé (melyek némelyike az elegáns étterem kategóriájába tartozott), a századvégen már színházak is társultak. Jellegzetesen „kevert" céllal épült a századvégen a Venedig in Wien („Velence Bécsben") nevű létesítmény, amely egyfelől Velence kicsiben felépített imitációja volt lagúnákkal, gondolákkal, pavilonokkal, éttermekkel stb., másrészt viszont színpadokat is magában foglalt, amelyeken, amint azt a vezetőség egyértelmű célul tűzte ki, a

54 BUCHMANN 1979. A könyv a Wiener Geschichtsbücher sorozat 23. részeként jelent meg, amelyet témánk szempontjából egészében is érdemes megemlíteni: a 30 önálló monográfiából álló, a Paul Zsolnay Verlagnál (Wien-Hamburg) megjelent sorozat Bécs egyes negyedeit, fontos épületkomplexumait mutatja be nemcsak művészet- és építészettörténeti, hanem kultúr- és társadalomtörténeti szempontból is.

közönségnek csak a legszínvonalasabb produkciókat mutatták be minden műfajban, és ügyeltek arra, hogy neves művészek darabjait tartsák műsoron.[55]

A Práterben sok olyan rendszeres vagy egyszeri rendezvény is volt, amely bármely társadalmi réteg érdeklődésére számot tarthatott, és amelynek közönsége igen kevert lehetett. Ilyenek voltak egyfelől az olyan típusú népünnepélyek, mint például az uralkodóház tagjainak különféle jubileumai vagy a körmenetek; ilyen volt májusban a virágkorzó, amelyen résztvevőként vagy nézőként a bécsi társadalom minden rétege jelen volt; ezt a Buchmann által polgári tavaszünnepnek minősített eseményt ellenpontozták 1890-től a munkásság május elsejei tömegfelvonulásai, amelyek szintén a Práterben értek véget.[56] Univerzális érdeklődést váltott ki 1873-ban a Práterben megrendezett bécsi világkiállítás is.

Végül jellegzetes határterületként érdemes megemlíteni a szórakozás egyes kevéssé emelkedett formáit, amelyet a művelt körök korántsem kerültek el. Bizonyos orfeumok és kabarék nagy népszerűségnek örvendtek a századforduló bécsi irodalmi elitje körében, amint azt a kabarékról szóló több munka dokumentálja.[57] A kabarénak, igaz, lehetett intellektuális jellege is, ám a vulgárisabb humor jelenléte ezeket a színpadokat legalább annyira jellemezte.

* * *

Arra a kérdésre tehát, hogy létezett-e „egyik Bécs" és „másik Bécs", kitérő választ kell adnunk. Több jellegzetes és elkülönülő világ létezett, ám ezek számos felületen érintkeztek egymással. Az alternatív kultúrtörténet jelentőségét az adja, hogy rávilágít a bécsi századforduló szubkultúráinak sokféleségére, de egyben az ezek közt fennálló kapcsolatokra is. Ebben a mozaikban a polgári elitkultúra csak egy a sok mozaik közül, s ráadásul nem is függetleníthető azoktól.

A fenti áttekintés nem a teljesség igényével íródott, hanem azzal a céllal, hogy felvázolja az osztrák századforduló historiográfiájának bizonyos vonulatait, és rámutasson azokra a hatásokra és ellenhatásokra, amelyeknek az egyes irányzatok létrejöttüket köszönhették. Mivel ezek eredete korábbi évtizedekbe nyúlik vissza, szükségesnek tűnt, hogy ne csak az egészen friss művek ismertetésére szorítkozzunk, hanem megemlítsük azok előzményeit is. Már csak azért is, mert a fokozatosság és a különféle formák együttélése a történetírás szemléletváltozásaira éppen annyira jellemző, mint magukra a történeti folyamatokra.

55 BUCHMANN 1979. 79. p.
56 BUCHMANN 1979. 76. p.
57 Ld. például VEIGL 1986. vagy HACKERT 1997.

A TANULMÁNYOK MEGJELENÉSÉNEK EREDETI HELYE

Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor szerk.: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Argumentum, 2010. 481–499. p.

Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv V.* Budapest, 2010. 407–428. p.

Bérházvilág 1970-ben. Egy belső-erzsébetvárosi bérház társadalma és lakásviszonyai. *Múltunk*, LVII. (2012). 1. 207–228. p.

Terra recognita vagy terra incognita? A lakótelepek és lakóparkok legújabb magyar irodalmáról. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv IV.* Budapest, 2009. 335–356. p.

Határátlépők: két magyar művészfejedelem pályájának társadalomtörténeti elemzése. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 58–65. p. A jelen kötetben szereplő fejezet az eredeti tanulmány bővített, átdolgozott változata.

Budapesti mesék: Jókai és az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Budapesti Negyed,* 2007. 4. 222–235. p.

Bajban ismerszik meg... Keresztény-zsidó együttélés a budapesti Klauzál téren 1938 és 1945 között. Eredetileg angolul: Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. *Hungarian Historical Review* 1, no. 1–2 (2012). 166–199. p.

Erzsébetvárosi legendák: az interjú módszere a várostörténetben. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2011. 497–515. p.

A várostörténet oktatása Magyarországon. Eredetileg angolul: Teaching Urban History in Hungary. In: Richard Rodger and Denis Menjot szerk.: *Teaching Urban History in Europe*. Centre for Urban History, Leicester (United Kingdom), 2006. 87–98. p. A jelen kötetben szereplő tanulmány az angol eredeti bővített, továbbdolgozott, aktualizált változata.

„A másik Bécs": az osztrák századforduló változó képe a Schorske utáni történetírásban. Első megjelenés: *AETAS*, 2001. 3–4. 224–238. p. A jelen kötetben szereplő fejezet az eredeti tanulmány bővített, továbbdolgozott változata.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Források

Budapest Főváros Levéltára [BFL]

BFL IV.1419.j. Az 1941 évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 518/I. számlálójárás. Lakásívek.
BFL IV.1419.n. Az 1945. évi népösszeírás. Budapest, VII. kerület, 518/I. számlálójárás. Lakásívek és házigyűjtőívek.
BFL IV.1419.p. Az 1945. évi népösszeírás. Budapest, VII. kerület, 85/a. háztömb. A háborús károkat feltüntető házigyűjtőívek.
BFL VII.1.d. Budapesti Királyi Ítélőtábla iratai. Peres iratok
BFL VII.2.c. Budapesti Királyi Törvényszék iratai. Peres iratok
BFL VII.170. Jeszenszky Dániel (Danó) közjegyző iratai
BFL VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai
BFL VII.176. Stamberger Ferenc közjegyző iratai
BFL VII.183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai
BFL VII.193. Charmant Oszkár közjegyző iratai
BFL VII.202. Kormos Béla közjegyző iratai
BFL VII.210. Krajner Emil közjegyző iratai
BFL XV.16.e. Budapest (székes)főváros térképei
BFL XXXIII.1.a. Anyakönyvek másodpéldányai
BFL XXXV.12.a.3. MSZMP VII. Kerületi Bizottságának iratai. Pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL]

MNL OL XXXII-23-a. Az 1970. évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 32. számlálókörzet. Gyűjtőívek és egyéni felvételi ívek.
MNL OL XXXII-23-d. Az 1980. évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 37. számlálókörzet. Gyűjtőívek.
MNL OL XXXII-23-f. Az 1990. évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 02813. és 02820. számlálókörzet. Gyűjtőívek.
MNL OL M-KS 288. MSZMP Központi szervei

Egyéb

Budapesti cím- és lakásjegyzék 1900.
Magyar Nemzeti Galéria [MNG] Adattára, László Fülöp, Stróbl Alajos, Thorma János fondjai
Rózsa Miklós: *Magyar művészek pantheonja.* Kézirat
Interjú O. O.-val. 2010. augusztus 9.
Interjú Ty. R.-rel. 2011. január 25.
Interjú A. p.-vel és L. D.-vel. 2011. január 25.
Interjú Ny. V.-néval. 2011. febr. 1.
Interjú V. Gy.-vel és F. O.-val. 2011. márc. 11.
Interjú L. M.-mel. 2011. május 1.
Interjú Z. M.-néval. 2011. július 5.
Interjú Z. M.-néval. 2011. július 5.
Interjú M. H.-néval. 2011. május 10.
Az interjúkat készítette: Szívós Erika
Családtörténet és életútinterjú Andai Ernőnével. Az interjút készítette: Andor Eszter, 2001. május. http://www.centropa.hu. A letöltés időpontja: 2011. augusztus 10.
Ezer év törvényei, http://www.1000ev.hu/index.php?a=1&k=5 (1918–1945).

Irodalom

ASSMANN, JAN 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz Kiadó.*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* 1886. Bevezető kötet. Budapest.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. 1893. III. kötet. Budapest és Fiume. Budapest.

BÁCSKAI VERA 1995. A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed* 3. évf. 2. sz. 5–21. p.

BÁCSKAI VERA – GYÁNI GÁBOR – KUBINYI ANDRÁS 2000: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára. (Várostörténeti tanulmányok 6.)

BÁCSKAI VERA 2006. Várostörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* 2., javított kiadás. Szerk.: BÓDY ZSOMBOR – Ö. KOVÁCS JÓZSEF. Budapest, Osiris Kiadó.

BARTLETT, FREDERIC CHARLES 1985. *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* (Ford. és bev. Pléh Csaba). Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BEHR, HERMANN 1960. *Der Malerfürst. Franz Lenbach und seine Zeit.* München, Isar Verlag.

BELLER, STEVEN 1989. *Vienna and the Jews, 1867–1938. A Cultural History.* Cambridge–London.

BELLER, STEVEN ed. 2001. *Rethinking Vienna 1900.* Berghahn Books, New York.

BERTA ISTVÁN 1984. *Belső-Erzsébetváros.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.

BOYER, JOHN W. 1981. *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of The Christian Social Movement 1848–1897.* Chicago and London.

BRAHAM, RANDOLPH L. 1995. *The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties and Experiences.* Boulder and New York. The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs. Distributed by Columbia University Press.

BRAHAM, RANDOLPH L. 1988. *A magyar Holocaust.* II. kötet. Budapest, Gondolat – Wilmington, Blackburn International Corporation.

BRANCZIK MÁRTA – KELLER MÁRKUS 2011. *Korszerű lakás 1960. Az óbudai kísérlet.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet – TERC.

BRANDON-FALLER, MEGAN 2008. Man, Woman, Artist? Rethinking the Muse in Vienna 1900. *Austrian History Yearbook* 39. 92–120. p. DOI: http://dx.doi.org/10.1017/S0667237808000060

BRONNER, STEPHEN ERIC – WAGNER, F. PETER 1997. *Vienna: The World of Yesterday, 1889–1914.* New Yersey.

BUCHMANN, BERTRAND MICHAEL 1979. *Der Prater: Die Geschichte des Unteren Werd.* Wien–Hamburg, Zsolnay Verlag. (Wiener Geschichtsbücher 23.)

BUCUR, MARIA – WINGFIELD, NANCY (eds.) 2001. *Staging the Past. the Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present.* West Lafayette, Purdue University Press.

BULLOCK, ALLAN 1952. *Hitler. A Study in Tyranny*. London.

CALLOW, ALEXANDER B. (ed.) 1969. *American Urban History: An Interpretive Reader with Commentaries*. New York and London, Oxford University Press.

COLE, TIM 2003. *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. New York and London, Routledge.

CSÁKY MORITZ 1996. *Ideologie der Operette und die Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zur österreischen Identität*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag.

CSÁKY MÓRIC 1999. *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

CSANÁDI GÁBOR – CSIZMADY ADRIENNE – KŐSZEGHY LEA – TOMAY KYRA 2006. Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom,* (20.) 1. 73–92. p.

CSÉFALVAY ZOLTÁN – POMÁZI ISTVÁN 1990. Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti program példáján. *Területi Kutatások* 9. 27–37. p.

CSÉFALVAY ZOLTÁN 2008. *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Budapest, Gondolat.

CSÉFALVAY ZOLTÁN 1995. Várospusztulás és városfelújítás, 1945–1989. In: LICHTENBERGER, ELISABETH – CSÉFALVAY ZOLTÁN – PAAL, MICHAELA: *Várospusztulás és -felújítás Budapesten*. Budapest, Magyar Trendkutató Központ. 29–46. p.

CSIZMADY ADRIENNE 2003. *A lakótelep*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

CSIZMADY ADRIENNE 2008. *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

DABROWSKY, PATRICE 2004. *Commemoration and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington, Indiana University Press.

DÉRY ATTILA (szerk.) 2006. *Erzsébetváros – Terézváros. VI.–VII. kerület*. Budapest, TERC. (Budapest építészeti topográfia 3.)

DOHRN, VERENA – PICKHAN, GERTRUD eds. 2010. *Transit und Transformation. Osteuropäisch-jüdische Migranten in Berlin 1918–1939. Charlottengrad und Scheunenviertel*. Vol. 1. Göttingen, Wallstein Verlag.

DOYLE, BARRY M. 2009. A Decade in Urban History: Ashgate's Historical Urban Studies series. *Urban History*, 36. 3. 498–512. p.

DYOS, HAROLD JAMES 1968. *The Study of Urban History*. London.

EDER, ERNST GERHARD 1995. *Bade- und Schwimmkultur in Wien: Sozialhistorische und kulturanthropologische Untersuchungen*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag. (Kulturstudien Bd. 25.)

EGEDY TAMÁS – KOVÁCS ZOLTÁN 2005. A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In: EGEDY TAMÁS (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. Tanulmánykötet. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 9–20. p.

EHALT, HUBERT CHRISTIAN – HEISS, GERNOT – STEKL, HANNES (Hg.) 1986. *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Kulturstudien Bd. 6.)

EHALT, HUBERT CHRISTIAN – WEISS, PETER OTTMAR (Hg.) 1996. *Sport zwischen Disziplinierung und neuen sozialen Bewegungen*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag. (Kultursudien Bd. 23.)

EHALT, HUBERT CHRISTIAN (Hg.) 1984. *Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte der Alltags*. Wien–Köln–Graz.

EHALT, HUBERT CHRISTIAN 1986. Wien 1900. Lebenswelten und Diskurse. In: EHALT, HUBERT CHRISTIAN – HEISS, GERNOT – STEKL, HANNES (Hg.): *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Kulturstudien Bd. 6.)

EHALT, SILVIA 1986. Wiener Theater um 1900. In: EHALT, HUBERT CHRISTIAN – HEISS, GERNOT – STEKL, HANNES (Hg.): *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Kulturstudien Bd. 6.)

FABÓ BEÁTA 2009. A Klauzál tér története. In KEMÉNY MÁRIA (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft. 52–97. p.

FERKAI ANDRÁS 2005. *Lakótelepek.* Budapest, Városháza.

FEST, JOACHIM 1973. *Hitler. Eine Biographie.* Frankfurt am Main.

FREUND, ALEXANDER 2009. *Oral History as the History of Experience (Erfahrungsgeschichte)* – An Interview with Alexander von Plato. Oral History Forum d'histoire orale, Vol. 29. http://www.oralhistoryforum.ca/index.php/ohf/article/view/58/86. Letöltés ideje: 2011. január 30.

FRIEDRICH, MARGRET – URBANITSCH, PETER (Hg.) 1996. *Von Bürgern und ihren Frauen.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag. (Bürgertum in der Habsburger Monarchie Bd. 5.)

FRODL, GERBERT 1975. *Hans Makart. Monographie und Werkverzeichnis. Entwürfe und Phantasien.* Ausstellungskatalog. Salzburg.

FROJIMOVICS KINGA –KOMORÓCZY GÉZA –PUSZTAI VIKTÓRIA – STRBIK ANDREA 1999. *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History.* Translated from Hungarian by Vera Szabó; translation edited by Mario Fenyő and the authors. Budapest, CEU Press.

GANTNER, BRIGITTA ESZTER – KOVÁCS MÁTYÁS 2008. „Altering Alternatives: Mapping Jewish Subcultures in Budapest." In *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Place*, edited by BRAUCH, JULIA –LIPPHARDT, ANNA – NOCKE ALEXANDRA. Aldershot, Ashgate. 139–158. p.

GEDON, BRIGITTE 1999. *Franz Lenbach. Die Suche nach dem Spiegel. Biographie.* München, Dumont Buchverlag.

GERMUSKA PÁL 2004. *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet.

GERŐ ANDRÁS 2005. Új zsidó múlt. In GERŐ ANDRÁS: *A zsidó szempont.* Budapest: PolgART, 2005. 101–118. p.

GERŐ ANDRÁS 2009. *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

GERŐ ÖDÖN (Viharos) 1891. *Az én fővárosom.* Budapest.

GIUSTINO, CATHLEEN M. 2003. *Tearing Down Prague's Jewish Town: Ghetto Clearance and the Legacy of Middle-Class Ethnic Politics around 1900.* Boulder: East European Monographs; NewYork, Columbia University Press.

GLETTLER, MONIKA 1971. *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt.* Wien.

GLETTLER, MONIKA 1985. *Böhmisches Wien.* München, Herold Verlag.

GODA KÁROLY 2010. *A soproni városvezető réteg a 15–16. században. A polgármesteri és városbírói tisztség összehasonlító igazgatás- és társadalomtörténete.* Doktori disszertáció, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténeti Alprogram.

GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL 1987. *A Habsburgok.* 3. kiad. Budapest, Pannonica Kiadó.

GUNN, SIMON 2001. The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place. In: GUNN, SIMON – MORRIS ROBERT J.eds.: *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850.* Aldershot–Burlington, USA – Singapore – Sydney. Ashgate. (Historical Urban Studies) 1–14. p.

GYÁNI GÁBOR 1992. *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja.* Budapest, Magvető Kiadó.

GYÁNI GÁBOR 1995. *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Budapest, Budapest Fővárosi Önkormányzat.

GYÁNI GÁBOR 1998. *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. (Nagyítás szociológiai könyvek 12. kötet.)

GYÁNI GÁBOR 2000. Emlékezés és oral history. In: GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, Napvilág Kiadó. 128–145. p.

GYÁNI GÁBOR 2004. Image versus Identity: Assimilation and Discrimination of Hungary's Jewry. *Hungarian Studies* 18. No. 2. 153–162. p.

GYÁNI GÁBOR 2007. „Térbeli fordulat" és a várostörténet. *Korunk*, Harmadik folyam, XVIII. 7. sz. 4–14. p.

H. NÉMETH ISTVÁN – SZÍVÓS ERIKA – TÓTH ÁRPÁD (szerk.) 2011. *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület

HAAS, HANS – STEKL, HANNES (Hg.) 1995. *Bürgerliche Selbstdarstellung: Städtebau, Architektur, Denkmäler.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag. (Bürgertum in der Habsburger Monarchie Bd. 4.)

HACKERT, FRITZ 1997. Cafés, Feuilletons, and Cabarets in Vienna 1900. In: Bronner, Stephen Eric Bronner – Wagner, F. Peter (eds.): *Vienna: The World of Yesterday, 1889–1914.* New Yersey.

HALBWACHS, MAURICE 1992. *On Collective Memory.* Ed., transl. and introd. by Lewis A. Coser. Chicago–London, University of Chicago Press.

HAMANN, BRIGITTE 1990. *Rudolf. A trónörökös és a lázadó.* Budapest.

HAMANN, BRIGITTE 1996. *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators.* München.

HAMANN, BRIGITTE 2000. *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei.* Fordította Kajtár Mária és Szántó Tamás. Budapest.

HANÁK PÉTER 1992. Bérház a Körúton. In: HANÁK PÉTER (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 97–120. p.

HANÁK PÉTER (szerk.) 1992. *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Hans Makart (1840–1884), Malerfürst. Katalog zur Ausstellung. 2000. Historisches Museum der Stadt Wien, 14. Oktober 2000 bis 4. März 2001. Wien.

HARTMANN, WOLFGANG 1976. Der historische Festzug. Seine Entstehung und Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert. *Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Vol. XXXV. München.

HEGEDÜS JÓZSEF – ESZENYI ORSOLYA – SOMOGYI ESZTER – TELLER NÓRA 2009. *Lakhatási szükségletek Magyarországon.* Budapest, Városkutatás Kft.

HEINDL, WALTRAUD 1997. „Frauenbild und Frauenbildung in der Wiener Moderne. In: FISCHER, Lisa – BRIX, EMIL (Hg.): *Die Frauen der Wiener Moderne.* Wien–München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag. 21–33. p.

HERBERT, JOANNA 2007. Negotiating Boundaries and the Cross-Cultural Oral History Interview. In: RODGER, RICHARD AND HERBERT, JOANNA (eds.), *Testimonies of the City: Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World.* Aldershot, – Burlington, Ashgate.

HIDVÉGI VIOLETTA 2009. Adalékok a terület beépüléséhez. In: Kemény Mária (szerk.) *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok.* Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft. 28–51. p.

HORLER MIKLÓS 1984. *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában.* Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézet.

HORVÁTH J. ANDRÁS 2010. *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegyesítés éveiben.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára.

HORVÁTH SÁNDOR 2004. *A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

JANIK, ALLAN – TOULMIN, STEPHEN 1973. *Wittgenstein's Vienna.* New York.

JENKS, WILLIAM A. 1960. *Vienna and the Young Hitler.* New York.

JETZINGER, FRANZ 1956. *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und die Wahrheit.* Wien.

JÓKAI MÓR 1892. Csevegés Budapestről. In: *Budapesti Látogatók Lapja*, 1892. február 20. III–IV. p.

JÓKAI MÓR 1930. *Politikai beszédei.* I. köt. Budapest. 180–181., 202–204. 211–219. 236–238. p.

KEMÉNY MÁRIA (szerk.) 2009. *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok.* Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft.

KOCSIS JÁNOS BALÁZS 2006. *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között: a döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere.* Budapest, Napvilág.

KOLTAI GÁBOR – RÁCZ ATTILA 2011. *Ezerarcú Erzsébetváros*. Budapest, Erzsébetváros Önkormányzata.

KOMORÓCZY GÉZA 2004. Városkép-műemlék: Pest régi-új zsidó negyede. In: Belső-Erzsébetváros: harctér., Szerk. PETŐCZ GYÖRGY – VÁRADI JÚLIA. *Mozgó Világ* 30. évf. 11. sz. 42–46. p.

KOMORÓCZY GÉZA 2012. *A zsidók története Magyarországon*. 2. kötet. Budapest, Kalligram Kiadó.

KOOIJ, PIM 2006. The Netherlands. In Richard Rodger and Denis Menjot eds., *Teaching Urban History in Europe*. Leicester, Centre for Urban History. 31–38. p.

KORNAI JÁNOS 1993. *A szocialista rendszer*. Budapest, Heti Világgazdaság. 65–80. Online: http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/kornai.htm.

KÓSA LÁSZLÓ (szerk.) 2006. *Magyar művelődéstörténet*. Harmadik kiadás. Budapest, Osiris Könyvkiadó.

KÖRNER ZSUZSA 2004. *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945*. Budapest, TERC. (Urbanisztikai füzetek 3.)

KÖRNER ZSUZSA – NAGY MÁRTA 2002. A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés – Építészettudomány*, XXX. 1–2. sz. 123–158. p. (Városszabályozás 1945 és 1990 között.) Online: http://www.sze.hu/ep/arc/irod/KZS2002_VarosrendezesTorteneteMo.pdf

KÖRNER ZSUZSA – NAGY MÁRTA 2006. *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest, TERC. (Urbanisztikai füzetek 4.)

KŐRÖSI JÓZSEF – THIRRING GUSZTÁV 1894. *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. 2. kötet. Budapest.

KŐRÖSI JÓZSEF – THIRRING GUSZTÁV 1905. *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 2. kötet. Budapest, Grill.

KŐRÖSI JÓZSEF 1871. *Pest szabad királyi város az 1870-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Pest.

KÜPPERS, KIRSTEN 2012. Marketing mit Davidstern. http://www.hagalil.com/czech/festival/oranienburg.htm. Utolsó letöltés: 2012. december 17.

L. NAGY ZSUZSA 1998. *A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen, Multiplex Média – Debrecen, University Press.

LAMPEL ÉVA – LAMPEL MIKLÓS 1998. *Pesti bérházsors. Várospolitika, városrehabilitáció*. Budapest, 1998. Argumentum Kiadó.

LÁNG PANNI 1986. Egy pesti polgárcsalád mindennapjai. Visszaemlékezés. *Történelmi Szemle,* 1. sz. 80–93. p.

LANTOS EDIT 2008. Recenzió Ferkai András Lakótelepek c. könyvéről. *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* III. 525–529. p.

LÉNÁRT ANDRÁS 2007. „Történetgyűjtés" – Oral history archívumok Magyarországon. *AETAS*, 23. 2. 5–30. p.

LENGYEL DÉNES 1970. *Jókai Mór*. 2. kiadás. Budapest.

LENMAN, ROBIN 2003. Art and National Identity in Wilhelmine Germany. In: FACOS, MICHELLE–Hirsh L. SHARON (szerk.). *Art, Culture and National Identity in Fin-de-Siècle Europe*. Cambridge–London, Cambridge University Press, 119–136. p.

LÉVAI JENŐ 1948. *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. Zurich. The Central European Times Publishing Company.

LUGOSI ANDRÁS 2010. Sztalin főhercege: Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. *Fons* 17. évf. 4. sz. 527–576. p.

LÜDTKE, ALF (ed.) 1995. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, Princeton University Press.

MADERTHANER, WOLFGANG – MUSNER, LUTZ 1999. *Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900*. Frankfurt, Campus Verlag.

MADERTHANER, WOLFGANG – MUSNER, LUTZ 2008. *Unruly Masses: The Other Side of Fin-de-Siècle Vienna*. New York, Berghahn Books.

MAGYAR ISAACSON, JUDITH 2008. *Köszönet az életért: egy túlélő visszaemlékezései.* Ford. Baik Éva; az utószót írta Pécsi Katalin. Budapest, Novella.

Majd megszokjuk, hogy csak drágán vehetünk lakást. Index.hu, 2009. jún. 16. http://index.hu/gazdasag/magyar/2009/06/16/majd_megszokjuk_hogy_csak_dragan_vehetunk_lakast/. Utolsó letöltés: 2009. jún. 30.

MALONYAY DEZSŐ 1898. *Munkácsy Mihály élete és munkái.* Budapest.

MÁRAI SÁNDOR 1990 [1934]. *Egy polgár vallomásai I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó.

MASER, WERNER 1971. *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit.* München–Esslingen.

MÁTAY MÓNIKA 2006. *Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben, 1793–1848.* Debrecen.

MATERN ÉVA 2009. Hétköznapi legendák. In: Kemény Mária (szerk.:) *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok.* Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft. 386–486. p.

MAZSU JÁNOS 1992. Egy debreceni bérpalota lakói a századfordulón. In: HANÁK PÉTER (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 141–178. p.

MCGRATH, WILLIAM J. 1974. *Dionysian Art and Populist Politics in Austria.* New Haven.

MEISSNER, HERMANN, 1899. *Franz Stuck.* Berlin und Leipzig.

MELINZ, GERHARD – ZIMMERMANN, SUSAN (Hg.) 1996. *Blütezeit der Habsburgermetropolen: Wien–Prag–Budapest: Urbanisierung, kommunale Politik, gesellschaftliche Konflikte.* Wien.

MIHALIK JUDIT 2007. Recenzió Csizmady Adrienne A lakótelep c. könyvéről. *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* II. 477–480. p.

MIKSZÁTH KÁLMÁN 1997. *Jókai Mór élete és kora.* I–II. kötet. (A 100 kötetes Unikornis Jókai-sorozat kiegészítő kötetei). Budapest.

MURZYN, MONIKA A. 2006. *Kazimierz: Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji/The Central European Experience in Urban Regeneration.* Krakow, International Cultural Centre.

MURZYN-KUPISZ, MONIKA 2009. Reclaiming memory or mass consumption? In *Reclaiming Memory: Urban Regeneration in the Historic Jewish Quarters in Central Europe,* edited by MONIKA MURZYN-KUPISZ – JACEK PURCHLA, Krakow, International Cultural Centre. 363–396. p.

NAGY ÁGNES – RIGÓ MÁTÉ 2009. Nagymező és Klauzál utcai bérházak 1941-ben. Az elöregedő és a korszerű lakásállomány hatása a bérlőkörökre. In: KEMÉNY MÁRIA (szerk.) *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok.* Budapest, Műcsarnok Nonprofit Kft. 350–385. p.

NAGY ÁGNES 2004–2005. Városnegyedek életciklusa – lakáselosztás társadalmi rétegződés. *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXII.* Budapest. 179–214. p.

NAGY MIKLÓS 1999. *Jókai Mór.* Budapest, Korona Kiadó.

NAGY SÁNDOR 2009. Schossberger Ilona különös házassága. In: HALMOS KÁROLY – KLEMENT JUDIT – TOMKA BÉLA – POGÁNY ÁGNES (szerk.) *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest. 48–57. p.

NAUTZ, JÜRGEN – VAHRENKAMP, PETER (Hg.) 1993. *Die Wiener Jahrhundertwende: Einflüsse, Umwelt, Wirkungen.* Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Studien zu Politik und Verwaltung Bd. 46.)

N. KOVÁCS TÍMEA (szerk.) 2008. *Lakótelepek: a modernitás laboratóriumai.* Budapest, Kijárat Kiadó.

PADDISON, RONAN 2001. Communities in the City. In: Ronan Paddison (ed.): *Handbook of Urban Studies.* London, SAGE Publications. 194–205. p.

PALOSUO, LAURA 2008. *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945.* Uppsala, University of Uppsala, Department of History – Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies.

PÁSZTOR MIHÁLY 1907. *Az eladósodott Budapest.* Budapest.

PÁSZTOR MIHÁLY 1909. *Cifra nyomorúság.* Budapest.

PERCZEL ANNA 2004. Hogy a negyedben jól lehessen élni. In: Belső-Erzsébetváros: harctér. Szerk. PETŐCZ GYÖRGY – VÁRADI JÚLIA. *Mozgó Világ* 30. évf. 11. sz. 16–18. p.

PETŐCZ GYÖRGY – VÁRADI JÚLIA (szerk. és az interjúkat készítette) 2004. Belső-Erzsébetváros: harctér. *Mozgó Világ* (30.) 11. 9–56. p.

POLLAK, MICHAEL 1992. *Vienne 1900. Une identité blessée.* Paris.

POLLAK, MICHAEL 1997. *Wien 1900: eine verletzte Identität.* Konstanz, Universitätsverlag.

PREISICH GÁBOR 1998. *Budapest városépítésének története 1945–1990. Tanulmányok. Budapest,* Terc Kft. / Műszaki Kiadó.

PREISICH GÁBOR – SOÓS ALADÁR – BRENNER JÁNOS (szerk.) 1954. *Budapest városépítészeti kérdései. Az 1953. nov. 20–21-én tartott ankét anyaga.* Budapest, Építésügyi Kiadó.

PROKOPOVYCH, MARKIAN 2009. *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914.* West Lafayette, Purdue University Press.

RÁKOSI JENŐ 1893. Budapest városrészei. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* IX. kötet. Budapest.

RIGÓ MÁTÉ 2009. *Házassági szerződések elemzése a két világháború közti Budapesten.* Szakdolgozat. ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék.

RODGER, RICHARD ed. 1993. *European Urban History: Prospect and Retrospect.* Leicester, Leicester University Press.

RODGER, RICHARD 2006. Great Britain. In: Richard Rodger and Denis Menjot eds., *Teaching Urban History in Europe.* Leicester, Centre for Urban History. 11–30. p.

ROMÁN ANDRÁS 1996. A műemlék fogalmának kiterjedése In: *Műemlék, építészeti örökség, város. Válogatás (cikkek és előadások), 1970–1995.* Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.

ROMÁN ANDRÁS 1996a. Városrehabilitáció – településvédelem. In: *Műemlék, építészeti örökség, város. Válogatás (cikkek és előadások), 1970–1995.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 179–197. p.

ROMSICS IGNÁC 1999. *Magyarország története a 20. században.* Budapest, Osiris Kiadó.

RÓNA JÓZSEF 1929. *Egy magyar művész élete.* Budapest.

ROZENBLIT, MARSHA 1983. *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity.* New York–Albany.

SZABÓ BORBÁLA 1983. *Budapesti napló (1944. november – 1945. január).* Budapest, Magvető Könyvkiadó. (Tények és tanúk)

SCHORSKE, CARL 1981. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture.* New York.

SCHORSKE, CARL 1999. Bécsi századvég: politika és kultúra. Budapest.

SIEDER, REINHARD 1986. „Vata, derf ich aufstehn?" Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900. In: EHALT, HUBERT CHRISTIAN – HEISS, GERNOT – STEKL, HANNES (Hg.): *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900.* Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Kulturstudien Bd. 6.). 15–91. p.

SIKLÓSSY LÁSZLÓ 1936. A fordító előszava. In: BALDRY, A. L.: *Hogyan fest arcképet László Fülöp?* Fordította és életrajzi bevezetővel ellátta Siklóssy László. Budapest.

SINKÓ KATALIN 1993. A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: ZÁDOR ANNA (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézet. 134–147. p.

SIPOS ANDRÁS 1996. *Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914.* Budapest.

SIPOS ANDRÁS 2010. Örökségvédelmi szempontok a budapesti várostervezésben a 20. sz. első felében. In: BÓDY ZSOMBOR – HORVÁTH SÁNDOR – VALUCH TIBOR (szerk.:) *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor tiszteletére.* Budapest, Argumentum Kiadó. 520–529. p.

SIPOS ANDRÁS 2011. *A jövő Budapestje, 1930–1960: városfejlesztési programok és rendezési tervek.* Budapest, Napvilág Kiadó.

SMAGACZ, MARTA 2008. *The Revitalization of Urban Space: Social Changes in Krakow's Kazimierz andthe Ticinese District in Milan.* Pisa, Edizioni Plus–Pisa University Press.

STARK TAMÁS 1995. *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

STEINBERG, MICHAEL P. 1991. „Fin-de-Siècle Vienna" Ten Years Later: Viel Traum, wenig Wirklichkeit. *Austrian History Yearbook,* Vol. XXII. 151–162. p.

STEKL, HANNES 1986. „Sei es wie es wolle, es war doch schön". Bürgerliche Kindheit um 1900 in Autobiographien. In: EHALT, HUBERT CHRISTIAN – HEISS, GERNOT – STEKL, HANNES (Hg.): *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900.* Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag (Kulturstudien Bd. 6.). 15–91. p.

STRÓBL MIHÁLY 2003. *Stróbl Alajos. A gránitoroszlán.* Budapest, Holnap Kiadó.

SZAKÁLY TAMÁS 2010. *Tér, történelem, társadalom. Belső-Erzsébetváros története a városegyesítéstől.* Szakdolgozat. ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék.

SZIRMAI VIKTÓRIA 1994. A településszociológia alapjai. *Településtudományi Felsőoktatási Füzetek* 7. ebből 3/1. fejezet: Az államszocialista településfejlesztés és tervezés mechanizmusai. 31-34. p.

SZÍVÓS ERIKA 2006. „Hungary" in RICHARD RODGER – DENIS MENJOT eds., *Teaching Urban History in Europe.* Leicester, Centre for Urban History, United Kingdom. 87–98. p.

SZÍVÓS ERIKA 2012. Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. *Hungarian Historical Review* 1, no. 1–2. 166–199. Online: http://www.hunghist.org/index.php/issue-current/79-hhr-issue/76-volume-1-issue-1-2-2012.

SZÍVÓS ERIKA 2010. Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* 5. 407–428. p.

SZŰCS ISTVÁN – BALÁZSNÉ VARGA MARGIT 1975. *Belső-Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata.* Budapest, Budapesti Városépítési Tervező Vállalat.

THIRRING GUSZTÁV 1935. Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagolódásának fejlődése az utolsó 50 évben. *Statisztikai Közlemények* 70. 2. kötet. Budapest, Budapest Főváros Statisztikai Hivatala.

THOLFSEN, TRYGVE R. 2000. Carl Schorske elmélete és gyakorlata. *BUKSZ,* 4. 406–411. p.

TICHY, MARINA 1984. *Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um die Jahrhundertwende.* Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag. (Kulturstudien 3.).

TOMAY KYRA 2007. Józsefváros és Ferencváros – két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* (2). 323–357. p

TOMSICS EMŐKE 2010. *A pesti belváros átalakulása az 1860-as és az 1900-as évek között. Tervek, képek, megvalósulások.* Doktori disszertáció, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténeti Alprogram.

TÓTH ÁRPÁD 2003. Hatalom, tudás és társadalom a városban. Beszámoló Az Európai Várostörténészek Szövetségének edinburgh-i konferenciájáról. *Korall* 4. évf. 11–12. 260–263. p.

TÓTH ÁRPÁD 2005. *Önszervező polgárok: a pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* Budapest, L'Harmattan.

TÓTH ERZSÉBET FANNI 2008. *„Walking the Jewish Past? The Effects of Tourism on the Interpretations of the Budapest Jewish District."* MA thesis, Central European University, Sociology Department, 2008. Budapest, CEU–Budapest College.

UHL, HEIDEMARIE 2000. Az 1900 körüli Bécs: a modernitás ambivalens színhelye. *BUKSZ.* 4. 326–331. p.

UMBRAI LAURA 2008. *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948.* Budapest, Napvilág Kiadó.

UNGÁR RICHÁRD 2006. *Új mesék a Dob utcából.* Budapest, Makkabi Kiadó.

UNOWSKY, DANIEL 2005. *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* West Lafayette, Indiana, Purdue University Press.

VALLÓ JUDIT 2008. *Modern belbudai bérházak társadalomszerkezeti vizsgálata 1941-ben.* Szakdolgozat. ELTE TÁTK.

VALLÓ JUDIT 2011. Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években. *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXV.* 35. sz. 279–306. p.

VÁRI SÁNDOR 2000. Bécsről – amerikai szemmel. *BUKSZ*, 4. 324–336. p.

VASS GERGELY 2008. Népszámlálási iratok a Magyar Országos Levéltárban. *Levéltári Közlemények*, 79. 65–76. p.

VEIGL, HANS 1986. *Lachen im Keller: Kabarett und Kleinkunst in Wien.* Wien.

VÖRÖS KÁROLY 1986. A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. In: *Kortárs*, 30. (1986). 12. sz. 100–117. p. Újraközölve in: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon.* Szerk.: VARGA LÁSZLÓ Budapest. 40–57. p.

WAKSTEIN, A. M. 1970. *The Urbanization of America: An Historical Anthology.* Boston.

WALIGÓRSKA, MAGDALENA 2009. "Spotlight on the Unseen: the Rediscovery of Little Jerusalems." In *Reclaiming Memory: Urban Regeneration in the Historic Jewish Quarters in Central Europe,* edited by MURZYN-KUPISZ, MONIKA –PURCHLA, JACEK. Krakow, nternational Cultural Centre. 99–116. p.

WEISZ MANDEL MARIANNA 2010. *Mi lett volna, ha ...?* Budapest, Aposztróf Kiadó.

WISTRICH, ROBERT S. 1989. *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph.* Oxford.

ZIMMERMANN, SUSAN 1997. Frauenarbeit, soziale Politiken und die Umgestaltung von Geschlechterverhältnissen im Wien der Habsburgermonarchie. In: FISCHER, LISA – BRIX, EMIL (Hg.): *Die Frauen der Wiener Moderne.* Wien–München. (Veröffentlichungen der Österreichischen Forschungsgemeinschaft.)

ZWEIG, STEFAN 1981. *A tegnap világa.* Fordította Tandori Dezső. Budapest, Európa Könyvkiadó.

NÉVMUTATÓ

X 211203

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK CÍMŰ SOROZATÁNAK EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

Szőcs Sebestyén: Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Budapest, 1977. 196 p. (Várostörténeti tanulmányok 1.)

Szőcs Sebestyén: A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen. Budapest, 1996, 319 p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [2.])

Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten, 1840–1914. Budapest, [1996], 276 p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [3.])

Czaga Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere, 1810–1894. Budapest, 1977, 151. p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [4.])

Szekeres József: A pesti gettók 1945. januári megmentése. „A magyar Schindler" – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján. Budapest, 1997, 278 p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [5.])

Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2000, 253 p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [6.])

Red. Peter Csendes, András Sipos: Budapest und Wien. Technischer Fortschritt und urbaner Aufschwung im 19. Jahrhundert. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, Wien, Wiener Stadt- und Landesarchiv, 2003, 254 p., ill. (Beiträge zur Stadtgeschichte, [7.])

Szerk. Peter Csendes, Sipos András: Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, Bécs, Bécsi Városi és Tartományi Levéltár, 2005, 271 p., ill. (Várostörténeti tanulmányok [8.])

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon. 1–2. köt. Budapest, 2007, 407; 418–672 p. (Várostörténeti tanulmányok [9/1–2.])

Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században. Budapest, 2008, 421 p. (Várostörténeti tanulmányok [10.])

Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. 1–2. köt. Budapest, 2009, 447; 458–870 p., LXXVI., ill. (Várostörténeti tanulmányok [11/1–2.])

Kövér György: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. Budapest, 2012, 434 p. (Várostörténeti tanulmányok [12.])

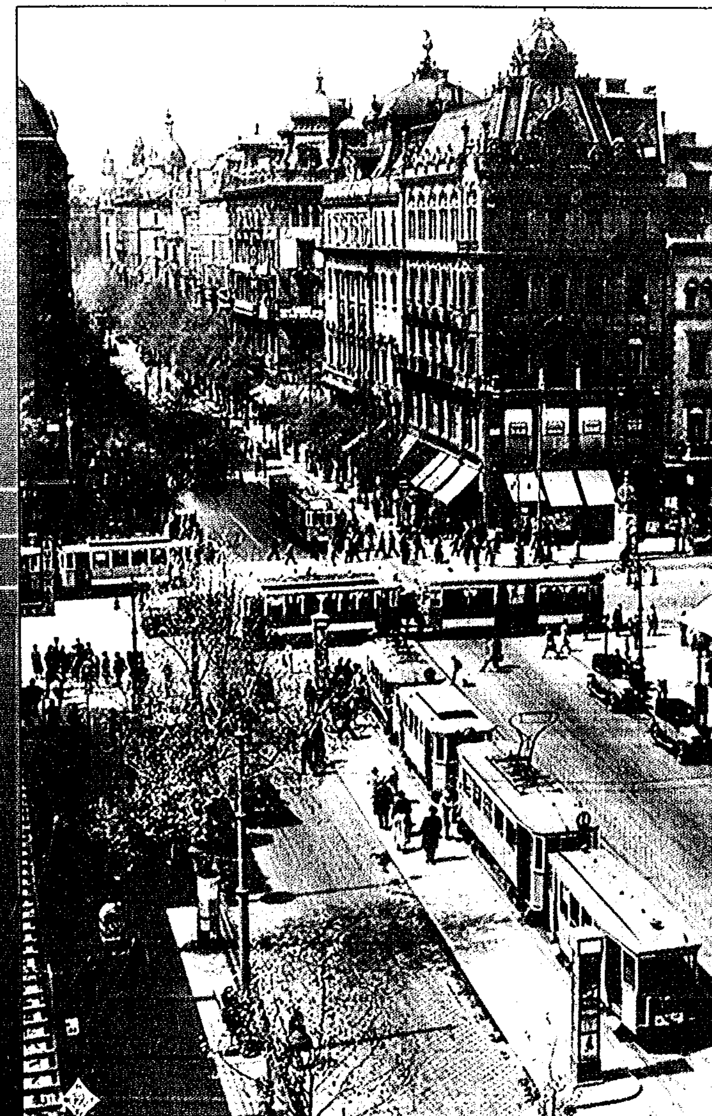
Gajáry István: Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez. Budapest, 2013, 250 p., (Várostörténeti tanulmányok 13.)

Budapest Főváros Levéltára
Várostörténeti Tanulmányok 14.

Az öröklött város

XB 213702

Szívós Erika

Szívós Erika

Az öröklött város

Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században

Budapest Főváros Levéltára
Budapest, 2014